

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૫૩ કિંમત ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ જીવન શિલ્પકો

વર્ગાંક ૪૧ : ૪ : ૬૦૭

જીવનશિલ્પીઓ

['અભિયાસના પદ્ધતિઓ'ની બીજી આવૃત્તિ]

. લેખકો .

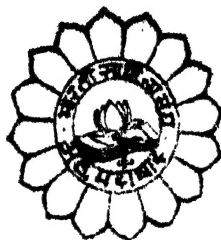
નિરંજન વર્મા

જયમલ્લ પરમાર

•

આમુખ

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

૧૩૮, મેડોલ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબઈ

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ-ઓક્ટોબર-૧૯૪૧

બીજી આવૃત્તિ-ઓક્ટોબર-૧૯૪૩

[સર્વ હક્ક લેખકોને સ્વાધીન]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૪૩૬૩

મૂલ્ય

૨-૮-૦

[પોસ્ટેજ ૦-૨-૦]

• મકાશિક •

લક્ષ્મીદાસ પુત્રોત્તમ ગાંધી
બારતી સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી • અમદાવાદ

• સુદ્રક •

ચંદુલાલ નેહાલાલ ન્યાસ
સ્વામય મુદ્રણાલય
સારાપુર રોડ • રાણપુર

वात्सल्यमूर्तिं नाथाभाषने

નિવેદન-પહેલી આવૃત્તિ

અમારાં પ્રકાશનોમાં સંગીન વધારો કરતું આ પુસ્તક વાચકોના હાથમાં મૂકતાં કૃતાર્થતા અનુભવાય છે. આ ત્રણે ચરિત્રો ગુજરાતના ધરધરના રાંક દીવા બનેા !

આ પુસ્તકના ત્રણે વીરો તેમ જ બેય લેખકો જેમના પ્રત્યે અગાધ ભક્તિભાવ ધરાવનારા કહેવાય, તે મહાત્મા ગાંધીજીને જ આ પુસ્તક અર્પણ થાય તેવી લેખકોની ને અમારી યાદના હતી. લેખકોના પહેલા પ્રયાણમાં આવું ઉજ્જવળ શુકન સાંપડે તે તેમને માટે સૌભાગ્યની વાત લાગી. પરવાનગી મળાવી. જવાબ મળ્યો કે, 'પૂ. બાપુજીને અર્પણ કરેલા પુસ્તકનો ચોખ્ખો નફો સેવાકાર્યમાં વપરાવો જોઈએ.'

અમે આ શરતને વધાવી લીધી છે. એથી તો પુસ્તકનું સૌભાગ્ય વધે છે. બેશક, કામગીરી મોંઘવારી જેતાં આવડા પુસ્તકના બાર આના રાખેલી કિંમત જોઈને સૌ સમજી શકશે કે મૂળ ઉદ્દેશ તો આ સાહિત્યને સામાન્ય ગુંજશવાળું મળવું પણ ખરીદી શકે તેવું કરવાનો હતો. પણ આ તો-

દધિ-બેચન ઔર હરિ-મિલન

પદ્ય પંથ દોડ કાજ !

જેવું બન્યું.

પ્રગટકરણ : સંવત, ૧૯૬૦ }
સપ્તાહ : ૧૮-૧૦-૪૧ }

પ્રકાશક
કલ્યાણ કાર્યાલય

નિવેદન-ખીજી આવૃત્તિ

‘કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા’ને નામે પ્રથમ આવૃત્તિરૂપે પ્રગટ થયેલ આ પુસ્તકની નકલો ચાર માસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં જ ખલાસ થઈ ગયેલ, પણ પ્રતિકૂળ સંયોગોને કારણે આજે બે વર્ષના લાંબા સમય બાદ ‘જીવનશિલ્પીઓ’ને નામે તે પ્રગટ થાય છે.

ખીજી આવૃત્તિનું નામ ફેરવવા પાછળ ખાસ કરીને એક જ કારણ છે. પુસ્તકનો ઉદ્દેશ કાઠિયાવાડનું ઘડતર આવેખવાનો મુખ્યત્વે નથી, પણ એ ઘડતર કરનારા જીવનનાયકોનાં પ્રેરણાબળો અને જીવનપ્રવાહો રજૂ કરવાનો છે. એ જીવનનાયકો તો પ્રજાજીવનના શિલ્પીઓ છે અને તેથી તેમનાં જીવન હરકોઈ પ્રાંત કે દેશની પ્રજાને માટે પઠન-પાઠન યોગ્ય છે. પ્રથમ આવૃત્તિનું નામ પુસ્તકને પ્રાન્તીયતાની સંકુચિતતામાં જકડી રાખતું હતું. તેમાંથી તેને વિશાળ ધરતી પર લાવવાનો આ પ્રયાસ છે.

આભારદર્શન

[પહેલી આવૃત્તિ]

જેમણે અમને દમેદમ ઉત્સાહ પ્રેરી લખતા કર્યા છે અને અમારી ક્લમને ધડતર આપ્યું છે તથા અમારી ભાવનાને સાદ્યંત પાળીપોષી છે એવા અમારા મુરખખી સમા ઝવેરચંદલાઈ તથા નાયાભાઈના પ્રોત્સાહનથી જે ત્રણ જીવનનાયકોનાં ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં ગૂંથવામાં આવ્યાં છે તેમનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં વિસ્તરેલી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલાં જીવનની કોઈ અંચસ્થ કે કંઠસ્થ સિલસિલાબંધ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હતી. એક માત્ર ફૂલચંદલાઈએ પોતાના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ટપકાવી લીધેલી આત્મકથા એમના જીવનની સળંગ રેખા દોરવામાં સહાયજૂત થઈ પડે એટલા લેખિત રૂપમાં મળેલી ખરી. એ સિવાય તો ત્રણે જીવનનાયકોનો વિચારદેહ, કાર્યદેહ કે પ્રસંગદેહ શોધવા કટકી કટકી મેળવીને આખો જીવનદેહ ભીભો કરવો પડે તેવી સ્થિતિ હતી. એમાં તે તે ચરિત્રનાયકોનાં કેટલાંયે અંગત મિત્રો-સ્નેહીઓની અમને સહાય મળી છે. મોતીભાઈના જીવનચરિત્ર માટે એમના પુત્ર કાનજીભાઈએ, ફૂલચંદલાઈના જીવન માટે એમના કાર્યસાથી શ્રી. શિવાનંદજી તથા ફૂલચંદલાઈનાં પત્ની ધેલીબહેને, તથા ચમનભાઈના ચરિત્ર માટે શ્રી. રામનારાયણ પાઠકે અમને સહાય કરી છે.

ઉપરાંત કેટલાંયે મિત્રો-સ્નેહીઓનો પણ સાથ મળ્યો છે, જે પોતાનાં નામ જાહેર થાય તેમાં રાજી ન હોય. એ સૌ ભાઈઓનાં વ્યક્ત-અવ્યક્ત સહાય-સહકાર માટે અમે આભાર માનીએ છીએ.

નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર

આમુખ

૧

આ ત્રણ ચરિત્રોની લેખક-જોડણી પ્રારંભમાં જ થોડી પિછાન માગી લે છે. બાઇ નિરંજન વર્મા અને જયમલ્લ પરમાર, એ બંને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી 'ફૂલછાળ'ના તંત્રીમંડળ પર છે અને 'ફૂલછાળ'ના પત્રકારિત્વ માટે એ નિર્ધારેલું જે સંસ્કારવિધાન, તેને અમલમાં લાવવામાં તેમનો મોટો હાથ છે.

સૌરાષ્ટ્રના ત્રણ સાધકોનો આ ઇતિહાસ ધણે અંશે આ પ્રદેશના જન્મ-કાળના ઝીણા-મોટા ધડતરનો ઇતિહાસ છે, એ હિસાબે એનું આલેખન આ બે બાઇઓને હાથે થવામાં એક ઔચિત્ય રહેલું છે. તેઓ 'ફૂલછાળ'માં જોડાયા તે પૂર્વે છેક ૧૯૩૦-૩૩ના અરસાથી રાજકોટના સંત્રામ સુધી સૌરાષ્ટ્રના નવવિધાનના જ કાર્યકરો હતા, નાની-મોટી લડતોના લડવૈયાઓ અને નાનાં-મોટાં રચનાત્મક કાર્યોના કરવૈયાઓ હતા. પત્રકારિત્વને પણ તેમણે બંનેએ પૂર્વજીવનના સાતત્ય લેખે જ સ્વીકાર્યું છે.

જીવતે જેમને જાણ્યા કે જણાવ્યા હોય વા નહિ, તેવા અનેકનાં મૂલ્યાંકન અને જીવનપરિચય પીરસવાં એ પત્રકારિત્વની મોટી ફરજ બની ગઈ છે. એક દૃષ્ટિએ એ દુર્ભાગ્ય છે ને બીજી હિસાબે તે સદ્ભાગ્ય છે. હુમ્મ થતાં વાર ન

હાથે તેવી અનેક જીવનકથાઓ તેને હાથ કરવી પડે છે, અને ભવિષ્યના ચરિત્રલેખકો માટેનો કાચો માલ અખબારોની જર્જરિત ફાઇલોમાં જ જળવાય છે.

પસંદગી કરવાની મીઠી મૂંઝવણ

‘પૂલછાપ’ને નસીબે એક જ દુકા. ગાળામાં બે વિભૂતિઓનાં અવસાન પછીના જીવનપરિચય આલેખવાનું આબુ-વિશ્વવિભૂતિ સ્વીન્ડ્રનાથ અને સૌરાષ્ટ્રમણિ પૂલચંદ્રભાઈ બંનેનું વિભૂતિદર્શન કરાવવાની સામગ્રી પાનાં ભરીને પ્રાપ્ત થઈ. આઠ જ દિવસમાં આ ચરિત્રો ફાઇલોને અને પસ્તીને હવાલે થઈ જશે એ વાત વ્યથિત કરનારી હતી. અંધારૂં કરી શકાય તેવો કલાદેહ એ બંનેને આપવા પૂરતો કાચો માલ હસ્તગત હતો—ને ટાગોર માટે તો સુપ્રાધ્ય, સુસન્ન પુસ્તકસ્થ સાહિત્ય સામે જ પડ્યું હતું.

પસંદગી જ કરવાની હતી કે બેમાંથી કોને લઈએ. ધૃષ્ટતા ક્ષમ્ય ગણીને! સૌરાષ્ટ્રવિભૂતિનો અગ્રહક અંતરમાં વસ્યો. સ્વીન્ડ્રનાથ તો વિશ્વદીપક, પૂલચંદ્રભાઈ ડોશીનો પૂંપડી-દીવો. વિશ્વદીપક તો સદાકાળ જલતો રહે તેવી સ્થિતિ હતી, ડોશીમાનો ધર-દીવો જૂલકણી લોકસ્મૃતિને કોડિયે, યુગધમસાણોના ઉત્તરોત્તર પ્રચંડ બન્યે જતા પવનઝપાટે ઓલવાઈ જતાં વાર ન લાગે, સનાતન જીવન-મૂલ્યો વંટોળલામાં વળાઈ જાય.

જીવતા જીવનનું અદ્ભુત સૌંદર્ય

‘સનાતન જીવનમૂલ્યો’ ક્યાં ને! હા, વાત બે એટલી જ લાગી હોત કે પૂલચંદ્રભાઈ આ સત્યાગ્રહ લડ્યા કે મોરચે ઢાપડ્યા, આ રાજ્યને હંફાવી આબ્યા કે તે કાપડ-પિકેટિંગ મચાવી આબ્યા—વાત બે આટલી જ હોત તો તેને છાપાનાં પાનાં પરથી પુસ્તકને પાને લઈ જવા જરૂર ન રહેત.

પણ લેખકોએ દૂટેલા જીવનપ્રસંગોમાં તો મહદ્ દર્શન થયું—એક સાધકનું, એક સંસ્કારમૂર્તિનું, એક રહસ્યશોધકે અણુ અણુની ઇંટો માંડી અણુદીઠ આતમલોકમાં ઉઠાવેલા કપરા શિક્ષણનિર્માણનું. બેઘડું હતું તે જ નડ્યું. કલ્પનાશીલ કથાવાર્તાઓમાં જે માટે આછાંઅધૂરાં વલણ બેઘએ છીએ તેવી કોઈક ‘રોમાન્સ’ યા તો વાસ્તવ-સૃષ્ટિ જીવતા જીવનમાં પડી હતી, આપણા પગની હડફેટે આવતી હતી, પણ સામાન્યતામાં ખપી જતી હતી, કારણકે એ જીવતા નરો આડઅસ્થી વેગળા હતા, તેમને મન તેમનાં બીજાં

બધાં કાર્યો-કાર્યો કરતાં પોતાનું શીલ વધુ મહત્ત્વનું હતું, સત્યને જીવનના અંતરંગમાં જ પામવાની તેમની મથામણ હતી.

માનવ-જીવનનું સર્વોપરી રહસ્ય

માનવીના મનની ઊર્જાઓ બનવાની આ માયલી મથામણ જ સાચું ને સર્વોપરી રહસ્ય છે. સાચું ને શુદ્ધ એવું સકલ સાહિત્ય એ એક જ રહસ્યનો પાર પામવા મહેનત કરે છે. સકલ કલા ને કવિતા એ જ એક સૌંદર્યને બને છે-નાનાં યા મોટાં માનવીઓની ઊર્જામિતાની મથામણને.

લેખકોને મેં કહ્યું-એ રહસ્યને જ બહાર આણનારું આલેખન કરો. અંદરના માનવીને શોધો, એ શોધને સહાયભૂત થાય તેવા જીવનપ્રસંગો અજવાળે આણો, અને પછી એનું આલેખન એવી શૈલીએ કરો કે જેથી સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો ને કુમારો-યુવાનો વાંચી-સમજી શકે. એ માયલી રહસ્યને પ્રકટ કરતી કથા એવી રીતે લખો કે કદપનાશીલ કથાવાર્તાઓની રોજિયલ 'રોમાન્સ'માં મૂર્છિત બનેલી યુવકોની કદપના અને રસવૃત્તિ નવી સંજીવનીના રસપાનની તાજગી અનુભવે-ભલે ધડીવાર જ !

સત્યને શણગારની જરૂર નથી

પછી તો આપોઆપ એ સૂત્ર પડી કે આ ઇતિહાસ એવી વ્યક્તિઓનો છે કે જેમાં સારું-માડું પણ સૌરાષ્ટ્રની નવજાગૃતિનું ને નવવિધાનનું મંથન છવાઈ રહ્યું હતું; વ્યક્તિપરિચયવાટે સામૂહિક પરિચય આપોઆપ અપાતો હતો. એ રીતે પણ આ કાર્ય વધુ ઘટ બન્યું. કારણકે કાઠિયાવાડના નવ-મંથનનો એક છેતરામણો ઇતિહાસ પણ છે. પ્રસિદ્ધિનાં સસ્તાં સાધનો વડે કે જે ચીથરાં વીરમૂર્તિઓ બન્યાં છે, સડેલાઓને સાવજોના સ્વાંગ સાંપડયા છે, પણ સાચો ઇતિહાસ તો સાધકોનાં જ જીવનમાં પડેલો છે એ વાત ઠસાવીને કહેવા જેવી છે.

એ વાત અહીં ટોળ ચડાવ્યા વગર કહી શકાઈ છે. પિત્તળ હોય તેને પિત્તળ લેખે જ ઓળખાવવું, સોનાનો 'ગિલ્ટ' જરીકે ન ચડાવવો, એ વાત પહેલેથી જ નક્કી હતી. ઘટનાઓ જેવી હોય તેવી કડીબંધ અને મેળબરી રીતે જો મુકાય તો એ આપોઆપ સાચી વાત બોલી બેઠે છે; લેખકને પોતાના તરફની મીમાંસાનું મીડું-મરચું બહારાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

સુભત્ર દિંદના ઇતિહાસમાં અને સંસ્કૃતિમાં સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન વિશિષ્ટ હોવાનું અંકાયું છે. તવારીખનવેશોનાં નયનોમાં આ નાનકડા દ્વીપકલ્પે મોરલા નથાબ્યા છે. સમસ્ત ભારતવર્ષને જે ઇતિહાસ, તેની જ લઘુ આવૃત્તિ તે આ સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, એવું કેષ્ટન બિલનું ઇતિહાસ-દોહન છે. આર્યાવર્તનાં જરમી-એટોની મહેરામણ-છાજો સીંધેસીંધી તો માત્ર એક સૌરાષ્ટ્રની ભોમ પર જ છંદાતી હતી એમ અતીતના ઉકેલણદારઓનું કહેવું છે.

દિંદી મહાકાલના પહેલા ઓળાના પુત્ર જેવા આ દ્વીપકલ્પમાં પુરાતનતાને દિશાપે ઝાલાવાડ કદાચ સૌ પ્રાંતોમાં નાનેરું બાળ હશે. સોરઠી વસુધરાને સાગરદેવે જાણે પરાણે વળગાડેલું આ સંતાન હશે. માટે જ ઝાલાવાડ હજુ ખારો છે, મુકાબલે વૃક્ષહીણું છે, ગોહિલવાડ ને સોરઠ કે હાલાર ને કંઠાજની સાશ્વત-નીલુડી (હવે તો નહિ જ !) ફળદ્રુપતા ઝાલાવાડને હજુ વરી નથી.

ડિંગપાળનું ધૂપદાન

જેવા એ ખારોપાટ છે, તેવી જ કદાચ મીઠાંખોલાં માનવીઓની એને ઘેર અછત છે. 'વાંકે નેણે વહિવારુઓ' અને 'રોલરિયા' પુરુષોને આંહીં દુકાળ છે. પૂલોની ફેરમ નથી, પીવાયે પૂરાં પાણી નથી, લયી પડતાં જીવાર-જાજરાનો અહીં અભાવ વર્તે છે. ગોઠણવા કપાસ પર રંગબોળું હાસ્ય કરતાં કાલાંની, જીનપ્રેસના ધુવા પૂંકતી ને આકારાના હેયામાં ખૂતતી ચીમની-ઓની, બરડાયેલા અવાજે ખોલ ખોલ કરતાં વ્યાપારમંચ માનવીઓની ને તરડાયેલ ગળાં તાણતી, સૂરજતાપે મેંદીથી બિલટા જ રંગે રંજાતી કામિનીઓની આ માતૃભૂમિમાં કુદરત કે માનવી, મોર કે કોયલ, નદીઓનાં વહેન કે મંદ મંદ મલય-સમીર-કોઇ કરતાં કોઇ ગાતાં નથી. આંહીં કવિતા નથી, ખાર ખાર ડિઝીના ધૂપે પ્રજ્જ્વલતું આ કોઇ ડિંગપાળનું ધૂપદાન જાણે કે લૂકની વરાળો અને ધૂળના વંટોળા ધમધમાવે છે.

ખડતલપણું ને ખમીર આપ્યાં

માટે જ થું આ ધરાની માનવસંપત્તિ લોખંડની ખનેલી હશે ! ફઠી

કુદરતના કરમાંથી બળબળરાઇએ ઝૂંટવીને જીવન પોષણની તાકાત શું આ
જાલાવાડી વસ્તીમાં એટલા જ કારણે ધરખાઇ હશે ! સૈદ્ધાંતનો તોટો શું
ખડતલપણાએ અને ખમીરે વાળી દીધો નથી ?

હજી તો તાજું જોયેલ અચરજ છે : જાલાવાડનાં શહેરી સ્ટેશનો પર
ઘોડાગાડીવાળા ભૂખે મરતા હતા. જીન-પ્રેસનો માલિક રોડિયો વઢવાણથી
ખોટાઈ સુધીના કોઈ પણ શહેરમાં વેરાખ-જેઠના અગ્નિવર્ષણને કેવળ ખેંસના
છેડા વડે જ મેં પરથી ખાળતો ધખતા ધેમે ચાલ્યો જાય, કે આંગગાડીમાંથી
હાતરતી ચૌવના માથે ટ્રંક, કેડયે 'ચીકો' અને આંગળીએ 'ચીચી' લગાવીને
અધજીલું સપાટભર ધર બાણી ચાલી નીકળે એ દૃશ્ય રોજનું હતું. આજે
પણ એ ખડતલપણાની સાક્ષી પૂરતા નીરખજે ને !-જાલાવાડી સ્ટેશનો પરના
ખોખરા ટપ્પા, હાડપિંજર ઘોડા, અફ્રેક હિતારને પોતપોતાની ભેર ખેંચવા
જીકર કરતા ગાડીવાળા, અને એ સાંને ટળવળાવી, 'પૈસો કાંઈ મફત નથી થાતો'
'પગ મોકળા થશે !' એવું સંભળાવાને હોડી નીકળતો અંબજૂડ જાલાવાડી.

૩

ખડતલ અને ખોખરધજ, ખાચેડુ ને ખરછટ, બળ્યોજળ્યો અને ત્રાંખા-
વરણો : જાલાવાડી જો એવો ન હોત તો કુદરત શું એને જીવવા દેત ?
રાઈકુળો એને જામવા દેત ? કાઠી-કેળીઓની ધાડો એને પાંગરવા દેત ?
પૂલ થઈને જીવવાનું એને માટે નિર્માણ નહોતું. એને તો છટકો નહોતો,
લોખંડી બન્યા વગર. લોખંડી જ રહ્યા છે એના જીવન-જંગ. સતત ઝૂંઝેલ છે
એ સંત્રામો. એણે તો કાળમીઠાં પાતાળ ફેડીને પાણી કાઢ્યાં છે પુરુષાર્થનાં.

સહનશીલ ને લડાયક ખમીર

મહાજનો જોશે તો જાલાવાડ જેવાં મજબૂત બીજે લાગ્યે જ મળશે.
ખાહોજો જોશે તો જાલાવાડની માટીમાંથી વધુ પાણીદાર પાક્યા છે. એની
બુનઓ બેરખા જ માત્ર નથી ફેરવતી, હજી પણ ખેડે છે. જાહેરજીવનમાં
જાલાવાડી માનવ-સંપત્તિનો તેમ જ દ્રવ્યસંપત્તિનો ફાળો ખોખરે લાગશે.
જાલાવાડનું ખમીર જોઈને લડાયક તેટલું જ સહનશીલ જણાયું છે. નૂતન
કારિયાવાડના પત્રકારિત્વનો ટીપ્પો પણ જાલાવાડની જ બુદ્ધિએ ને લક્ષ્મીએ
ચેતાવ્યો છે.

વઢવાણ એ ઝાલાવાડનો વધુમાં વધુ તપતો ટીખો છે. એ તો છે રા' એ'આરની રાણી દેવડીનો ટીખો. એ સોરઠિયાણીનાં શીલ અને સત વઢવાણની માટીને હનુય નાણે તપાવે છે. એ ચિતા હનુ નાણે ઓલવાઈ નથી.

વઢવાણનું રાજવી-કુળ અન્ય ઝાલા-કુળોથી જુદો જ સંસ્કાર દાખવે છે. એ દાજીરાજ, બાલસિંહજી ને ભેરાવરસિંહજી-એ ડાહી માના માંડા !-એની માંડાઈમાં જ ડહાપણ વસતું. મહાજનની-વસ્તીની આમન્યા નથી લેવાપી એ માંડા ગાદીધારીએએ.

એનું નામ કુટુંબ-કુળો

રાજપ્રજા વચ્ચેનો અણખનાવ એ તો કહેવાય 'કુટુંબ-કુળો' ! એ તો કહેવાય બાણાંખડખડ : એવાં બાણાં તો વઢવાણમાંયે ભલડયાં હતાં. સ્વ. બાલસિંહજીનું ટાણું : સંવત ૧૯૪૨-૪૪ : હાઉસ-સેટલમેન્ટના નવા ધારાનો અમલ કરનાર અમલદારે આમન્યા લેાપી. મહાજન હડતાલે ચાલ્યું. વણિકો આજે 'હિજરત' નામે ઓળખાતા એવા રિસામણે ચાલ્યા. હિજરત હિજરત વચ્ચે તો જમીં-આસમાન જેટલા ફેર : ઠંઠ ગવર્નમેન્ટ સુધી કળિયો પહોંચ્યો, વસ્તીએ કંઈક વધુ પડતી કરડાઈ પણ ખતાવી હશે, છતાં રાજવીનાં લોચનો-માંથી અમી ન એસર્યાં. એણે હલકટ માર્ગો સ્વપ્નેય ન સેવ્યા.

દરબારી ખવાસ કાપડ લેવા ગયો. દુકાનદારે કાપડ તો ખતાવ્યું, પણ ભાવ જળખનો કહ્યો. ખવાસે દરબાર પાસે રાવ કરી. દરબારે કહ્યું કે, 'ભાવ ઓછો લેવાની ફરજ હું કેમ પાડી શકું !'

દરબાર પર કોઈક મતિહીણાએના ફડા કાઝળો ગયા હશે. દરબારે એ કાઝળો મસીદના ચોકમાં લાવી અમિદાહ દેતાં દેતાં કહ્યું ફક્ત આટલું જ કે, 'કળિયાના વખતમાં આવું લખે તેનો દોષ શો ?'

ને છેવટે લાંબી લડત પાર પાણુ કેવી રીતે પડી ! પૂનાથી પાછા આવતા દરબારની સામે મહાજન રતનપુર મુકામે ગયું. નાણે કંઈ ખન્યું જ નથી એમ એકખીલ મળી ગયા. અગાઉ ફિરોજશાહને ધોલાવેલા અને સરકારની દેવડીએ કાઝળો પટકેલા તે દી પાર ન પડ્યું, ને પાર પડ્યું તે દી ન કંઈ લખાણ થયું કે ન મોઢાનો કરાર થયો. ન ડંખ કે ન કિન્નો સંધરાયો. એનું નામ કુટુંબ-કુળો, એનું નામ બાણાંખડખડ.

વડવાણના રાજવીકુલના આ સંસ્કારને સુદૃઢ કરનારો આવો જ બીજો વાંધો એ જ રાજ બાલસિંહજીના વખતમાં બ્રાહ્મણો સાથે પડેલ. સંવત ૧૬૫૨માં બારખલા એફિસની સ્થાપનાએ બ્રાહ્મણોનાં દિલ ખાટાં કર્યાં. તેમણે પણ સરકારમાં કોલાહલ મચાવ્યો. બ્રાહ્મણોની નોકરીઓ તૂટી ગઈ, લડત બે વર્ષ ચાલી, સમાધાન થયું, તેના પાલનમાં વેરઝેર વર્તાયું નથી.

પ્રજા-ખમીરના શોખીન શાસકો

૧૬૧૫ પછી કેંક વાર રાજદ્વારી વાવાઝોડાં મચ્યાં. કેંક આંધીઓ સોરઠને અડકીને પસાર થઈ. ઠેકઠેકાણે દમનો યયાં, જેલો બરાઇ, કપટદાવ ખેલાયા, ફરપીણુ રિખામણીઓ પણ થઈ હશે—એ કવા ન વાયો એક વડવાણના વહીવટમાં.

રાજવી જોરાવરસિંહજી અને સચીવ બીમજીભાઈનું વડવાણ : એન્ગ્લોની છાવણીની ઉધાડી મીઠ બોગાવાના સામા જ તીરથી મંડાઈ રહેલી. પણ વડવાણની પાંખો હેઠળ રાષ્ટ્રીય યનગનાટ બેઘડક સચવાયા. સુલકાણું ને સુઝ વડવાણ સમજતું કે વાવાઝોડાં તો જાણ્યું—ન જાણ્યું કયું જ વહેલાં વિદાય લે છે, ને કદાચ મૂકી જશે તો ખમીરનાં થોડાં પાણીબિન્દુઓ જ ને ! પ્રજાખમીરના શોખીન શાસકોને લોક-મર્દાઈ વધે તેની ચિંતા નહોતી.

જીંબડી-દિગ્ગરતની બળતી સગડીને તો એક વડવાણ જ પોતાને આંગણે ઉતારાવે અને જતન કરે. પ્રાંતપ્રાના દીવાન માનસિંહજીએ પોતાના કુલકુલાં કાળમાં દાદમાં લીખેલ મોહનલાલ સંઘવીને સારુ તો રવ. જોરાવરનું વડવાણ માનું પેટ બન્યું હતું. માટે જ સત્યાગ્રહના મોરચા બીજે બધે સાંભળ્યા, નહિ એક વડવાણને ટીપ્પી.

લોકઆમન્યા લોપાઈ ગઈ હશે એકાદ વાર—તો તેની માશી માગવાની ઉદાર ખેલદિલીયે એક વડવાણના શાસક જ બતાવી શકે—આખને એક જૂલોય કિન્નાનો ટશિયો ન આણે, એ તો વડવાણના ઝાલાની જ દિલગમ્મઈ.

સાવજે જ સમજી જાણે કે કેસરીનાં શાસન તો સાવજ-ખચળાંને માથે જ ચોભે છે. ખચાડાં મેંઠાં-બકરાં પર નેજ ફરકાવવામાં શો રવાદ છે ?

માતીનું-માટીવટનું પાણી

એ રાજઆમન્યા, મહાજન-આમન્યા, કુલઆમન્યા અને સતી સોર-કિયાણીની આમન્યાએ ધડેલી વડવાણની ધરતીને ધાવીને કેંક પાકથા વધીલો ને

એરિસ્ટો, તબીબો ને વિદ્વાનો, અધ્યાપકો ને ઉદ્યોગપતિઓ, ન્યાયાધીશો ને સિવિલિયનો-તેઓ બધા પાક્યા ને પ્રકાશ્યા, આગલી હરોળ તેમણે બાંધી. પાણીનો એ પ્રતાપ. પાણી એટલે હાઇડ્રોજન-ઓક્સિજનનું બનેલું પ્રવાહી નહિ, પણ મોતીનું-માટીવટનું પાણી.

એ પાણી પીને પાક્યા મોતીબાઇ મેરાઈ, ચમનબાઇ વૈષ્ણવ અને દૂલચંદ યોગી.

બાબાબોલા ને તડકડ કરનારા : રાખસંઘમી ને હઠાળા : વચનપાલક ને વૂટી મરનારા : કટકા કરનારા ને કટકા થઇ જનારા. બચ્ચડ લાગે-પણુ ઉપલક જોનારને ! માંહી નિહાળો તો માયા-મમતાના ધરા ભરેલા. કલાવિહીનો દેખાય, પણ તેમનું કલાવિધાન તો જીતરનાં પડો પર થયું હતું.

સંસ્કાર-ચૂંદડીની ફૂલ-વેલ્લો.

વઢવાણુ એટલે સૌરાષ્ટ્રના નવયુગનો માણુકથંબ. વઢવાણુની માનવ-પ્રતિબાને પ્રકાશિત કરનાર મહાજનાદિની પરંપરાને જોડેલો જશ ચડાવો, તેટલો જ જશ, સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ! એ ડાહી માના બેટડાઓની રાજવી-પરંપરાને પણ ચડાવજો, એના અમાત્યોએ સાચવેલી પરંપરાને પણ ચડાવજો. દૂલચંદ-બાઇ, ચમનબાઇ ને મોતીબાઇ, એ તો આ પ્રભકુળ અને આ રાજવંશનાં જ ઝોરવ ગાતાં જીવનચરિત્રો છે. બાંધણી-મરાહૂર વઢવાણુની સંસ્કાર-પરંપરા-રૂપી ચૂંદડી પર આ તો ત્રણ ફૂલવેલ્લો અંકાઇ છે. એ તો 'પડી પટાળે બાત્ય' છે: કાપડ બલે ફાટે, બાત્ય ન ફાટે.

ધનતેરશ : ૧૯૯૭ }
રાણપુર. ૧૮-૧૦-૪૧ }

ઝવેરચંદ મેઘાણી

જ વ ન શિ દપી ઓ

૧ કર્મયોગી મોતીભાઈ

૨ કર્મવીર કૂલચંદભાઈ

૩ સાધક ચમનભાઈ

અનુક્રમણિકા

નિવેદન (પહેલી આવૃત્તિ)	...	...	૪
નિવેદન (બીજી આવૃત્તિ)	...	...	૫
આભારદર્શન	...	...	૬
આમુખ (શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી)	...	...	૭

કર્મચોગી મોતીભાઈ મેરાઈ ૧૭-૪૬

જીવનવૃત્તાંત	...	...	...	૧૭
જીવનદર્શન	...	...	...	૩૮
સેતુબંધન	...	...	...	૪૪
મોતીભાઈને અંજલિ	...	...	...	૪૬

કર્મવીર ફૂલચંદભાઈ ૪૭-૧૪૮

જીવનવૃત્તાંત : પ્રકરણ ૧ થી ૧૦	...	...	૪૭
જીવનદર્શન	...	...	૧૨૦
ભોગવાનો તપસ્વી	...	...	૧૪૫
ફૂલચંદભાઈને અંજલિ	...	...	૧૪૮

સાધક ચમનભાઈ ૧૪૯-૧૯૦

જીવનવૃત્તાંત : પ્રકરણ ૧ થી ૬	...	...	૧૫૧
ચમનભાઈને અંજલિ	...	...	૧૬૦

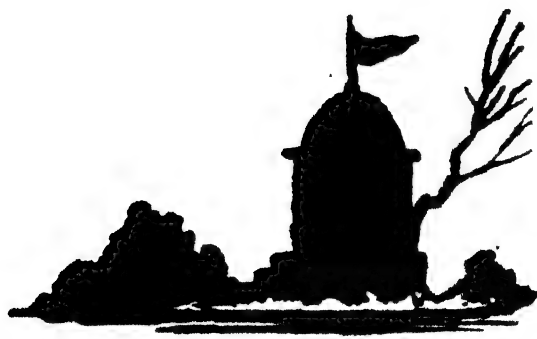
કર્મચોગી મોતીભાઈ મેરાઈ

જન્મ

ધેત્ર, વર્ષ ૧૦, ૧૯૪૪

મૃત્યુ

મઝરા, વર્ષ ૪, ૧૯૭૪

યોગ: કર્મસુ કૌશલ્ય

કર્મચોગી મોતીલાલ મેરાઇ

જીવનવૃત્તાંત

લગભગ ઇ. સ. ૧૯૧૨-૧૩નો સમય. બ્રિટિશ હિંદમાં એ સમયે લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજીનો પ્રભાવ તપતો હતો. ગાંધીજી હજી કાઠિયાવાડમાં આવ્યા ન હતા. હિંદવ્યાપી કોઇ ચળવળ પણ ચાલતી ન હતી. એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં તો જાહેરજીવન જેવું નામ પણ શેનું હોય ? જાહેરસેવામાં પણ કોઇ ભાગ્યે એ વખતે સમજે. જાહેરજીવનથી આવા અજ્ઞાત કાઠિયાવાડના વઢવાણ શહેરમાં મોતીલાલ નામે એક યુવાન દરજી પોતાના પિતા પરસોતમ પરમારની પેઠીએ દરજીકામ શીખીને, આજે જ્યાં વઢવાણમાં મોતીચોક છે ત્યાં નાની એવી હાટડી માંડીને દરજીકામ કર્યા કરતો હતો. વઢવાણ શહેરમાં આવેલી શામજી પંડ્યાની ધૂડી નિશાળમાં એણે માત્ર ત્રણ જ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગામમાં જ એનું લગ્ન થયું હતું.

આ મેરાઇ યુવક કાયમ સાંજ પડ્યે માતાપિતાને લજનો સંભળાવે અને રાતે કલાકો સુધી પગ દાખ્યા કરે. આખો દિવસ માતાપિતાની ખીજ સેવા પણ એ કર્યા કરે. માતાપિતાનો બોલ કદી ઉઠાપે નહિ.

એક વખત એમનાં મા શિયાણીપોળે શાક લેવા ગયાં હતાં. અચાનક એક ભેંસે દોડતાં આવીને તેમને સખત લગાડ્યું. માર એટલો બધો સખત હતો કે મા ત્યાં જ બેભાન થઇ ગયાં. કોઈકે આ બખર મોતીલાલને દુકાને પહોંચાડ્યા. બખર સાંભળતાં વેંત

તરત જ દુકાન બંધ કરીને એ મા પાસે પહોંચ્યા અને ઘેર લાવ્યા. માનાં પાટાપોંડી અને શેકથી માંડી બધી જ સેવા બીજાં હતાં છતાં પોતે જ ઉપાડી લીધી. મા જ્યાં સાવ સાજાં થઈને હરતાં ફરતાં ન થયાં ત્યાં સુધી એમણે દુકાન પણ ન ઉઘાડી.

ઝાલાવાડ આસપાસના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ કાલાંના ધડા ઘેર લાવીને ફેલે છે અને તેમાંથી નાની સરખી કમાણી કરે છે. મોતીલાલનાં માતાપિતા બાધેપાધે સુખી હતાં. છતાં એક વખત એમનાં મા કાલાંની ગાંસડી ફેલવા ઘેર લઈ આવ્યાં. મોતીલાલને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે કહ્યું કે ‘હું બેઠાં તમારે કાલાં ફેલવાં પડે ?’ અને તરત એક ઉપવાસ પણ કરી નાખ્યો. મા સમજી ગયાં ને કાલાંની ગાંસડી પાછી આપી આવ્યાં. ફરીથી મોતીલાલ જીવ્યા ત્યાં સુધી મા કાલાં ન લાવ્યાં.

આવી રીતે શ્રવણની જેમ માતાપિતાની સેવામાં ખડે પગે રહેનાર મોતીલાલ, પોતાની પત્ની માતાપિતાની સેવામાં ખામી બતાવે કે ઝગડો કરે તો મારપીટ પણ કરે. માતાપિતાની સેવા અર્થે પત્નીને મારવામાં એક અન્ય અનુચિત કાર્ય થાય છે એવી પણ એને ખબર ન હતી !

જેવો એનો પિતૃપ્રેમ હતો તેવો જ એનો કુટુંબપ્રેમ પણ હતો.

મોતીલાલના મોટાભાઈ એમના બાપાથી જુદા થયેલા. પાછળથી એમને ઘરનાં ઘર ચણાવવાનું મન થયું, પણ પૈસા વગર શાનાં ચણાવે ? મોતીલાલના પિતા પાસે દીક પૈસા હતા, પણ તે જુદા થયેલ પુત્રને પૈસા આપવા તૈયાર ન હતા. મોતીલાલને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે બાપાને સમજાવ્યા કે જુદા થયા તો પણ એ તમારા દીકરા છે. તમારી પાસે પૈસા છે, તો શા માટે નથી આપતા ? પૈસા ખૂટી જશે તોયે રળનારો તો હું બેઠો છું. પણ પૈસા આપવાનું બાપાનું મન ન થયું. મોતીલાલે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ત્રીજે દિવસે પિતાએ મોટાભાઈને પૈસા આપ્યા અને મોતીલાલના ઉપવાસ છૂટ્યા.

આ દરજી યુવક મોતીલાલ નાનપણમાં રામાયણ-મહાભારત વાંચતા અને સાધુસંતોની સેવા કર્યા કરતા. એને ભજનો સાંભળવાનો ભારે શોખ હતો. દૂર દૂરના ગામમાં કોઈ ભજનિક આવેલ હોય તો તેમનાં ભજન સાંભળવા એ રાતોરાત ઊપડે અને ફટલીયે રાત સુધી એમનાં ભજન સાંભળ્યા કરે અને સાધુ મહારાજની સેવાપૂજા કર્યા કરે. સાધુસંતોની આવી સેવા અને ધર્મધ્યાન તેના કુટુંબમાં પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું હતું. ધર્મધ્યાન અને સાધુસેવા એના વારસાગત સંસ્કાર હતા; એમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા ન હતી. સંતોની સેવા કરવી એવા સંસ્કાર દરજીકામમાં પણ જૂના છે. એ કારણે આપણે ત્યાં ‘દરજી ભગત’ એ શબ્દ રૂઢ થઈ ગયો છે. મોતીલાલ પણ સંતોની સેવાપૂજા વધારે કરવા માંડ્યા અને લોકો એને પણ ‘દરજી ભગત’ના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

કોઈ પણ પ્રકારની સેવા કરવી તો પૂરેપૂરું ચિત્ત દબને કરવી એવી કર્તવ્યનિષ્ઠા આ યુવાન ‘દરજી ભગત’માં પડી હતી. એ નિષ્ઠા સાથે એને આત્મિક ઉન્નતિની અને મોટા સાધુસંતો જેવું જીવન ગાળીને મોક્ષ મેળવવાની લે લાગી અને તેણે સાધુસંતોની સેવા પાછળ ચિત્તને વિશેષ રોકવા માંડ્યું. એણે છૂટે હાથે સાધુસંતોને પોતાને ત્યાં જમાડવા માંડ્યું. ઘરનો ધંધો રજાવા દઈને પણ એમની સેવામાં તેણે સમય પસાર કરવા માંડ્યો. એની સંત-સેવા વધતી જ રહી. પ્રથમ તેઓ સાધુસંતોની સેવા પાછળ થોડો સમય રોકતા. પણ હવે તો આર્થિક આવકનેય અવગણીને સેવાકાર્ય કરતા આ પુત્ર સામે માતાપિતાએ વાંધો લીધો, પણ મોતીલાલ પોતાના માર્ગમાંથી ન ચસ્યા. સાધુસંતો કહે એ પ્રમાણે ધર્મધ્યાન અને દાન વગેરે એ વધારે વધારે કરવા લાગ્યા.

સંતસેવાથી ધીમે ધીમે એમાં ફેર પડતો ગયો અને પત્ની માળાપતે મનમાન્યું ન રાંધી આપે તો પોતે રસોઈ કરવા એસી જવા માંડ્યું. સાધુસંતોની સેવામાં ધરતું હિત ન વાંછનાર પતિ આડે એની પત્નીએ આવવા માંડ્યું અને સાધુઓને રાંધી રાંધીને ખવરાવી

દેવા સામે વાંધો લેવા માંડ્યો. આથી એણે વધારે રાંધવાનું ન કહેતાં, શાંતિથી પોતાના ભાણામાં આવેલ રાટલો અર્ધો પોતે ખાઈને અર્ધો સાધુસંતોને આપી દેવા માંડ્યો. ધર્મપુસ્તકના વાંચનમાંથી આ ગાંડાઈ આવી છે એમ માનીને પત્નીએ વાચનમાં વાંધો લીધો એટલે એણે નકામો કળિયો ન વહોરવાની ઇચ્છાથી અર્ધો રાત્રે ઊડીને, મેડા પર ચડીને, ટમટમ દીવડી સળગાવીને, એક અંધારખૂણામાં બેસીને, પોતાનું ધર્મ-વાચન ચાલુ રાખ્યું. સંચે બેઠાં કામ કરતાં ઘણો સમય મળતો. એ સમયે તો કાંઈ વાંધો લે તેમ ન હતું, તેથી સીવતાં સીવતાં અખો ભગત, તુલસીદાસ અને કપીરની સાખીઓ યાદ કરવા માંડી અને સાખીઓનું સતત રટણ આદરી દીધું. પોતે પણ ભાંગીતૂટી સાખીઓ બોલવા માંડ્યું.

ધીમે ધીમે એનામાં સાદાઈ તથા અન્ય તપશ્ચર્યા વધવા માંડી. પોતાનું ભોજન એણે તદ્દન સાદું કરી નાખ્યું અને દેહદમન અર્થે જોડા પહેરવા છોડી દીધા. સવારસાંજ નિયમિત પાઠપૂજા કરતા તેમાં વધારો થયો અને ક્યારેક મોડી રાત્રે, તો ક્યારેક અર્ધી રાત્રે, તો વળી ક્યારેક વહેલી સવારે ઊડીને ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પડોશણે આવીને એમનાં માને કહ્યું : ‘ માજી, આજ રાતે તો મેં મોતીના ઘર માથે કાંઈને બેઠેલું જોયું. હું તો, ખીકની મારી ઘરમાં ગરી ગયો. ’

માએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો : ‘ બાપ ! એ તો મારો મોતી જ હશે. મોડી રાતે જાપરે ચડીને જાનોમાનો પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે. ’

પત્નીના કંકાસમાંથી છૂટવા કે તદ્દન એકાંત શોધવા મોતીલાલ ખૂણાના જાપરે બેસીને પ્રાર્થના કર્યા કરતા. આ રીતની પ્રાર્થના જીવ્યા ત્યાંસુધી એ કરતા રહેલા. એમનાં ઘણાં આડોશીપાડોશીએ આ દશ્ય નજરે જાયેલ છે અને તેઓ હજીયે યાદ કરીને કહેતાં હોય છે.

એક દિવસ સવારમાં એ પૂજા કરતા બેઠા હતા. તેવામાં તેમની

પાસેથી એક સાપ નીકળ્યો. સાપ તો પાસે આવીને એમના ખોળા પર ચડવા માંડ્યો. મોતીલાલ તો એમ ને એમ શાંત ચિત્તે પ્રાર્થના કરતા બેઠા રહ્યા. એમના ખોળા પર સાપને ચડતો જોઈને એમનાં મા બૂમ પાડતાં બોલી ઊઠ્યાં : ‘અરે મોતી, મોતી ! તારા ખોળા પર એરુ ચડે !’

મોતીલાલે જવાબ આપ્યો : ‘મા, આપણે એને તેડવા નહોતાં ગયાં. આવ્યો હતો તેમ એની મેજે ચાલ્યો જશે.’

સર્પ ચાલ્યો ગયો, મોતીલાલની પ્રાર્થના પણ એમ ને એમ જ ચાલુ રહી.

પોતાના આત્માની ઉન્નતિ માટે આવા આવા ઉપાયે ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા યુવાન મેરાઈ મોતીલાલ વિશેષ સમય મેળવીને ધર્મપુસ્તકોના ઊંડા વાચનમાં ઊતરવા લાગ્યા. જેમ જેમ એ વધારે વાંચવા લાગ્યા તેમ તેમ એની સામે જાતજાતના ક્રોધકાંડ ઊભા થવા લાગ્યા. શુભયોગે એ સમયે લોન્ડોની એક મથુરાદાસ નામે વયોવૃદ્ધ અને ચમત્કારી ગણાતા સાધુના પરિચયમાં એ આવ્યા. એ સાધુ પાસે પોતાના મનમાં ઊભા થતા ક્રોધકાંડ એ રજૂ કરવા લાગ્યા અને સાધુ એના ક્રોધકાંડો ઉકેલ ખતાવતા ગયા. એમની સલાહથી મોતીલાલ ધીમે ધીમે દુઃખી લોકોની સેવા કરવા તરફ વધવા લાગ્યા. દીનદુઃખિયાને મદદ કરવાનું એનું વલણ વધતું ચાલ્યું. માત્ર માતાપિતા અને કુટુંબપ્રેમમાં રોકાયેલું એનું મન આડોશીપાડોશીઓની સેવા કરવા તરફ વળતું ગયું. ક્રોધને કાંઈ ચીજ લાવી આપવી, ક્રોધને થોડીધણી મદદ કરવી, ક્રોધ માદું પડે તો તેની જાતે સારવાર કરવી—એમ તેની સેવા વધવા લાગી.

આ દરમિયાન મોતીલાલના હાથમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો આવ્યાં. જનસેવા ઉપદેશતાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં અને દેશભાવનાથી ભરપૂર સ્વામી

વિવેકાનંદનાં પુસ્તકોમાંથી એને ધર્મનું એક વિશાળ સ્વરૂપ સમજાયું કે ધર્મ એકલી પોતાની જ આત્મિક ઉન્નતિમાં જ સમાધ જતો નથી. આસપાસનું જગત ગુલામી અને દારિદ્ર્યમાં સખડતું હોય ત્યારે એકલો માણસ પોતાની મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરે એમાં તો સ્વાર્થ છે. આ એક નવા સત્યે જાતામાં મનોમંથન જગાવ્યું. દિવસો સુધી એ મૂંઝાતા ને વિચાર કરતા રહ્યા. નવાં સત્યને એણે પોતાના વિચારોની સરાણે ચડાવ્યાં. માત્ર સાધુસંતોની અને ગરીબગુરુઓની સેવામાં બધું નિહાળનાર એ યુવાન સામે સેવાની વિશાળ લાવના દેખાવા માંડી. સમસ્ત જનસમાજની સેવામાં પરમાત્મદર્શનનો સાચો રાહ છે એમ એના મનને લાગતું ગયું. એની આ નવી વિચારણામાં લીબડીના પેલા સાધુએ સહાનુભૂતિ દર્શાવી એટલે તો મોતીલાલે તરત જ એવી સેવા કરવાનું નક્કી કરી લીધું. સંચે સીવતાં સીવતાં ધર્મની સાખીઓ રચતા એ દરજ્જા મનમાં સેવાનું આ સ્વરૂપ કેવા ઘાટ લઇ રહ્યું હતું તેનો આછો ખ્યાલ, એ સમયે એમણે રચેલા એક લાંબાતૂટયા ભજનમાં મળી આવે છે :

એવો રે અવસર ક્યારે આવશે,
ક્યારે ફેડીશ બધું કરાં દુઃખ જો,
રોતા રે બંધુનાં ફેડી દુઃખડાં,
ક્યારે મળશે એવો ઉત્તમ યોગ જો. —એવો રે—

* * *

સર્વ જગતને પરમેશ્વર રૂપે ગણી,
તેને હું સંવીશ દિન ને રાત જો. —એવો રે—

આ રીતે સેવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતાં સાધુસંતો પાછળ દિવસો ને રાતો સુધી રખડવાની જે અખૂટ તમન્ના અને કર્તવ્યનિષ્ઠા એનામાં હતી તે તેણે પૂરા વેગથી જનસેવાના આ નવા પ્રયાણમાં વાપરવા માંડી.

એમની આ તમન્ના એમના પેલા લાંબાતૂટયા ભજનની છેલ્લી કડીમાં જ મળી આવે છે કે :

જે જે કાર્ય કરતાં આવે મુશ્કેલીઓ,
ધરે તે સામે અગાધ આત્મિક જોમ જો;
તે બળના પ્રકાશે વિજયદર્શન થશે,
'મોતી' મનમાં નિશ્ચય કરીને માનજો. —એવો રે—

એમણે તરત જ પોતાને સૂઝ્યું એમ વિધવિધ માર્ગોથી જનસેવા શરૂ કરી દીધી. સેવાના આ નવા પથે એ વળ્યા ત્યારે માંડ એમની ઉંમર ૨૬ વર્ષ આસપાસ હતી.

પુસ્તકો વાંચતાં વાંચતાં એમને લાગ્યું કે લોકોનું અજ્ઞાન ફેડવા માટે વિશાળ સારા વાચનની જરૂર છે. તરત જ તેમણે પોતાની હાટડીમાં ૧૦-૧૫ પુસ્તકો વસાવ્યાં. પોતાની દુકાને આવી બેસનારા મિત્રવર્ગને તથા આજીવ્યાજીવણાને વાતો કરીને એ પુસ્તકો વાંચવા આપવા લાગ્યાં. એમની આસપાસ વાચન વધવા માંડ્યું.

એમનું ધ્યાન યુવકો પર ગયું. એમને થયું કે યુવકો એ દેશનું પરમ ધન છે. એની શક્તિ જો નાંગળવામાં આવે તો એમાંથી સુંદર કાર્યો ઉપજવી શકાય. એવો એમને ખ્યાલ આવતાં વેંત પોતાની દુકાન પાસેથી પસાર થઈને શાળાએ જતા કોઈ પણ યુવકને બોલાવવા લાગ્યા. પોતાની દુકાને એને બેસારીને એની સાથે થોડી વાત કરીને પુસ્તક વાંચવા આપવા માંડ્યું. યુવક પુસ્તક વાંચીને પાછું આપવા આવે ત્યારે તેને પોતાની દુકાને બેસારે અને શું વાંચ્યું એ વિષે તેને સાથે સંચો ચલાવતાં ચલાવતાં ચર્ચા કરે. ભાવપૂર્વકની આવી મીઠાશભરી તથા રસ્તો બતાવતી એમની ચર્ચાઓથી ધીમે ધીમે પુસ્તકો વાંચનારા યુવકો વધતા ચાલ્યા. છડી-સાતમી અંગ્રેજીમાં ભણતા તથા મેટ્રીક પસાર કરી કોલેજમાં પ્રીવિયસ કે ઈન્ટર ભણતા કોલેજિયનો પણ આ ત્રણ ગુજરાતી ભણેલાં દરજ્જા તરફ આકર્ષાતા થયા. રોજ આ યુવકો તેમની દુકાને આવીને બેસવા લાગ્યા. યુવકોને એમની વાતોમાં કોઈ આકર્ષક નવીનતા દેખાવા માંડી. મોતીભાઈ સંચો ચલાવતાં ચલાવતાં કે સાંજે ફરવા

જતાં તેમને બ્રહ્મચર્ય, સાદાઈ, જ્ઞાન માટે વિશાળ વાચન સેવા વગેરે વિષે સાદી વાતો દ્વારા જ્ઞાન આપવા માંડ્યા અને યુવાનો મોતીલાલ કહે તે કરવા લાગી ગયા. આમ થોડા સમયમાં તો એમની આસપાસ જીવન વિષે વિચાર કરતી અને એને આચારમાં મૂકવા પ્રયાસ કરતી એક થનગનતી યુવકટોળી ઊભી થઈ ગઈ. આઠ-દસ માસ પહેલાં સાધુ-સંતોની સેવા કરનાર મોતીલાલ, યુવકટોળીને દોરવનારા ‘મોતીલાઈ’ થઈ ગયા.

પુસ્તકાલય વિશાળ બનાવવા માટે મોતીલાઈએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે તરત જ યુવકોએ પોતપોતાનાં પુસ્તકો હાજર કરી દીધાં. ગામનાં માણસો પાસે પણ તેમણે પુસ્તકોનું ઉધરાણું કર્યું અને એક જાહેર પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. એનું નામ ‘શ્રી લાયબ્રેરી’ પાડ્યું. મોતીલાલ જેમ મંદિરે નિયમિત જતા, એવી જ રીતે પુસ્તકાલયે પણ નિયમિત આવવા લાગ્યા. હાથે જ પુસ્તકાલયને વાળેચોળે અને સુઘડ રીતે પુસ્તકાલયની ગોઠવણી કરે. નવરાશને વખતે પુસ્તકો સાંધેસુંધે અને ગાર ઊખડી જતાં હાથે જ ઓરડામાં ગારગોરમટી કરે. યુવકો પણ એમાં સાથ આપતા હતા.

મોતીલાઈ યુવકોને આવી અન્ય બાબતોમાં દોરવતા અને હાઈસ્કુલ-કોલેજમાં ભણતા આ યુવકો તેમની પાસે તિલક મહારાજ અને ગોખલેનાં જીવન લઈ આવતા અને વાંચતા. ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની વાતો પણ તેઓ મોતીલાઈ પાસે કરતા. મોતીલાઈને એમાં રસ પડવા માંડ્યો અને એમનું રાષ્ટ્રીય વાચન પણ ધીમે ધીમે વધતું ગયું.

‘એક સુશિક્ષિત માતા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે’ એ સૂત્ર મોતીલાઈને હાથ લાગ્યું અને એમણે-સ્ત્રી કેળવણી પર લક્ષ્ય હોડાવ્યું. તરત જ તેમણે સ્ત્રીયોપયોગી પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં અને પોતાની દુકાન પાસેથી પસાર થઈને દેરાસર જતી જૈન યુવતીઓને એ પુસ્તકો આપવા માંડ્યા. યુવતીને બે ઘડી દુકાને ઊભી રાખીને પુસ્તકનું

તાત્પર્ય પણ તે સંભળાવે. વઢવાણના જૂનવાણી માનસના એ સમયના વડીલો પણ મોતીભગતની સત્યનિષ્ઠાના જાણકાર હોઈ, કાંઈએ તે સામે વાંધો ન લીધો. મોટાં બેનોમાં વાચન-પ્રચાર કરવા માટે એમણે પોતાને ત્યાં આવતા યુવકો દ્વારા પુસ્તકો મોકલવા માંડ્યાં.

પણ મોટાં બહેનોમાં વાચનપ્રચાર કરવા માટે તો પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન જોઈએ. અક્ષરજ્ઞાન આપવાની શરૂઆત તેમણે પોતાના ઘરથી કરી. એમનાં માજી કાંઈ ભણેલાં નહિ. તેમને મોતીભાઈએ ખાસ વખત કાઢીને ઘેર ભણાવવા માંડ્યાં. થોડા વખતમાં ઘરડાં માને પહેલી ચોપડી વાંચતાં પણ આવડી ગઈ.

સ્ત્રીઓમાં આ રીતે કામ કરતાં એમની નજરે કેટલીયે અસહાય વિધવાઓ અને ડોશીઓ દેખાઈ. એમણે પોતાને ખર્ચે સૂતર અને ઊનનાં ભરતગૂંથણ આવી સ્ત્રીઓ પાસે કરાવવાં શરૂ કર્યાં અને તેમને થોડીઘણી રોજી આપવાનો માર્ગ કાઢ્યો. આવાં કેટલાંયે બહેનો એમની પાસેથી નિયમિત કામ લઈ જતાં અને પેટ જોગું કમાઈ લેતાં. આ રીતે તૈયાર થયેલું કેટલુંયે ભરતગૂંથણ એમના ઘરમાં વર્ષો સુધી પડ્યું રહેલું.

ગોસેવા કરવામાં દરેક હિંદીનો પરમ ધર્મ છે એમ તેમને સમજાયું. તરત જ એ ‘જ્યાં સુધી ગાય ન મળે ત્યાં સુધી ન ખાવું’ એવું વ્રત લઈને ઉઘાડે માથે ને ઉઘાડે પગે આસપાસનાં ગામડાંમાં ગાય વેચાતી લેવા નીકળી પડ્યા. ઘરને આંગણે ગાય બાંધી ત્યારે જ જોજન લીધું. ગાય પ્રત્યે પણ કેવો પ્રેમ ! શિયાળામાં ગાય માટે છાપરું બાંધવાનું હતું તે થઈ શક્યું ન હતું તેથી તેમણે પણ ફળિયામાં ગાયની જ પડખે ખાટલો ઢાળ્યો. ગાયને ટાઢ વાતી હશે ધારીને એમણે અર્ધી રાત્રે પોતાનું ગોદધું ગાયને ઓઢાડી દીધું. પોતે સવાર સુધી ઓઢયા વિના ટાઢમાં થરથરતા સૂતા રહ્યા.

પ્રજામાં કામ કરવા માટે યુવકોને કેળવવા જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું. તરત જ તેમણે પોતાની પાસે આવનારા યુવકોને દેશસેવકાની રીતે

ઘડવા માંડ્યું. દેશસેવા કરવાની ઇચ્છા સેવનાર યુવકોનાં શરીર મજબૂત હોવાં જોઈએ એટલે તેમણે પોતાની આસપાસ ટોળે વળેલાં યુવકોને લાઈબ્રેરીએ સૂવા બોલાવ્યા અને વહેલી સવારે ગામ બહાર લઈ જઈને ઘા ફેંકવા, દોડવું, તારવું, નિશાનો તાકવાં વગેરે કસરત કરાવવા માંડ્યું. કસરત કરાવ્યા બાદ પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા સીધા પોતાને ત્યાં લાવીને, ઘેર રાખેલી ગાયનું દૂધ યુવકોને પાવા માંડ્યું. ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, શિવાનંદજી, ડાહ્યાલાલ જ્ઞાની, વજુભાઈ દવે, પ્રાણજીવન આચાર્ય-આ બધા એ ટોળીના યુવકો હતા.

વઢવાણ જેવી મરુભૂમિમાં પાણીનો કેટલો ત્રાસ હોય છે એ તો ત્યાં વસનારી પ્રજા જ જાણે છે. આજ કરતાં એ સમયે તો જળાશયો ઓછાં હતાં એટલે મુશ્કેલીત વિશેષ હતી. મોતીભાઈની નજરમાં જળાશયોની હાડમારી તો સાધુસેવા કરતા ત્યારથી હતી જ. પાસે યુવકોનું, જૂથ થતાં તેમણે એ કામ આરંભી દીધું. ખરા ઉનાળે ને બળબળતે બપોરે, યુવકો સાથે એ ભોગાવાના પટમાં વીરડા ગાળવા જતા અને સાંજ પડ્યે કેટલાયે વીરડા ગાળીને પાછા આવતા. વઢવાણની આસપાસ જ્યાં જ્યાં વાવ કે કૂવા હોય તેના ગાળ કાઢવા માટે તે યુવક-ટોળી સાથે, યુવકોને શાળામાં રજા હોય તે દિવસે સવારથી સાથે દાળિયાગોળનો નારતો બાંધીને પહેંચી જતાં. કોઈ કૂવામાંથી પાણી ચાલ્યું ગયું હોય તો સાથે ધીણી, ઘણું, હથોડા, બટ્ટડિયાં, રાંઢવાં, તગારાં વગેરે લેતા જાય. અને જાત-મહેનતથી, ઘણુના ધાથી પથરા તોડીને કૂવાની સરવાણીઓ સજીવન કરી આવતા. કદી મજૂરી ન કરી હોય તેવા સુંવાળા વર્ણના આ યુવકોના થાકને એ હસાવી રમાડીને તથા ઘેર આવીને ભાવથી જમાડીને ઉતારી નાખતા. બીજે અઠવાડિયે ક્યાંયે વાવકૂવા તોડવા જવાનું હોય તો યુવકો બમણા ઉત્સાહથી તૈયાર થઈ જતા.

આસપાસનાં ખુરાઈ ગયેલાં કેટલાંયે જળાશયો એમના આવા પ્રયાસથી સજીવન અને વહેતાં થઈ ગયાં. આજે પણ

વઢવાણની અને આસપાસનાં ગામડાંની જનતા મોતીલાલને એ માટે યાદ કરે છે.

એમની નિયમિત થઈ ગયેલી આ યુવક-પ્રવૃત્તિમાં કોઈને પોતાના દીકરાએને બગાડી મૂકવાની ગંધ પણ આવી. કોઈ કોઈએ વિરોધ પણ કરવા માંડ્યો. એક વખત તેઓ 'કાનેટી' હનુમાનનો કૂવો ખોદવા ગયેલા. એમની ટોળી સાથે એક ચારણનો છોકરો પોતાની મેજે આવેલો. એના પિતાને લાગ્યું કે પોતાના પુત્રને બગાડનાર આ 'ટેબો' છે. કૂવા ખોદવાનું કામ કરીને સાંજે એ ટોળી ગેલ કરતી આવતી હતી. તેની રાહ જોતો ચારણ યુવાનનો પિતા રસ્તામાં આડો રાંપ લઈને બેઠો. મોતીલાલ પાસે આવ્યા કે તેણે ગાળોનો વરસાદ શરૂ કર્યો, પણ મોતીલાલ કોઈ ન બોલ્યા. ચારણ ખિન્નયો અને રાંપ લઈને મોતીલાલને મારવા દોડ્યો. ટોળીનો એક કદાવર યુવક ચારણના હાથમાંથી રાંપ આંચકીને સામે મારવા તૈયારી કરતો હતો, પણ મોતીલાલએ એ યુવકનો હાથ ઝાલીને અટકાવી રાખ્યો. ચારણ શાંત પડીને ચાલ્યો ગયો. આ વાત ગામમાં ફેલાતાં મોતીલાલનું માન વધી ગયું.

આમ ધીમે ધીમે મોતીલાલની બહારની પ્રવૃત્તિ વધવા માંડી. આ પ્રવૃત્તિને જ પોતે ધર્મકાર્ય માનતા હતા તેથી વધારે ને વધારે સમય એ પ્રવૃત્તિ પાછળ આપવા માંડ્યા. પણ વધારે સમય આપવા જતાં દુકાનનું કામ થઈ શકતું ન હતું.

મોતીલાલને થયું કે 'આખો દિવસ દુકાને બેસી સંચો શા માટે ચલાવવો જોઈએ? મારી જરૂરિયાત આટલી બધી ક્યાં છે?' જીવન તો ધીમે ધીમે સાવ સાદું કરી નાખ્યું હતું. તેમણે પોતાની જરૂરિયાત રૂપે માસિક રૂ. ૧૫ નક્કી કર્યા અને રોજના આઠ આના કમાયા બાદ દુકાન બંધ કરીને જનસેવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનું વ્રત લીધું. આઠ આનાનું કામ થાય એટલે મોતીલાલ દુકાન બંધ કરી દે. પોતે સિલાઈકામ સારું જાણતા એટલે મોટે ભાગે બે ત્રણ કલાકમાં જ

આટલું કમાઈ લેતા. કામ પૂરું થાય કે તરત જ પુસ્તકાલયે ચાલ્યા જાય અથવા અન્ય કામ ઉપાડી લે. આ નિયમની સામે માતા-પિતા તથા પત્નીએ જબરો વાંધો ઉઠાવ્યો પણ એ પોતાનો નિયમ પાળવામાં અડગ રહ્યા. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમનું કે બાળકોનું શું થશે એમ કોઈએ કહેતાં તેમણે કહેલું કે ‘પ્રભુ સૌને જરૂર જોગું આપી રહે છે. પ્રભુની ઉપરવટ જઈને આવી બધી ચિંતા કરવાવાળા આપણે કાણ ?’

દેશના આવા મોટા દારિદ્ર્યનો નાશ એમને સ્વદેશીમાં દેખાશે અને તરત જ એમણે મિલનું કાપડ પહેરવાની શરૂઆત કરી. યુવક-મિત્રોને પણ મિલનાં કપડાં પહેરાવવા માંડ્યાં. પણ મિલના કાપડમાં તો સૂતર પરદેશી આવે; સૂતર પણ સ્વદેશી જ જોઈએ. એટલે એમણે બગસરાથી વણકરોએ દેશી સૂતરમાંથી તૈયાર કરેલાં વેજાં ધોતીજોટા, સાફા, સાડલા, પાઘડી, ધાબળા વગેરે મંગાવવા માંડ્યાં અને સ્વદેશીના પ્રચાર અર્થે પોતાની દુકાનમાં જ રાખીને વેચવાની વ્યવસ્થા કરી.

બગસરાથી લાંબો વખત સુધી માલ મંગાવ્યા કરવો એ ટીક નહિ એમ લાગવાથી એક વણકરને બોલાવીને પોતાને ત્યાં જ શાળ મંડાવી અને ઘેર જ ધોતીજોટા, રૂમાલ, વેજાં વગેરે વણાવવાં શરૂ કર્યાં. ગાંધીજી હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હજી એમને ખાદી કે શાળનો ખ્યાલ પણ નહતો ત્યારે મોતીલાલ દરજીને ત્યાં શાળ ચાલતી હતી. આ ઉપરાંત તે પોતાની દુકાનમાં સ્વદેશી કાગળ, પેન્સિલ, દિવાસળી, લોહાનાં તાળાં, ચપ્પુ, બટન, લાકડાંનાં રમકડાં વગેરે રાખવા લાગ્યા. નિશાળે જતા યુવક-મિત્રોના ખિસ્સામાં પણ કાગળ-પેન્સિલ આપીને શાળામાં સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા સૂચનાઓ તે આપતા થયા.

યુવકો સાથે વાર્તાલાપ કરતાં એમને ચાલુ સરકારી શિક્ષણમાં તુડીઓ દેખાઈ. તેમણે તરત પોતાના પુત્રને એ શાળામાં નહિ લણાવવો જોઈએ એમ નિશ્ચય કર્યો અને બાળકને દરબારી શાળાએથી ઉઠાડી લીધો.

યુવક-મિત્રો દુકાને બેસવા આવે ત્યારે વારાફરતી એમની દ્વારા પોતાના બાળકને મોતીલાલ લણવાવા લાગ્યા. પોતે થ સંચે બેઠા બેઠા પોતાના પુત્રને લણતરમાં સૂચના આપ્યા કરે અને બાકીના સમયમાં પુત્રને દરજીકામ શીખવે. આ રીતે સિદ્ધાંતાનુસાર ગમે તે ભોગે પોતાનાં બાળકોને શાળાની કેળવણીથી વંચિત રાખનાર આપણે ત્યાં બે જ દાખલા છે; એક ગાંધીજી અને બીજા મોતીલાલ મેરાઈ. પાછળથી જ્યારે વઢવાણમાં રાષ્ટ્રીયશાળા થયેલી ત્યારે મોતીલાલના એ બાળકને એમનાં માઆપે ત્યાં લણવા મોકલવો શરૂ કરેલ.

મોતીલાલજીએ વઢવાણ બહાર સૌથી મોટી મુસાફરી એક જ વાર કરેલી. તેમની યુવાવસ્થામાં કાપડ, રીલ, દોરા વગેરે દુકાનમાં જોઈતી વસ્તુઓની ખરીદી અર્થે એ મુંબઈ ગયેલા. જતી વખતે એમણે વિરમગામ સ્ટેશને જકાતની લાઇનદોરીને કારણે કાઠિયાવાડી પ્રજાની હાડમારી જોયેલી. ધીમે ધીમે પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પડતાં એમની સામે ફરીથી આ હાડમારી નજરે આવી અને એ ટાળવા માટે કાંઈક માર્ગ શોધવા માંડ્યું.

આ અરસામાં જ (ઈ. સ. ૧૯૧૩) આફ્રિકાથી તાજા પાછા ફરેલા ‘કર્મવીર’ ગાંધી રાજકોટ જતાં વઢવાણ જંકશનથી પસાર થતા હતા. મોતીલાલને આ ખબર પડી. લાઇનદોરીની હાડમારી ટાળવા માટે આફ્રિકામાં વિજયી બનનાર ગાંધીને મળીએ તો કાંઈક નિકાલ આવે એમ મોતીલાલને વિચાર થયો. આથી સ્વદેશી પોષાક અને સફેદ ટોપીઓમાં સુસજ્જ પોતાની યુવકટોળીને લઇને તે વઢવાણ જંકશને પહોંચી ગયા. ગાંધીજીને તે સ્ટેશન પર મળ્યા અને ટૂંકી મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાત તો ગાંધીજી પર પણ કાયમી અંકિત થઈ ગઈ. ગાંધીજી એના વિષે પોતાની આત્મકથાના પહેલા ભાગમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહ ભા. પહેલાની પ્રસ્તાવનામાં જે શબ્દોમાં લખે છે તે જ સ્વરૂપે એ મુલાકાતને જોઈએ :

‘મુંબઈથી કોઈએ તાર કાગળ મોકલ્યો હતો, તેથી વઢવાણ સ્ટેશને

ત્યાંના પ્રજાસેવક તરીકે પંકાયેલા મેરાઇ મોતીલાલ પોતાની નાનીશી દુકડી સાથે મને મળ્યા હતા. તેમણે મારી પાસે વિરમગામની જકાત-તપાસણી અને તેને અગે થતી વિઠંબણાઓની વાત કરીને મને કહ્યું :

“આ દુઃખનો ઇલાજ કરો, કાઠિયાવાડમાં જન્મ લીધો છે એ સફળ કરો.” તેની આંખમાં દઢતા અને કડ્ડણા બંને હતાં.”

‘હું તાવથી પિડાતો હતો તેથી વાતો કરવાની ઇચ્છા થોડી જ હતી. મેં તેમને દુઃકામાં જ જવાબ દીધો : “તમે જેલ જવા તૈયાર છો ?”

‘વગર વિચારે ઉત્સાહમાં જવાબ દેનારા ઘણા જીવવાનો જેવા જ મેં મોતીલાલને માન્યા હતા. પણ તેમણે બહુ દઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : “અમે ફાંસી જવા તૈયાર છીએ.”

‘મેં કહ્યું : “મને જેલ જ બસ છે. પણ જેલે વિશ્વાસઘાત ન થાય.”

‘મોતીલાલ બોલ્યા : “એ તો અનુભવે ખખર પડશે. અમે જરૂર જેલમાં જશું, પણ તમારે અમને દોરવા જોઈએ. કાઠિયાવાડી તરીકે તમારી ઉપર અમારો પહેલો હક્ક છે. અત્યારે તો અમે તમને ન રોકીએ, પણ વળતાં તમારે વઢવાણુ ઊતરવું પડશે. અહીંના જીવનિયાઓનું કામ ને તેમને ઉત્સાહ જોઈ તમે ખૂશ થશો. અમને તમારી સેનામાં જ્યારે માગશે ત્યારે ભરતીમાં લઈ શકશો.”

‘મોતીલાલની ઉપર મારી આંખ ઠરી. તેમના બીજ સાથીએ તેમની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું : “આ બાઈ છે તો દરજી, પોતાના ધંધામાં કુશળ છે. તેથી રોજ એક કલાક કામ કરી દર માસે લગભગ રૂ. ૧૫ પોતાના ખર્ચ જોગા કરાવે છે ને બાકીનો બધો વખત સાર્વજનિક સેવામાં ગાળે છે, અને અમને બધા બાણેલાને દોરે છે ને શરમાવે છે.”

‘પાછળથી હું બાઈ મોતીલાલના પ્રસંગમાં સારી પેઠે આવ્યો હતો અને મેં જોયું કે તેમની ઉપરની સ્તુતિમાં મુઠ્ઠલ અતિશયોક્તિ નહોતી. સત્યાગ્રહાશ્રમ સ્થપાયા ત્યારે તે દર માસે થોડા દહાડા તો ભરી જ જાય. બાળકોને સીવવાનું શીખવે ને આશ્રમનું સીવવાનું કામ પણ કરી જાય. વિરમગામની વાત તો મને રોજ સંભળાવે. મુસાફરોની ઉપર પડતી હાડમારી તેમને સારુ અસહ્ય હતી. મોતીલાલને બર જીવાનીમાં બિમારી ઉપાડી ગઈ, ને વઢવાણુ તેમના વિના સૂનું થયું.’

આ રીતે ગાંધીજી એમની સત્યનિષ્ઠાથી અને એમની ચમકદાર યુવક-ટાળીથી આકર્ષાયા. મોતીલાલએ એમને વઢવાણુ આવવા ખાસ આગ્રહ

સમેત આમંત્રણ આપ્યું. પાછળથી ગાંધીજી એ વચન પાળવા ગોખલે-સ્મારક ફંડ માટે નીકળેલા ત્યારે વઢવાણ આવ્યા હતા. વઢવાણની જનતાને હાથે મોતીલાલએ એમનું સ્વાગત કરાવ્યું. બ્રાહ્મણોએ મંત્રાચાર સહિત ગાંધીજીનું પૂજન કર્યું અને કન્યાઓએ તેમને વધાવ્યા. મોતીલાલ ગાંધીજીને પોતાના ઘેર પણ લઇ ગયેલા અને તેમનાં મા, બાપા તથા તેમનાં પત્નીને હાથે ગાંધીજીને હાર પહેરાવ્યા. એ પછી ગાંધીજીને પોતાની ‘ફી લાઈબ્રેરી’ જોવા લઈ ગયા. મહાત્માજીને લાઈબ્રેરીની સુધડતા અને વ્યવસ્થા જોઈને ભારે આનંદ થયો. ‘વિઝિટ’ લખવાનો કાગળ એમની સામે ધરવામાં આવ્યો તેના પર ચેકા મારીને ‘મુલાકાત’ એવો શબ્દ ગાંધીજીએ પોતાને જ હાથે લખ્યો. ‘ફી લાઈબ્રેરી’ પર લીટા મારીને ‘ધર્મ’ પુસ્તકાલય’ લખ્યું અને મુલાકાત લખી :

‘આ ધર્મ-પુસ્તકાલયમાં તો ખાસ કાંઈ જોવાનું ન હોય, પણ તેના વ્યવસ્થાપકનો ઉત્સાહ, તેનું સ્વાત્માર્પણ અને સ્વદેશી ભાવના આ બધું જોઈને પુસ્તકાલય મને પ્રિય થઈ પડે છે. સંસ્થાના બધા પરમાર્થી કારભારીઓ હમેશાં સ્વદેશપ્રીતિમાં ચઢતા જાય એવું ઇચ્છું છું.

સંવત ૧૯૭૨ના માગશર સુદ ૮, મંગળવાર.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

આ સમયે મોતીલાલએ ગાંધીજીને એક બંડી ભેટ ધરી. પણ કેવી એ બંડી? પોતાને ત્યાં જ થયેલી ‘ખાદીનું’ બધું કાપડ તો ખરું જ, પણ બટનને બદલે એમાં કસો જોડેલી. અને પરદેશી મશીનથી શીવવામાં આવે તો બંડી એટલી પરદેશી ગણાય ને ! આથી શુદ્ધ સ્વદેશી બંડી ભેટ ધરવાની ભાવનાથી તેમણે પોતાના પુત્રને હાથે જ બંડીને શીવડાવીને તૈયાર કરાવેલી.

તેમની આવી નખશીખ સ્વદેશીની ભાવના જોઈને ગાંધીજી વિશેષ આકર્ષાયા. એમને આ માણસની મૌલિકતા અનેરી લાગી. ગાંધીજી વઢવાણ છોડીને ધ્રાંગધ્રા ગયા. મુસાફરીમાં ગાંધીજીની સેવા કરવા માટે

મોતીલાલએ પોતાની ટોળીના ત્રણ યુવકોને સાથે મોકલેલા. ગાંધીજીના સહવાસથી તેમને ઘણું જાણવાનું મળશે એવી લાવના પણ એમાં હતી.

એ પછી ગાંધીજીનો અને મોતીલાલનો સંબંધ ઘટ થતો ચાલ્યો. મોતીલાલ કાયરથ આશ્રમમાં અઠવાડિયે-પંદર દિવસે જવા લાગ્યા. આશ્રમમાં જાય ત્યારે ત્યાંનાં બહેનોને સિલાહકામ શીખવે અને પોતાથી થાય તે અન્ય સેવા કરે. વઢવાણ આવીને આશ્રમની વાતો પોતાના યુવકમિત્રોને સંભળાવતા અને જીવન કેવી રીતે ધડવું જોઈએ તેનો આદર્શ દાખલો રજુ કરતા. આ અરસામાં ગાંધીજીને શાળની જરૂર પડતાં એમણે જ બગસરાથી એક શાળ ખરીદીને ગાંધીજીને પહોંચતી કરેલી. શાળ લેવા ને પહોંચાડવા પોતાની યુવકટોળીના એક સભ્યને જ મોકલેલ. ગાંધીજીના પુત્ર દેવદાસ તથા ગાંધીજીના ભત્રિજના પુત્ર પ્રભુદાસ આશ્રમમાં માંદા પડતાં હવાફેર અર્થે વઢવાણ લાવીને પોતાને ત્યાં તેમણે રાખેલા. દેવદાસ-પ્રભુદાસના આગમનથી વઢવાણની યુવકટોળીને નવી ચેતના મળી.

આ પછી એમનું પુસ્તકાલય પણ વિકસવા માંડ્યું. શ્રી. જગજીવનદાસ નાતાલિયા તથા અન્ય શહેરીઓએ પુસ્તકાલય માટે અમુક મદદ આપી અને સારી પેઠે પુસ્તકો વસાવવામાં આવ્યાં.

હવે મોતીલાલ ધીમે ધીમે રાજકારણના વિશાળ ક્ષેત્રના પરિચયમાં આવવા લાગ્યા. એમને થયું કે આખા હિંદ માટે લડનારી સંસ્થા કોંગ્રેસ જ છે. કોઈક દિવસે એ સંસ્થા મારફત જ આપણું કાર્ય થઈ શકશે. એ માટે એમાં જોડાવા માટે એમણે તૈયારી આદરી. એમણે યુવકોને કહ્યું : ‘ જો કોંગ્રેસમાં કામ કરવું હોય તો બધાને ભાષણો કરતાં આવડવાં જોઈએ. આજના જમાનામાં પ્રજાની દોરવણીમાં ભાષણ-શક્તિ ઘણી જરૂરી છે.’

યુવકોની ભાષણ-શક્તિ કેળવવા માટે પોતે જ તેમને ગામ બહાર નારદવાવ પર લઈ જવા લાગ્યા. એક યુવકને વાવ પર ઊભો રાખે, પોતે તથા અન્ય યુવકમિત્રો સો કદમને છેટે ઊભા રહે, અને ભાષણકર્તા

યુવકને મોતીભાઈ કહે : ‘ તારી સામે, અમે દૂર ઊભા છીએ એટલી જનમેદની જામી ગઈ છે એમ માનીને ભાષણ આપ. તેઓ સાંભળે એટલો તારો અવાજ નીકળવો જોઈએ અને તેઓ છેવટ સુધી શાંતિથી સાંભળતા બેઠા રહે એવી સરસ રીતે ભાષણ કરવું જોઈએ. ’

ભાષણનો વિષય પણ પોતે જ સૂચવે. જેમ કે સ્વદેશી, દેશસેવા, આજની પરિસ્થિતિ વગેરે.

ભાષણ-શક્તિ હોવા સિવાય તેમને એક ખીજી વસ્તુ જાગી કે આજનું બધું રાજકારણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ ચાલતું હોય છે, માટે દરેક અંગ્રેજી શીખવું જોઈએ. અમુક યુવકમિત્ર કોલેજમાં ભણતા હતા અને થોડાક હાઇસ્કૂલમાં હતા. તેમને તો અંગ્રેજીનો વાંધો ન હતો, પણ પોતે જ અંગ્રેજી જાણતા ન હતા. આથી મોતીભાઈ અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યા અને સંચે શીવતાં શીવતાં અંગ્રેજી સ્પેલોંગો ગોખવા શરૂ કરી દીધા !

ધીમે ધીમે ખેડુ જનતા પ્રત્યે પણ એમનું લક્ષ્ય ખેંચાયું. એ અરસામાં દુકાળ પડેલો. ખેડૂતોને રાજ્ય તરફથી લોન મળતી, પણ ખેડૂતોને ઘણી હેરાનગતિ ભોગવવી પડતી. મોતીભાઈ પોતાના મિત્ર-વચન મળ્યા, અમલદારોને કાને આ વાત નાખી અને ખેડૂતોની આ હાડ-મારી ટાળી. વધારામાં ખેડૂતોને મળત તે કરતાં વિશેષ લોન પણ અપાવીને વધારે લાભ કરાવી આપ્યો.

ચાલુ કેળવણી એમને ખામી ભરેલી જ લાગેલી, તેથી પોતાના દોકરાને તો ઘેર જ ભણાવતા. પણ શહેરનાં બાળકોનું શું ? એ તો એમણે એક યોજના કરી. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ મળે એવા આશ્રમ અને ગરીબોને કામ આપવા માટે હુન્નરશાળાની એમણે રૂપરેખા દોરી. વર્ધા યોજના તો આપણે ત્યાં ૧૯૩૭-૩૮માં આવી, પણ મોતીભાઈએ એવી યોજના ૧૯૧૫-૧૬માં આપી આપી કલ્પીને ઘડી કાઢી હતી !

આશ્રમ સ્થાપવાનો નિર્ણય કરતાંની સાથે જ એ નેમ પાર ન પડે ત્યાં સુધી ઉઘાડે માથે ને પગે રહેવાનું એમણે વ્રત લીધું. પણ આશ્રમ

અને હુન્નરશાળા માટે જગ્યા જોઈએ, ગામ બહાર તળાવકાંઠે એમણે એક જમીન પસંદ કરી. આજે જ્યાં ફૂલચંદલાઈનું મકાન 'સેવાસદન' ઊભું છે તે જ એ જગ્યા ! જ્યાં ભવિષ્યમાં આવી સુંદર યોજનાને ઘાટ આપવાનો છે તેને પ્રથમથી જ પવિત્ર કરવા માટે સવારસાંજ પોતાની મંડળી સાથે તે જમીન પર જઈને મોતીલાઈ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુ રાજ્યમાં એ જમીન માટે અરજી પણ આપી.

એ સમયે વઢવાણના એડમિનિસ્ટ્રેટર કાદરી હતા. એમને અમલ ભારે કડક અને તુમાખી ગણાતો. એમણે સાધુરામ જેવા દેખાતા દરજ્જીની આ જમીન-માગણી ન સ્વીકારી; એને તો ધ્યાન આપવા જેવુંયે ન લાગ્યું. મોતીલાઈએ પ્રયત્ન ન છોડ્યા. એમણે એક નવો માર્ગ લીધો. પોતાની જમીન-માગણીની વાતની યાદગીરી આપવા માટે એ રોજ ઓફિસમાં આવે. કાદરીસાહેબને એક બે વાર વાત કર્યા પછી વધારે કહેવાનું છોડી દીધું; પણ રોજ કાદરીસાહેબ પોતાની ઓફિસમાં આવે ત્યારે મોતીલાઈ થોડે દૂર, એમની નજર પડે એ રીતે ઊભા રહે. એના પટાવાળા કે કારકુનો આવવાનું કારણ પૂછે તો પોતાની જમીન-માગણીની વાત કરે. દિવસો સુધી આ ક્રમ ચાલ્યો. પોતાની ઓફિસ-ઉદ્ઘાટન જેવું જ નિયમિત આ દસ્ય જોઈને કાદરી-સાહેબને આશ્ચર્ય થયું. એક દિવસ એમણે પોતાના પટાવાળાને એ વ્યક્તિના આ નિયમિત આગમનનું કારણ પૂછ્યું. પટાવાળાએ મોતી-લાઈના આવવાનું કારણ જણાવ્યું. વાત જાણીને કાદરીસાહેબ આશ્ચર્ય પામ્યા. જમીન-માગણી મંજૂર કરાવવાની આવી ધીરજ અને તમન્ના જોઈને એમને મોતીલાઈ માટે માન થયું અને તરત જ તેમણે મોતી-લાઈની જમીન-માગણી મંજૂર કરી.

પણ એ જમીન પર આશ્રમ કે હુન્નરશાળા કરવા માટે મોતીલાઈ ન ટક્યા. આ દિવસોમાં વઢવાણમાં પ્લેગ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. શહેર છોડીને લોકો જેમ આવે તેમ ભાગવા માંડ્યાં હતાં. શહેર ખાલી થતું જતું હતું. શહેરમાં ડોક્ટરો પણ રહ્યા ન હતા.

માંદાં માણસોને કોઈ દવા પહોંચાડનાર ગામમાં ન હતું. મરણ પામેલાંને અવલમંજલ પહોંચાડનાર તો શાનું જ કોઈ તૈયાર હોઈ ? આ સમયે મોતીલાલ આગળ આવ્યા અને કામ ઉપાડી લીધું. માંદાને દવા પહોંચાડવાના અને મૃત્યુલાંને અવલમંજલ પહોંચાડવાના કામમાં તે લાગી ગયા. સામે ચાલીને જ મોતના પ્રદેશમાં ધૂમવાનું જોખમ ન ખેડવા ઘણાં સર્ગાવહાલાંએ સમજાવ્યા, પણ તે ન માન્યા. ઘરનાંએ કહ્યું તો તેમને બધાંને બહારગામ વિદાય કરીને પણ એકલા સેવા અર્થે ત્યાં રહેવાનું જણાવ્યું. માતાપિતાએ વિરોધ છોડી દીધો અને મોતભર્યાં એ ભેંકાર શહેરમાં મોતીલાલ ધૂમવા લાગ્યા. આ સમયે પણ પુસ્તકાલયે નિયમિત જવાનો એમનો ક્રમ તો ચાલુ જ હતો. પ્લેગ સામે શા ઉપાય લેવા તેની તેમણે પત્રિકાઓ બહાર પાડી. પ્લેગના મોત સાથે જૂઝવામાં બે ચાર સાથીઓ એમને લાધી ગયા. એક અમૃતલાલ નામના યુવક હતા અને બીજા પ્રભાસંકર નામના બ્રહ્મચારી હતા. એમના ઘણાખરા યુવક-મિત્રો તે સમયે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હોઈને બહારગામ હતા.

પણ પોતાની સામે નિડરપણે ધૂમતા જોઈને જાણે પ્લેગ એમના પર જ હલ્લો કર્યો. મોતીલાલને તાવ શરૂ થયો અને થોડા દિવસમાં તો ગાંઠ પણ નીકળી:

પ્લેગના દર્દીની સારવાર કરવી એટલે પોતાને માથે જ પ્લેગ નોતરી લેવો એવી ભીતિ પ્રસરી રહી હતી, છતાં જીવનને ભોગે પણ તેમની સારવાર કરનારા ત્રણ જણ નીકળ્યા. એક પ્રભાસંકર બ્રહ્મચારી, બીજા ગાંડાલાલ ખત્રી અને ત્રીજા ડાહ્યાલાલ ખત્રી. મોતીલાલના અંત સુધી એમણે રાત કે દિવસ જોયા વગર તેમની સેવા કરી. પણ સારવારની કે દવાની કારી ન શકી.

પોતાના મૃત્યુ અગાઉ એક મહિના પહેલાં જ એમણે ચાર રત્નપ્રત્યો બનાવેલી અને ગાંધીજીને અમદાવાદ મોકલેલી. મોતીલાલનાં હૃદયે જીવતાં મા અરપણ માદ પરથી કહે છે કે : 'એ ચાર રત્નપ્રત્યોમાંથી

એક ગાંધી આપુને માટે હતી, એક લાલા લજપતરાય માટે હતી, એક ગોખલેજી માટે હતી. અને ચોથા ભાઈનું નામ યાદ નથી.’

મોતીભાઈના જીવનદીપ યુગવાની તૈયારીમાં છે. પોતે જાય છે એના સમાચાર ભાવનગર કોલેજમાં લણુતા પ્રિય શિષ્ય ચમનભાઈને આપવા મોતીભાઈ એક યુવક-સાથી પથુભાઈ ભાથીને કાગળ લખવા ખાટલા પાસે બેસારે છે. યુવક ખિસ્સામાંથી પેન્સિલ કાઢી કાગળની શરૂઆત કરે છે. માંદા મોતીભાઈ હળવેથી એ પેન્સિલ સામે આશંકાથી નજર માંડે છે. ક્ષીણ અવાજે પૂછે છે : ‘પેન્સિલ સ્વદેશી છે કે પરદેશી ?’

‘પરદેશી.’

‘પરદેશી પેન્સિલ મૂકી દો. સ્વદેશી હોય તો જ લખો.’

એમના ધરમાંથી શોધીને પથુભાઈ સ્વદેશી પેન્સિલથી કાગળ લખે છે.

અંત સમયે મિત્રો એમના ખાટલા આસપાસ ટોળે વળ્યા. ‘ધર્મ-પુસ્તકાલય સંભાળજો, શુદ્ધ ભાવે સેવા કરજો.’ એવો સંદેશો આપતા, પ્રભુનામ ઉચ્ચારતા, જરાયે દુઃખ પામ્યા સિવાય મોતીભાઈ પૂરાં ત્રીસ વર્ષ કર્યા પહેલાં જ ૧૯૭૪ના માગસર વદ ચોથના રોજ પોદી ગયા.

મોતીભાઈ પોતાની પાછળ એક કાર્યદક્ષ ને તરવરતી યુવાન ટોળી મૂકી ગયા. વઢવાણની પ્રજાએ પોતાનો એકનિષ્ઠ સેવક ગુમાવ્યો. એની યાદ રાખવા પ્રજાએ પોતે જ પાછળથી એમની હાટડી જ્યાં હતી એ ચોકને ‘મોતીચોક’ નામ આપ્યું અને મોતીભાઈને અમર કર્યા.

*

*

*

મોતીભાઈના મૃત્યુ-સમાચાર જાણીને મહાત્માજીને ઘણું દુઃખ થયું. તેમણે ભાવનગર મોતીભાઈના મિત્રો પર આશ્વાસનના કાગળ લખ્યા અને એમના પિતાશ્રીને લખ્યું કે : ‘આપને એક સાચા પુત્રની ખોટ પડી છે અને મારે એક કામ કરનાર સાચા સાથીની ખોટ પડી છે.’

આ કાગળમાં ગાંધીજીએ મોતીભાઈના પુત્ર તથા પત્ની વિશે નિશ્ચિંત રહેવાનું લખેલ તથા તેમને આશ્રમમાં પોતાની નજર તળે મૂકી જવાનું જણાવેલ. એ પરથી મોતીભાઈનાં પત્ની તથા બે પુત્રોને

આશ્રમમાં મોકલવામાં આવેલ. પણ એ વખતે સાબરમતી સત્યાગ્રહ-શ્રમ તો કાંઈ અનાથાશ્રમ કે સાધુબાવાના આશ્રમ જેવો જ મનાતો. આથી મોતીલાલના સસરાએ મોતીલાલના પિતા સાથે પોતાની દીકરીને આશ્રમમાં મોકલવા સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. છેવટ ઝગડાથી કંટાળીને મોતીલાલના પિતા તેમને બધાંને પાછાં તેડી ગયા.

આ આખતને સંભારતાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા મોતીલાલના નાના પુત્ર આજે કહે છે કે : ‘એમને એ વખતે ક્યાંથી ખબર હોય કે એ આશ્રમ ન હતો, પરંતુ એ તો જગતની સારીયે આલમના એક પયગંબરનો આશ્રમ હતો; એક એલિયાનું, જ્યોતિર્ધરનું એ નિવાસ-સ્થાન હતું ! અમારાં જ જ્યાં ભાગ્ય ન હોય ત્યાં કોને કહેવું ?’

મોતીલાલ પર મહાત્માજીની આંખ કેવી ફરેલી એ તો તેમની આત્મકથા તથા દ. આ. ના સત્યાગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં લખેલ શબ્દો બતાવી આપે છે. આ પછી પણ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળ્યો છે ત્યારે ગાંધીજી મોતીલાલને યાદ કરવાનું ચૂક્યા નથી.

૧૯૨૧માં તિલક સ્વરાજ ફાળા અર્થે ગાંધીજી વઢવાણ આવેલા ત્યારે મોતીલાલમાં જ ભરાયેલી જાહેરસભામાં કહેલ કે : મોતીલાલએ આદરેલાં સેવાકાર્યો વિશેષ દિપાવવામાં જ વઢવાણની પ્રજાની શોભા છે.

આ પછી વઢવાણ કેળવણીમંડળનું આગમંદિર ખુલ્લું મૂકવા ૧૯૨૪માં વઢવાણ ગાંધીજી આવેલા. તે સમયે રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવા સંબંધે વઢવાણની પ્રજા વિરુદ્ધ પડેલી. તે માટે ગાંધીજીએ મોતીલાલને યાદ કરીને કહેલ કે જે ધરતીમાં મોતીલાલ પાક્યાં અને સેવા કરી ગયા ત્યાંની પ્રજાનું આ પગલું શોભાલયું ન કહેવાય.

આ પછી છેક ૧૯૩૭ની વાત. કાઠિયાવાડના રાજકારણને પુનઃજીવિત કરવા માટે કાર્યકરોનું એક સંમેલન ભરાયેલું. તેમના વતી એક પ્રતિનિધિમંડળ ગાંધીજીને મળવા ગયેલ ત્યારે પણ ગાંધીજીએ મોતીલાલને યાદ કરતાં પ્રલયંદ્રભાષને કહેલ :

‘સત્ય તો મેં મોતીલાલની આંખમાં જોયું હતું.’

જીવનદર્શન

મોતીભાઈ વઢવાણના જાહેરજીવનમાં માત્ર ચાર જ વર્ષ રહી શક્યા. ૨૬ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૯૭૦થી એમણે જાહેરસેવાની શરૂઆત કરી અને સંવત ૧૯૭૪માં ૩૦ વર્ષની ઉંમરે તો એ અવસાન પામ્યા. આટલા ટૂંકા ગાળામાં તેઓ કેટલો બધો લોકાદાર પામી શક્યા ? હજીયે વઢવાણની જનતા નિરપવાદ વખાણ કરીને જ તેમને યાદ કરે છે. વઢવાણના કાર્યકરો પણ તેમને એટલા જ માન અને ભક્તિભાવથી સંભારે છે. ગાંધીજી પણ પ્રસંગ મળ્યે તેમનાં સંસ્મરણો યાદ કરવાં ચૂકતા નથી. અને આટલા ટૂંક ગાળામાં તેમણે કેટકેટલી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી ? ગોસેવા, જ્ઞાનપ્રચાર, પુસ્તકાલય, યુવક-કેળવણી, સ્વદેશી પ્રચાર, પ્રજા ઉપયોગી કાર્યો (ફૂવા-વીરડા વગેરે), વિરમગામની કસ્ટમ લાઇનનો વિરોધ, ચાલુ શિક્ષણપ્રજ્ઞાલિ સામે વિરોધ, ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવાની યોજના વગેરે. જ્યારે વઢવાણમાં તો શું, પણ કાઠિયાવાડમાંયે જાહેરજીવન ન હતું ત્યારે આધુનિક કામ પણ શિક્ષણથી અલિપ્ત એવા મોતીભાઈને સેવાના આ માર્ગો હાથ ક્યાંથી લાગ્યા ? આજેય કોઈ પણ સેવકને જાહેર સેવા કરવા માટે એ જ માર્ગો લેવા પડે એટલા તે માર્ગો અઘરાન છે.

મોતીભાઈનો આટલો લોકાદાર અને આટલી કર્તવ્ય-સફળતાની સાચી ચાવી એમની આધ્યાત્મિકતામાંથી પરિણમેલી સત્યનિષ્ઠા અને કર્તવ્યનિષ્ઠામાં રહેલ છે.

મોતીભાઈના આપ્તજનો તથા જાણકારો કહે છે કે મોતીભાઈ

કાંઈ ચમનભાઈ જેવા આજન્મ સાધક ન હતા. ચમનભાઈ તો ચારિત્ર્યની અમુક કક્ષા સહિત જ જન્મ્યા હતા અને એટલી પૂર્વ ભૂમિકા પરથી જ એમને આગળ વધવાનું હતું. પણ મોતીભાઈ તો આ અવતારમાં જ સાધક થયા કહી શકાય. નાનપણમાં સાધુસંતોની સેવા કરવામાં આનંદ માનનાર તથા સાધુઓના અખાડાઓમાં ભટકનાર એ ‘દરજીભગત’ને વિશાળ દુનિયાનું જ્ઞાન પણ ન હતું. પત્ની માતાપિતાની મનધારી સેવા ન કરે તો મારપીટ કરે એટલા મોતીભાઈ અખૂજ હતા. પણ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવાની એક જખરી લાવના (આધ્યાત્મિકતા) સંતસેવાને કારણે એનામાં ઊભી થઈ ગઈ હતી.

એ આધ્યાત્મિકતા મેળવવા માટે સાચો માર્ગ આચર્યા સિવાય કોઈ આરો નથી એમ એમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. અને જે સાચો માર્ગ લાગે તેને ગમે તે ભોગે અમલમાં મૂકવાની એમનામાં જખરી કર્તવ્યનિષ્ઠા પડી હતી. આ ત્રણ વસ્તુને લીધે એ સામાન્ય જનમાંથી હરઘડી પ્રયત્ન કરીને આટલી સ્થિતિએ પહોંચી શક્યા હતા. આ કારણે એમને પિતૃસેવા સાચી લાગી હતી, પણ એ માટે પત્નીને મારવું ખોટું લાગ્યું એટલે તરત જ એણે મારકુટ બંધ કરી અને પોતાને જ હાથે માતાપિતાને રસોઈ કરી આપવા જેટલી શાંતિ કેળવી લીધી. પત્નીની નામરજી છતાં સાધુસંતોને જમાડવા માટે બેને હાથે રંધાવવા કરતાં, પોતાની થાળીમાંથી ફડસ રોટલો આપવો મોતીભાઈએ શરૂ કરી દીધો અને મારપીટની હિંસા છોડી દીધી. ઘરમાં કલેસ ન થવા દેવા માટે ધાર્મિક પુસ્તકવાચન દિવસને બદલે રાત્રે અને ઘરને બદલે મેડા પર ચડીને શાંતિથી તેમણે કરવા માંડ્યું. અને ધ્યાન તો છાપરે બેસીને કરવા લાગ્યા.

માતાપિતાની સેવા સાચી લાગવા છતાં મોટાભાઈને પૈસા અપાવતી વખતે, પિતા ખોટા હતા તો એની સામેય મોતીભાઈ ઉપવાસ કરવા બેસી ગયા હતા.

જે ક્ષણે એમને જનસેવામાં પોતાના આત્માની ઉન્નતિ લાગી અને આધ્યાત્મિકતા કેળવવાનો તેમને એમાં માર્ગ દેખાયો કે તરત જ એમની કર્તવ્યનિષ્ઠા એમની મદદે આવી પહોંચી. માતાપિતા પ્રત્યે ગમે તેટલો પ્રેમ છતાં, આઠ આના જેટલી મર્યાદિત કમાણી કરતી વખતે કે પ્લેગ સામે ઝૂઝવા દાણે માતાપિતા વિરોધ પડ્યાં તોયે એને તાબે એ ન થયા અને સત્યનિષ્ઠાને-સાચના માર્ગને ગમે તે ભોગે મોતીભાષ વળગી રહ્યા.

આ રીતે આત્માની ઉન્નતિ માટે હરધડી મથનાર મોતીભાષ કોઈ પણ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરતી વખતે કોઈ/પણ જાતના રાગ-દ્વેષથી દોરાયા વગર એ માર્ગની સત્યાસત્યતા તોળી લેતા. આમાં જેટલું આત્માને ઉન્નતિ કરનારું લાગે એટલાનો તે સ્વીકાર કરતા, બાકીની વાતને તે છોડી દેતા. આટલા નિર્મોહીપણુથી વિચારવાને કારણે એમના નિર્દોષ મને એમને જે જે માર્ગ વિચારી આપ્યા તે બધા માર્ગ સહેજે સાચા જ નીવડ્યા. જનસેવા એટલે પરિપૂર્ણ જનસેવા, રજ-માત્ર દોષ વગરની પરિશુદ્ધ જનસેવા અંખતા એમના આત્માએ જે માર્ગ વિચાર્યા તેમાંથી સેવાનાં મૂળભૂત તત્ત્વો મૌલિક રીતે એમને જડી આવ્યાં.

ઉપરાંત આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્ય એ જગતની દૃષ્ટિએ પણ માપતા ન હતા. આ બધી પ્રવૃત્તિને પરિણામે પોતાના આત્માની કેટલી શુદ્ધિ થઈ છે, આત્મા કેટલો ઉચ્ચ થયો છે એનો સરવાળો મોતીભાષ માંડતા જ રહેતા. આત્મિક ઉન્નતિની કસોટી પર દુન્યવી સફળતાને માપતા જતા હતા તેથી તેમને જગતની વાહવાહ કે પ્રતિષ્ઠાના મોહે પાછા ન પાડ્યા કે અહંકારી ન બનવા દીધા.

આસપાસની જનતા જે ન સુધરે તો એનો પડવો પોતાના આત્મા પર ખોટો પડે અને એકલા આત્માનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે એમ માનીને તો એ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં પડ્યા હતા. એ જ રીતે તે માનતા હતા કે જેટલો હું સાચો તેટલો સામો પડવો સાચો બોલશે.

એટલે બહારની જનતા પર સાચો પડ્યો પાડવાની એમની શુભ આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાને કારણે, આટઆટલી પ્રવૃત્તિ કરવા સાથે જ એમની આંતરિક શુદ્ધિના પ્રયાસ ચાલુ જ હતા.

આત્મિક વિકાસની સાધના અર્થે એ અંત સુધી સવારસાંજ પાઠપૂજા કર્યા કરતા. મોડી રાતે અને વહેલી સવારે એકાંત શોધીને એમનાં ધ્યાન તથા મનન ચાલુ જ રહેતાં. વિષયો તથા ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ મેળવવા ખોરાકના પ્રયોગો તે કર્યા કરતા. ક્યારેક તે એકટાણું કરે, ક્યારેક ઉપવાસ કરે, ક્યારેક વળી મીઠા વિનાની મોળી જરની ઘેંશ પર મહિનાએ ગાળવાનો કાર્યક્રમ જોડે. ઉઘાડે માથે તથા ઉઘાડે પગે ફરવાનાં દેહદમન કરે. વળી ક્યારેક મહિનાઓ સુધી ફળાહાર પર ઊતરી માત્ર ખજૂર, શીંગ અને દૂધ જેવા સાસ્ત્રિક ખોરાક પર જ દિવસો વિતાવે. પોતાની યુવકટોળીમાં જો કોઈ ભૂલ કરે તો તેનું કારણ પોતાની જ અપૂર્ણતા એ માને અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ઉપવાસ કરે.

આ રીતે આંતરિક જગતમાં એ આત્માની ઉન્નતિ સાધ્યે જતા હતા. અને એનો વિશુદ્ધ પડ્યો જ જાણે દુન્યવી દેશસેવાની સફળતામાં પડતો આવતો હતો. પ્લેગ વચ્ચેય મોતના ડર વિના ધૂમવા પાછળ દુન્યવી દેશસેવાની કોઈ લગની કરતાં, આત્મિક ઉન્નતિને કારણે નિર્મોહી સ્થિતિમાંથી એવી ઉન્નત લાવના જાગવાનો વિશેષ સંભવ છે.

પણ મોતીલાલની આ આંતરિક ઉન્નતિની ઉત્તરોત્તર સ્થિતિનો કોઈ પુરાવો આપણા હાથમાં નથી. નથી મોતીલાલએ કદી રોજનીશી લખી, કે નથી કોઈ દિવસ એમણે લેખો લખ્યા, કે જેમાંથી એમની ઉન્નતિની અવસ્થાઓ તારવી શકાય. એમનો ફોટો પણ નથી. એક માત્ર એમના હાથે લખેલા જેવાતેવા અક્ષરવાળો એમની દુકાનનો ચોપડો છે. એને મોતીલાલના એક માત્ર સ્થુલ અવશેષ રૂપે ગણાવી શકાય તેમ છે. અલબત્ત આ ચોપડામાંથીયે અન્ય ઘણી વિગતો મળે તેમ છે. જેમકે, અસહાય બહેનોને ભરતગૂંથણનાં કામ આપતા તે બેનોનાં તેમાં ખાતાં છે. પોતાની દુકાનમાં સ્વદેશી

કાપડના વેચાણ માટે વેળાં, ફેંટા, સાફા, ધોતિયાં, ધાબળા વગેરે રાખતા તેની ખરીદીનાં ખાતાં છે, તેમ જ દેશી કાગળ, રમકડાં, ચપ્પુ-તાળાં, વગેરે સ્વદેશી વસ્તુઓ. ખરીદવાની પણ નોંધ છે. એમણે વેળાં, રૂમાલ વણાવવા માંડેલાં તેની મળૂરી ચૂકવ્યાનેા ઉલ્લેખ છે અને ગાંધીજી માટે અમરેલી-અગસરા સાળ ખરીદીને પહોંચતી કરેલી એની પણ નોંધ છે. એમાં ધર્મપુસ્તકાલયનું ખાતું છે અને ‘ મહાત્મા ગાંધીશ્રીનું ખાતું’ પણ છે. કોઈ પણ જાહેર કાળો કરતા તેને તે ‘ ગાંધીજીના ખાતે’ જમા કરતા અને કોઈ જાહેર કામમાં અથવા ગાંધીજીના આશ્રમ માટે ચીજ ખરીદીને મોકલતા તેને તે ખાતે ઉધારતા. ગાંધીજી જાણતા નહિ હોય એ રીતે એમને નામે આ ખાતું ચાલતું, અને એ ખાતામાં હજીયે ‘૩. ૩-૧૦-૩ બાકી દેણા આશ્રમ ખાતે’ છે !

પણ આ તો બધી જાહેરસેવાની જ બાબતો. એમની આંતરિક ઉત્તિ સૂચવતો એક દાખલો પાનાં ફેરવતાં એમાંથી ઉઠાવી શકાય ખરો.

મોતીલાલ અન્ય વેપારીઓની જેમ આ ચોપડાનું દર બેસતે વર્ષે શારદાપૂજન કરતા. એમાં સંવત ૧૯૧૯થી ૧૯૭૦ સુધીનાં વર્ષોના શારદાપૂજનનો ઉલ્લેખ છે. એમણે જાહેરસંવાની શરૂઆત કરી તેના આગલે વર્ષે ૧૯૬૯ના શારદાપૂજનમાં એમણે અન્ય સૌ વેપારીઓની જેમ ગણેશ, શારદા, લક્ષ્મી, સાળીભદ્ર વગેરેને નમસ્કાર કરીને, વઢવાણ રાજ્યમાં શ્રી. જસવંતસિંહજીના રાજ્યનો તથા દીવાન પાનાચંદ ભાઈનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તથા અતે શ્રીફળ પ, સોપારી પ, કંકુ રૂ. ૧૧, ગલાલ રૂ. ૧૧ અને ધરાખ રૂ. ૧૧ એવી ૧૦ વસ્તુઓનો બખ્ખે વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૯૭૦, ૭૧ અને ૭૨ના શારદાપૂજનમાં માત્ર રાજનો જ ઉલ્લેખ અને કલ્યાણકારી ચારજ વસ્તુઓની નોંધ કરી છે. ૧૯૭૩માં કોઈ ધાર્મિક હડતાળને કારણે શારદાપૂજન નથી થયું તે નોંધ્યું છે. એ અવસાન પામ્યા તે ૧૯૭૪ના શારદાપૂજનમાં કોઈ ગણેશ, લક્ષ્મી કે રિદ્ધિસિદ્ધિને નમસ્કાર કર્યા વગર, કોઈ રાજ કે દીવાનનું નામ

લખ્યા વગર, સીધું આ રીતે પૂજન કરેલ છે: ‘ ધર્મો જય...યતો ભાવો તત્તો સિદ્ધિ...પુરુષ પ્રયત્ન ને ઇશ્વરકૃપા. જેવું તમે ચિંતન કરશો તેવા તમે થશો.’ મોતીલાલ જાણે આંતરિક ચિંતન અનુસાર જ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા આગળ ધપ્યે જતા હતા.

ગાંધીજી પણ સામાન્ય માણસમાંથી સાધના કરી કરીને આગળ વધ્યા છે અને એના ઉત્તરોત્તર વિકાસની અસર એમના પુત્રોનાં જીવન તેમ જ શક્તિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તે જ રીતે જોઈએ તો મેરાઈ મોતીલાલના પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસનું પ્રતિબિંબ સ્વદેશસેવાને એમની પેઠે જ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપે જોનાર, શાંત છતાં ઊંડા વિચારક એમના નાના પુત્રમાં દેખાય છે.

દુનિયાની દૃષ્ટિએ દેખાતા એક જનસેવક મોતીલાલ મેરાઈ અંતરથી તો એક કર્મયોગી હતા. યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ એવા જાણે ગીતાના કર્મયોગને જીવનમાં એ ઉપાસી રહ્યા હતા.

સેતુબંધન

મોતીબાઇએ વઢવાણ શહેરના જાહેરજીવનની પૂર્વભૂમિકા રચી. એમના મૃત્યુ પછી એકાદ વર્ષે જ પૂલચંદ્રબાઇ સાબરમતી આશ્રમમાંથી પાછા ફરીને વઢવાણમાં સ્થાયી થયા અને તેમણે જાહેરજીવનને ખીલવ્યું. મોતીબાઇની પૂર્વ-ભૂમિકા પર જ તેમના જાહેરજીવનનો પાયો મંડાયો, છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પૂલચંદ્રબાઇને તેમનો અંગત પરિચય ન હતો. મોતીબાઇની પ્રવૃત્તિઓ વિકસી રહી હતી ત્યારે પૂલચંદ્રબાઇ કોલેજમાં હતા અને પાછળથી આશ્રમમાં આવ્યા ગયેલા. મોતીબાઇ એક સેવાભાવી દરજી છે એટલે જ એમને ખ્યાલ હતો. પાછળથી રાષ્ટ્રીયશાળા શરૂ કરતાં મોતીબાઇની યુવકટોળીના મુખ્ય સભ્યો શિવાનંદજી, ચમનબાઇ વૈષ્ણવ, ડાહ્યાલાલ જાની, વજુબાઇ દરે વગેરે એમના મુખ્ય સહાયક થઇ પડ્યા. અને પહેલાં જો તો એમના જીવનસાથી થઇ ગયા. એમની પાસેથી મોતીબાઇની જીવનકથા તથા કાંચો સાંજળીને પૂલચંદ્રબાઇને એમના પ્રત્યે માન થયું. મોતીબાઇએ જે ધર્મપુસ્તકાલય સ્થાપેલું તેની વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી. મોતીબાઇની હાઠડી જે ચોકમાં હતી તેનું નામ 'મોતીચોક' પડ્યું. પૂલચંદ્રબાઇએ મોતીબાઇ પર ત્રણ ચાર ગીત પણ લખેલાં, એમાંનું એક ગીત તદ્દન સાદું હોવા છતાં એમાં મોતીબાઇની મુખ્ય મુખ્ય બધી જીવનપ્રવૃત્તિઓ આવી જતી હોવાથી અહીં ઉતારીએ છીએ :

ધન્ય તારું જીવતર મોતી, હો લાખ વાર—

'માલ્યાવસ્થાથી નૂરે ખતાવ્યું,

પૂજ્યા તેં સંત ને જોગી રે—લાખ વાર

ભારતની વીરરક્તની કથાઓ,

સુજીતો હોંસથી મોતી રે—લાખ વાર

બૂખ્યા સાધુસંત ઘેર બોલાવી,

પ્રેમે જમાડતો શેટી રે—લાખ વાર

વિદ્યાર્થીને પ્રેમ-પાઠો પઢાવી,

સાચી મૂડી તેં શોધી રે—લાખ વાર

ખેલ ખેલાવી દૂધ તું પાતો,

અંતરે ભાવના મોટી રે—લાખ વાર

બેનોનાં વહેમો-અજ્ઞાન હરવા,
 જ્ઞાન રૂપી ધરી જ્યોતિ રે—લાખ વાર
 ભૂખતરસનાં દુઃખો વેઠીને,
 ગાયને આંગણે ખાંધી રે—લાખ વાર
 સરકારી શાળા લોહી ચૂસે છે,
 પુત્રોને લીધા ઉગારી રે—લાખ વાર
 પાસે બેસારી શિક્ષણ આપ્યું,
 પકડ્યો તેં રસ્તો ધોરી રે—લાખ વાર
 માયાદેવીથી તું ન લોભાયો.
 રૈભથી સંતોષ રાખી રે—લાખ વાર
 કૂવા ખોદ્યા ને વીરડા ગાળ્યા,
 સાથે જીવાનોની ટોળી રે—લાખ વાર
 જીભલડીને તેં વશ આણી,
 પકવાનની નહિ પ્રીતિ રે—લાખ વાર
 સ્વદેશીનો તો પહેલો પ્રચારક,
 લાવ્યો તું શાળ ને ધોતી રે—લાખ વાર
 પૂજ્ય બાપુને તું ખેચી લાવ્યો,
 ખાંધીને પ્રેમની દારી રે—લાખ વાર
 ઉદ્યોગશાળા માટે જમીનની,
 માગણી તેં કરી મોટી રે—લાખ વાર
 તારા તપોબળે કાઢરી પીગળ્યા,
 પાર પામ્યો તું કસોટી, રે—લાખ વાર
 એવામાં પ્લેગની જવાલા ફેલાણી,
 ભરુમ થયું અમ મોતી રે—લાખ વાર
 વઢવાણનો તું ત્યાગી તપસ્વી,
 વઢવાણનું નૂર મોતી રે—લાખ વાર
 વારે વારે તને વંદન કરીએ,
 મહાત્માનું પારખેલ મોતી રે—લાખ વાર

મોતીલાલને અંજલિ

મોતીલાલ વિષે કાંઈ જાણવાનું નથી એ જ જાણવાનું છે. તેમના જીવકના ટૂંક સમયમાં, મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં અને ઓછી ઓળખાણ છતાં તેમણે જે દમ્બજ્યું તે કયું અને સંતોષથી જીવનસમાપ્તિ કરી-આ તેમના જીવનનો સાર.

*

*

*

એક રીતે એમનું જીવન આદર્શ હતું. પોતાના આત્માની ઉન્નતિ માટે જીવવું, તે માટે મથવું અને આત્મોન્નતિ જેટલે અંશે થાય તેથી જ કાર્યનું માપ કાઢવું ને સંતોષ માનવો એ એમના જીવનની ચાવી હતી.

દેહના માનવી મટી આત્માના દાવા થવાનો સતત શ્રમ તેમણે કર્યો. જગતે તેને જોયો ન જોયો અને પોતે સંતોષથી દેહત્યાગ કર્યો. ધ્રોણ પણ દમ્બજા વિના શાન્તિથી અને ગુપ્તપણે કામ આટોપી લેવાનો એમના જીવનનો પાઠ પણ અગત્યનો નથી ?

*

*

*

ઉચ્ચ વિચારના, ઉચ્ચ આદર્શના અને ઉચ્ચ કાર્યના કરનારાને દુનિયાના ક્ષુદ્ર માણસોમાં તથા લોકવ્યવહારમાં સામેલ રહીને તેમાંથી પણ ઉચ્ચ તત્ત્વનાં દર્શન કરવાનું ભાગ્ય નથી હોતું. પરંતુ લોકની ખરી નાડ પારખનાર આવી પરિસ્થિતિના સેવકો ઉત્તમ સંકેતોને પામી જઈને લોકોનાં અંગઅંગમાં આપી જાય તેવી રીતે તમા સુધારા કરે છે.

*

*

*

સદ્સાવના ધણુને થાય છે. સત્કાર્યો પણ ધણુ કરે છે. પણ સત્પ્રવાહમાં તદ્દપ થઈને સતત વહે જવું એ પ્રકૃતિના ખરા સ્વરૂપનું જ ભાગ્ય હોય છે.

સ્વ. ચમનભાઈ વૈષ્ણવ

કર્મવીર કૂલચંદભાઈ

જન્મ :

રાગણ, મુદ્દ ૮, ૧૯૫૧

૪, માર્ચ. ૧૯૯૫

મૃત્યુ :

૩૧, ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧

ભાદરવા, મુદ્દ ૮, ૧૯૯૭

કિસ્મત ક્યાંથી ભારતહિત કાયા દળે જે

કર્મવીર કૂલચંદલાઈ

જીવનવૃત્તાંત

(૧) બાળપણ

સંવત ૧૯૫૧ના ફાગણ સુદ ૮ ના રોજ વઢવાણ શહેરમાં પિતા કર્તુરચંદ શાહને ત્યાં માતા અમૃતબાઈને પેટે જન્મ લેનાર કૂલચંદ માઆપને એકનો એક દીકરો હતો. એમની પહેલાં ચાર-પાંચ પુત્ર મરી ગયેલ હોઈ, જીવતો રહેનાર કૂલચંદ માઆપને મન આંખની કીકી સમાન હતો. એમણે એનાં જીવની પેટે જતન આદર્યાં.

પણ કૂલચંદલાઈને એમની માના દૃઢ દેહનો વારસો મળ્યો ન હતો. પિતાનો એકવડિયો બાંધો એમનામાં ઊતર્યો. ઉપરાંત, એ જ્યારે પેટમાં હતા ત્યારેજ એમના ૧૨ વર્ષના એક ભાઈ ગુજરી જતાં એમની માને એટલો બધો આઘાત થયેલો કે એની અસર કૂલચંદલાઈ પર થઈ અને અવતર્યા બાદ ત્રણ વર્ષ સુધી એ પગ ન માંડે શક્યા એટલી નબળાઈ મળી. આવા 'કાચના પોટા' જેવા એકના એક પુત્રને માતાપિતાએ હથેળીમાં જ ઉછેરવો શરૂ કર્યો. રખેને એ 'પોટો' નંદવાઈ જશે એ બીકે સાત વર્ષ સુધી ઘર બહાર પગ પણ ન મૂકવા દીધો. ગામને પાદર નદી વહે છે કે તળાવો ડેકાં દે છે એની એમને આઠ વર્ષ સુધી ખબરેય પડી ન હતી. આને લીધે એ તરવાનું તો શીખ્યા જ નહોતા. પરિણામ એ આવ્યું કે અંત સુધી

અમળ્યા પાણીમાં પગ મૂકતાંયે ફૂલચંદ્રલાઇ ડરતા. રખેને ટાઢ તડકો લાગે એ માટે એમને માથાપ ધર બહાર પગ મૂકવા ન દે, પછી મેળા વગેરે જોવાની તો વાત જ શાની કરવી ? આવા લાડકોડ અને લાલનપાલનથી માતપિતાએ એમની ફૂલ-કાયાને મૃદુતાર્થી મઢી દીધી. પોપટની ચાંચ જેવું નાક, તેજસ્વી આંખો, વિશાળ લાલ અને લાલ ખુંદ સરીખા એમના શરીરમાં પારદર્શકતા ઉમેરાઇ અને એણે કાયાને અતિ સુંદર બનાવી દીધી.

પિતાને વઢવાણ શહેર અને વઢવાણ કેંપમાં અનાજની દુકાનો ચાલતી હતી. એ દુકાનોમાં મણુ-અધમણુ તો શું, પણ પાંચ મણુ-દસ મણુના સોદા પણ ન થતા. રેલગાડીને અભાવે એમને ત્યાં પંખબના ઘઉંની પોટો ઉતરતી, હિંદના પ્રાંતે પ્રાંતથી મગ અને ચોખ્ખાની વણુઝરો ઠલવાતી. વણુઝર-ઠાલબ્યા એ અનાજને 'નથુ માણુકા'ના નામથી ચાલતી એમની પેઢી આખા કાઠિયાવાડમાં પાથરી દેતી. ફૂલચંદ્ર કરતુરચંદ્ર, કરતુરચંદ્ર નથુ, નથુ માણુકા. આખા કાઠિયાવાડમાં એ પેઢી ઘણી મોટી ગણાતી. એ પેઢીને અંધ થયાં આજે લગભગ ૩૦-૩૫ વર્ષ થવા આવ્યાં, પણ હજીયે ક્યારેક ફૂલચંદ્રલાઇને ત્યાં અનાજના સોદા કરવાની માગણી કરતા કાગળ 'નથુ માણુકા' ને સરનામે ટપકી પડે છે !

આવા લાખોનો વેપાર કરનાર અડુડાટ વેપારીના એકના એક પુત્રને લાલનપાલનમાં શી કમીના રહે ? પણ વારસાગત મજેલ ક્રોમળ શરીરમાં અતિ લાલનપાલન લગતાં, પરિણામ તો બે જ આવ્યાં : બાળપણની કાયમી માંદગી અને જિંદગીભરતું નાણુક શરીર.

એ પાંચ છ વર્ષના થયા ત્યારે બારે માંદા પડી ગયેલા. એ વિષે પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે :

'પાંચ છ વર્ષની ઉંમરના અરસામાં મારા માથે એક ઘાત ગઇ એમ કહી શકાય. મને ગરમીની વ્યાધિ જણાવા લાગી. નાકમાંથી અને પુઠ્ઠી ભોહીની ધારાઓ થવા લાગી. તે વખતે સારવારમાં ડો. અમરશીલાઇ હતા.

અમારા કુટુંબ સાથે એમને સારો સંબંધ. ડાક્ટર બિચારા મારા માટે બહુ ઠાળજી રાખતા. મને રાજ કરવા મારી સાથે પતાની રમત રમે, મને હસાવે, ખેલાવે. રાત ને દિવસ ગરમી શાંત કરવા અર્થે માથા ઉપર બરફ રાખવામાં આવતો. આ માંદગી દરમ્યાન એક મે વખત સખત ઝોમો આવી ગયેલો અને સૈને મારા જીવન સંબંધી નિરાશા ઉપજી. પિતાજી સામાન્ય રીતે કઠણ છાતીના ગાણાતા, પરંતુ એમણે ધીરજ છોડી, એ રી પડ્યા : ‘ મારે હવે આ સંસારમાં જીવવું બ્યર્થ છે, હું તો ગૃહસ્થધર્મ છોડી, જૈન મુનિનું વ્રત ગ્રહણ કરીશ. ’ પિતાજીની આ પ્રકારની અસ્વસ્થતા છતાં માજીએ ધૈર્ય રાખ્યું અને બોલ્યાં : ‘ દીકરાનું થવાનું હોય તે થશે, પણ જ્યાં લગી એના દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી ઉપચાર કરવા એ આપણો ધર્મ છે. તમે પુરુષો રડવા લાગશો તો ડાક્ટરને કોણ બોલાવશે ? દવા વગેરે કોણ લાવશે ? માટે હિંમત રાખી ઉપચાર કરો. ’

‘ માજીનાં આ ધાર્મિક વચનો સાંભળી પિતાજી હિંમત રાખી શક્યા અને ધીરે ધીરે મારી તબિયત પણ સુધરવા લાગી. ચિંતાનું કારણ દૂર થયું. ડાક્ટરને થશ મળ્યો અને ઘરનાં સૌ રાજ ગયાં. ’

આવા સાબમાંદા દેહે, ‘ બહુ ગણીને ઝટ ઝટ બાળદો થાય ’ એ આશાથી માતાપિતાએ પાંચમે વર્ષે જ પુત્રને વટવાણ કાંપની એક ખાનગી શાળાએ બેસાર્યો. આવા શ્રીમંત વેપારીના પુત્રનો શાળાએ બેસવાનો દિવસ એટલે તો શાળામાં પણ હંતસ્ય મનાયો. છોકરાંઓને મીઠાઈ અને રમ્મ, તથા શિક્ષકોને રૂપિયા વહેંચાયા. કૂલચંદલાઈને અભ્યાસ શરૂ થયો, ઘેર પણ શિક્ષક લાણાવવા માટે રોકવામાં આવ્યા.

બાળક કૂલચંદ સવારમાં શાળાએ જાય ત્યારે નાસ્તો કરે; વળી આઠ—નવ વાગે દુકાનનો નોકર શાળાએ કંદિયેલ દૂધ પહોંચાડવા જાય. બપોરે તે બોજન કરવા આવે અને રોંદા ટાણે નાસ્તો કરવા માટે (એ સમયે તો બહુ મોંઘા ગણાય એવા) ૩-૪ પૈસા મળે. આવા લાડકોડથી ઊછરતા પુત્રને એક વાર પ્રશ્નોત્તરીમાં ‘ માસ્તર હું કહું ? ’ એમ વારો ન હોવા છતાં બોલી જવાથી શિક્ષકે મારેશ તેથી તો પુત્રે ધાંધલ મચાવેલું અને શિક્ષકને મારી માગવી પડેલી. આ રીતે નાનપણથી જ આવી દોમદોમ સાથામીમાં અને પડ્યો બોલ જિલામ

એવી સ્થિતિમાં ઊંછરનાર ફૂલચંદલાઇનો સ્વભાવ ક્રોધનું એક વેણ પણુ ન સાંખી શકે તેવો ઘડાતો જતો હતો. એ સ્વભાવે આગળ જતાં સાચા સ્વમાનનો પંથ લીધો, એને એકએક અન્યાય સામે મોરચો માંડવામાં અને ફૂલચંદલાઇને જીવનભરના યોદ્ધા બનવામાં ફાળો આપ્યો.

અન્યાય સામે માથું ઊંચકવાનો નાનકડો છતાં એક સૂચક પ્રસંગ એ જ્યારે વઢવાણ કાંપની મિડલસ્કુલમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે બની ગયેલો. એમના હેડમાસ્તરનો સમય બપોરે ૧ થી રનો રહેતો, છતાં મોટે ભાગે એ વર્ગને સવાળે કે અઢી વાગે જ છોડતા. વિદ્યાર્થીઓને જમી કરીને પાશ્વું ત્રણ વાગે આવી જવું પડે. આથી એક દિવસે ફૂલચંદલાઇ વગેરે વિદ્યાર્થીઓ એક સ્થળે ભેગા થયા. હેડ-માસ્તર મોડા છેડે તો એ પછી રજના વખત પ્રમાણે બરાબર એક કલાક બાદ આવવું એમ તેમણે ઠરાવ્યું. તેમણે એમ કયું પણુ ખરું. શિક્ષક ગુસ્સે થયા, બધાને આંકડા પર ઊભા કર્યા અને દંડ પણુ કયો. સૌ ઊભા થયા પણુ દંડ ક્રોધે ન ભર્યો. છેવટે દંડ મોકૂફ રહ્યો અને હેડમાસ્તરે વિદ્યાર્થીઓને નિયમિત છોડવા માંડ્યા.

વિદ્યાર્થી ફૂલચંદ લાલુવામાં હોશિયાર હતા. શાળાનો અભ્યાસ વિના મહેનતે કરી શકતા અને ઉંચો નંબર રાખતા. ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે લાલુવા આવતા. એમના વિષે પોતાની આત્મકથામાં ફૂલચંદલાઇ લખે છે કે:

‘આ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના દિવસોમાં પરીક્ષકની નજર ચુકાવને મારી પાસે આવી મારા લખેલા કાગળો ઉઠાવી જતા અને તેમાંથી નકલ કરી લેતા. આ રીતે ચોરી કરીને પાસ થઇ જવામાં તેઓ આનંદ માનતા. પણુ મને આ વસ્તુ પસંદ નહોતી. મારું દિલ દુઃખાતું છતાં એમને અટકાવવાની મારામાં નૈતિક હિંમત નહોતી.’

આમ જૂઠું પ્રત્યે નફરત નાનપણમાં જ મૂળ ધાલતી આવતી હતી.

અભ્યાસ સિવાય બાકીનો સમય એ દુકાને જતા. પિતાજી એને દુકાનના હિસાબ કિતાબનું વ્યવહારિક જ્ઞાન આપતા. ફૂલચંદલાઇ

અંગ્રેજી ભણતા એટલે દુકાનના સોદાના તાર એ લખી દેતા અને કરી આવતા.

આમ ઘર, શાળા અને દુકાન વચ્ચે જ રોકાઇ જવાથી ફૂલચંદલાઇ વિદ્યાર્થીભિત્રો ન બનાવી શક્યા. પણ એને કારણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સહયોગીઓના સહવાસથી મળતાં અનેક અનિષ્ટાથી એ બચી ગયા અને માનસિક તંદુરસ્તી મળવી શક્યા.

હા, એક પ્રસંગ અનેલો ખરો. એમની ખૂબ સુંદર કાયાથી લોલાઇને એક દુષ્ટ છોકરો બદધરાદાથી એમને એકલા બાણીને એમની પાછળ પડેલો, પણ ફૂલચંદલાઇ મૂઠીઓ વાળીને નાસી છૂટેલા અને ઘર ભેગા થઇ ગયેલા.

શાળાના અભ્યાસમાં આ રીતે વધે જતા ફૂલચંદલાઇ પર માતાપિતાના વિશુદ્ધ આચરણની અવ્યક્ત અસર પડે જતી હતી.

પિતા લાખોનો વેપાર કરતા છતાં સત્યપરાયણ હતા. એમની સત્યપરાયણતા આજે પણ વઢવાણ અને કેંપમાં લોકોક્તિ સમી છે. કેટલાયે દેણદારોએ એમને પાછળથી પૈસા નહિ આપેલા. એ આવત એકાદ વખત એ કોર્ટમાં સાક્ષી તરીકે ગયેલા, પણ એક વખત જતાં જ જ્યારે એમને લાગ્યું કે ત્યાં નરદમ સત્ય બોલ્યું કામ નથી આવતું, ક્યારેક સત્ય બોલવામાં થોડીક છૂટ પણ મૂકવી પડે, ત્યારથી એમણે કોર્ટમાં જવાનું છોડી દીધું હતું.

આ સત્યપરાયણતા સાથે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પાઠપૂજા, બ્યાખ્યાન-શ્રવણ વગેરેથી લરપૂર એમનું નિર્ધારિત સેજિન્દું જીવન સુસ્ત જૈનધર્મો જેવું હતું. એ તીથેએ પણ જઇ આવતા. એક વખત તો પોતે જ સંઘ કાઢીને, પગે ચાલીને શત્રુંજયની યાત્રા તેમણે કરેલી.

પિતાનો ત્રાસો ફૂલચંદલાઇમાં પણ ઊતર્યો જતો હતો. એ પણ ચૂહેલા ઊઠે, નહાય, સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરે, પાઠપૂજા કરે અને

આખ્યાન સાંભળવા જાય. ઉપરાંત સાંજ પડ્યે એમની દુકાને એકઠા થતા વેપારીઓના ધાર્મિક વાર્તાલાપો તથા શ્રીપાળ રાજનો સુંદર રાસો તે ભાવપૂર્વક સાંભળતા. ક્યારેક પોતે પણ મોટાઓ સાથે ચોપાઈ દૂધ લલકારવામાં ફરી પડે.

ખીજી આબુ અમ્રતમા પણ પોતાની રીતે આળક પર સંસ્કાર સીચી રહ્યાં હતાં. સાત-આઠ ઉપવાસ કરવા એ માને મન તદ્દન સ્વાભાવિક વાત હતી. પણ એથીયે વિશેષ તો એમની ઉદારતા અને માનવપ્રેમ હતાં. એમની પાસે આવેલ કોઈ દીનદુઃખી ખાલી હાથે પાછું ન વળતું. ઘેર જ્યારે સાધનો હતી ત્યારે તો એમને હાથે ગરીબગુરખાં

અમ્રતમા

અને સગાંવહાલાંને કેટલું અપાતું તેનો કોઈ હિસાબ જ નહોતો. પણ પાછળના દિવસોમાં સ્થિતિ કપરી બની ત્યારે પણ ૪૦—૫૦ રૂ.ના માસિક આધાર-માંથી ૧૫—૨૦ રૂપિયા એ કોઈને-આપી દેતાં અચકાતાં નહોતાં. ૨૦—૨૫ રૂપિયા ખર્ચી શકે એવી સ્થિતિ આવી ત્યારેય ૫—૭ રૂપિયાની કોઈને મદદ દેતાં અને છેલ્લે જ્યારે માત્ર ૧૦ રૂપિયામાં જ ચલાવી લેવા જેવી સ્થિતિ આવી ત્યારે પણ

એમાંથી ૩—૪ રૂપિયા આપ્યા વગર એમનો જીવ રહી શકતો નહિ.

ઉદારતા સાથે એ સેવાપરાયણ હતાં. કુટુંબમાં કે આસપાસમાં

કોઈ માંદું પડે ત્યારે એની સારવાર કરવામાં અગ્રભાગે એ જ હોય. બહારની આડતને કારણે ઘેર આવતા વણુઝારા અને આડતિયાનાં ચાલીસ ચાલીસ પચાસ પચાસ માણસો ઉતરતાં તે બધાંને, એકલાં પોતાને જ હાથે રસોઈ રાંધીને લાવપૂર્વક એ જમાડતાં.

માતાપિતાની આવી અવ્યક્ત અસરમાં રંગાતા જતાં ફૂલચંદ-લાઈએ અંગ્રેજી પાંચ ધોરણુ વઢવાણુ કેંપમાં પૂરાં કર્યાં. પછીને માટે વઢવાણુ શહેરમાં મેટ્રીક સુધીની સગવડ હતી. પણ ત્યાં લણેલ કુટુંબનો કોઈ દીકરો મેટ્રીક ન થયેલ હોવાથી, પુત્રને સારી પેઠે લણાવવાની ઇચ્છા સેવનાર પિતાએ તેમને રાજકોટ લણુવા મોકલ્યા. આ અરસામાં જ વઢવાણુ શહેર અને કેંપમાં ધીકતો વેપાર જોઈને એમણે એક દુકાન રાજકોટમાં જ નાખેલી, અને એ દુકાન ફૂલચંદ કરતુરના નામથી જ શરૂ કરેલી. એ દુકાન ફૂલચંદલાઈના એક કાકા ચલાવતા. એ દુકાન શરૂ કરતી વખતે જ એ શુભ પ્રસંગનું નિમિત્ત શોધીને વઢવાણુ શહેરના એમના જેવા જ અન્ય માતપર શેઠ સુખલાલ કમળશી પોતાની દીકરી શારદાનું શ્રીફળ લાવીને ઉભા રહ્યા. કુટુંબનાં બીજાં બાળકો ૧૩-૧૪ વર્ષે પરણાવેલાં તેનાં કડવા પરિણામ આવેલાં. તેથી પૂલચંદલાઈને તો વીસમે વર્ષે જ પરણાવવા એવી પિતાની ઇચ્છા હતી. છતાં આ શુભ પ્રસંગને કારણે સામા પક્ષે તેમને શરમાવીને સગપણુ કરાવી નાખ્યાં. શારદાએન પણ એમના પિતાને દીકરીમાં એક જ હતાં તેથી લારે લાડવેલાં હતાં. તેથી જ એમનું હુલામણું નામ ઘેલીબહેન પડેલું. આમ બે શ્રીમંત કુટુંબનાં લાડવેલાં બાળકનાં સગપણુ થયાં.

સગપણુ બાદ એ રાજકોટ લણુવા ગયા; વઢવાણુ-રાજકોટ એમનો પ્રથમ રેલવે-પ્રવાસ હતો. ત્યાં તો ઘર ચાલતું જ હતું. આઢ્ઠેડ હાઈસ્કૂલમાં તે દાખલ થયા. બે વર્ષના અહીંના અભ્યાસ દરમ્યાન તેમને બે ચાર મિત્રો થયા પણ ઉપલક જ. ફૂલચંદલાઈ એમની આત્મકથામાં લખે છે :

‘કેટલીક વાર હું એમને ત્યાં જતો, કોઈ વેળા તેઓ મારે ત્યાં આવતા. તેમની સાથે મુખ્યત્વે અભ્યાસની જ વાતો થતી. કોઈ વાર સાથે મળીને મેં જોવા જઈએ; બાકી નાસ્તા ઉઠાવવા, સાંધકલની સહેલગાહ કરવી કે નાટકો જોવાં-ઇત્યાદિ કોઈ પણ વ્યસન ચોટીતું નહિ એટલો ઇશ્વરનો પાડ.’

અભ્યાસ સિવાયનો મોટો ભાગ ત્યાંની દુકાનના હિસાબ કિતાબ તથા ધાર્મિક પૂજાપાઠમાં વ્યતીત કરતા. રાજકોટનિવાસ દરમિયાનનો એક અન્ય પ્રસંગ કૂલચંદ્રભાઈ એમના જીવનમાં ટાંકે છે :

‘અમારી પડોશમાં એક આઘેડ વયનો પુરુષ રહેતો, તેને પત્ની ને છોકરાં હતાં. લોકો એને મશ્કરો કહેતાં. પડોશમાં જે ત્રણ અવિવાહિત દીકરીઓ રહેતી. આ દીકરીઓ સાથે કોઈ વેળા આ પુરુષ અમર્યાદિત અને વિકારી વાતો કરતો. મારા સાંભળવામાં આ વાતો કોઈ વાર આવી જતી. કાંઈક આ વાતાવરણના દોષથી એક બેન સાથે સ્પર્શસ્પર્શના દોષમાં હું એક બે વાર પડેલો એવું જાંખું રમરણુ છે. પણ એમાંથી તો હું જલદી મુક્ત થઈ શક્યો. ઇશ્વરે લાજ રાખી અને ઝેરી વાતાવરણ નષ્ટ થયું.’

જીવનમાં બનેલા આવા એકાદ બે પ્રસંગોએ જ કૂલચંદ્રભાઈને કાયમ માટે જાગ્રત બનાવી દીધા અને પછી તો અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાને જોતરી દેનાર એ કર્મશીલ વ્યક્તિનું સંયમી જીવન સ્વાભાવિક બની ગયેલું.

બે વર્ષ બાદ ૧૯૧૧ માં તે મેટ્રીક માટે તૈયાર થયા. તે અમદાવાદ પરીક્ષા આપવા ગયા અને પાસ થયા. એમના કુટુંબમાં મેટ્રીક પાસ બનાર એ પોતે પ્રથમ જ હોદ્દાને એ દિવસ ઉત્સવનો મનાયો.

પણ આ દરમિયાન દુકાનની ભાંગતી દશા બેસી ગઈ હતી. પિતા જૈનધર્મી હતા, પણ એક કાકાને અંબાજી માતા તરફ આસ્થા વધેલી. એ માનતા કે માતા પ્રસન્ન થાય તો નાણાંની રેલમછેલ થાય. એમને ધૂતનાર એક ભૂલો પણ ભેટી ગયો. એણે કાકાના એક દીકરા પર હાથ મૂકીને એને પણ ધૂણતો કર્યો. ભાવતાલ મેળવવા માટે કાકલાં બેસારીને એ છોકરાને ધુણાવવા બેસારે. એના શરીરમાં માતા પ્રવેશ કરે અને બરાબર ધૂણવા લાગે ત્યારે અનાજના

ભાવતાલ કાકા પૂછે અને એ રીતે વેપાર ચલાવ્યા કરે. પરિણામે વેપાર નબળો પડતો જતો હતો. ફૂલચંદલાઈના પિતા પણ એવા ભાવતાલ પર શ્રદ્ધા રાખવામાં ખેંચાઈ ગયેલા. અને ફૂલચંદલાઈ અમદાવાદ પરીક્ષા આપવા ગયા તે પહેલાં માતાએ તેમને હાથે અંખાળની રાખડી પણ બાંધેલી. પણ વેપાર ભાંગતો જતો હતો એનું સાચું કારણ તો આ હતું કે હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાં ચાલતો એમનો વેપાર નોકરો હથ્થુ હતો. નોકરોએ ધાણ વાળ્યો, લેણદારો વધી પડ્યા, દાવા થવા માંડ્યા, કોઈની પાઈ પણ ન રાખવાની ઇચ્છાવાળા સત્યનિષ્ઠ પિતા પર એની અમર થવા માંડી, એ હિંમત હારી બેઠા અને માંદા પડ્યા.

આ સગયે મેટ્રીક પસાર કરીને ફૂલચંદલાઈ ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. પિતાની માંદગીમાં એમના કાકા ધર અને દુકાનના ધણીરણી થઈ બેઠા અને મોટા ભાઈની આમન્યા લોપી અપમાન કરવા લાગ્યા. પિતાની તબિયત વિશેષ લથડી. ફૂલચંદલાઈ ભાવનગરથી ઘેર આવ્યા. પોતાનો દેહ વઢવાણ શહેરમાં જ પડે એવી કસ્તુર શેઠની ઇચ્છા હતી, પણ દેહ ગાડી કે સગરામનોયે હડ્ડો સહન ન કરી શકે તેમ હોઈ, દુકાનના પ્રીતિપાત્ર નોકરોએ શેઠને પાલખીમાં રૂના પોલ વચ્ચે મૂકી વઢવાણ પહોંચાડ્યા. કેંપમાંથી વિદાય દેતાં વેપારીઓએ આંસુ પાડ્યાં. વઢવાણમાં દેહ આઠ દિવસ ટક્યો. અંતિમ કાળ સુધી પિતા જનઘ્રત રહ્યા. શરીર પરથી ધરણું દૂર કર્યાં, સૌંદર્ય શાંતિ રાખવા કહ્યું, અને પ્રભુસ્મરણ કરતાં શાંતિથી એમણે દેહ છોડ્યો.

(૨) રાષ્ટ્રભાવનાના અંકુર

પિતાના મૃત્યુ બાદ ફૂલચંદ્રભાઈનું લગ્ન થયું અને સામળદાસ કોલેજમાં પ્રથમ વર્ષ પસાર કરીને બીજા વર્ષ માટે એમના સાળા પોપટભાઈ સંત સાથે પૂના ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં એ જોડાયા.

ઘરની સ્થિતિ તો ભાંગી ગઈ હતી તેથી કોલેજનું ખર્ચ સસરાએ આપેલું. પણ ઘેર માતા, બેન તથા પત્નીની સ્થિતિ કંદોડી હતી. પિતાના મૃત્યુ વખતે જ ઘરમાંથી રહ્યુંસહ્યું વગેસગે થઈ ગયું હતું, આથી દુકાનેથી એમને મળતાં અનાજનાં સીધાં પર આધાર રાખવો પડતો, પણ સમય પલટાતાં, એ જ દુકાનના ધણીરણી કસ્તુર શેઠનાં વિધવાને અનાજનાં સીધાં મળવામાંયે ધાંધિયા થવા માંડ્યા અને એક વાર એમને એવા શબ્દો સાંભળવા પડ્યા કે : 'દાણાબાણા નહીં મળે. તારા બાપનો ડાખલો દાટયો છે કે વારેવારે લાગી જ છે ! થા જીભી, ચાલતી પકડ.'

મા એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ઊડી ગયાં, અને કેંપ છોડી શહેર આવી વસ્યાં. ગઈકાલના લખપતિની જાનજરમાન ધણિયાણી થડકાય ખાધા વગર મજૂરીએ ચડી ગઈ અને નિર્વાહ માટે મહાજનના વંડાનાં છાણાં થાપવાના ઈજારા રાખવા, ડાંગર ખાંડવી, દળણાં દળવાં વગેરે શરૂ કર્યાં. નાની બેન ભરતગૂંથણ કરતી. એ વખતની સ્થિતિ નોંધતાં ફૂલચંદ્રભાઈ લખે છે :

‘એ દિવસોમાં બે ટંક રાંધવાનું તો ક્યાંથી હોય ? સવારે રાંધ્યું હોય તે સાંજે ચલાવે. નાની બેનને ખાવાનું મન તો ઘણું થાય, પણ એ ગિચારી સંચમ રાખતી અને કાઈ વેળા માછ દોકળુંદેખડ કરી આપે તો ખુશખુશ થઈ જતી.’

આવી સ્થિતિમાં મા અને દીકરી મોટા ત્રણ માળના મકાનમાં દિવસ પિતાવતાં. ફૂલચંદ્રભાઈના સસરા ડોશીમાની સ્થિતિમાં બોળે ન લાડવાની

ધમ્મચારી ઘેલીએનને પોતાને ઘેર જ વિશેષ રાખતા. આવી સ્થિતિમાંયે મા આમોશીથી દિવસ વિતાવ્યે જતાં. ઘેર વેકેશન ગાળવા આવેલ પુત્રને કાને પણ આ સ્થિતિની વાત ન પહોંચે તેની કાળજી રાખવા માણ નાની એન તથા ફૂલચંદ્રલાહનાં પત્નીને કહેતાં કે : ‘જુઓ, દાંધર જેવા દહાડા આપે તેવા સુખે ગાળી નાખવા. નકામાં દુઃખી ન થવું. હૈયાં ન આળવાં. ‘સમય વતે’ સાવધાન’ એટલે આપણે પણ સમય વર્તી સાવધાન થવું અને લાઇને સંતાપ થાય એવી વાતો ન કરવી. વળી આવા દહાડા ક્યાં સદા રહેવાના છે? કાલ સવારે લાઇ ભણી રહેશે ને કમાતો થશે એટલે આપણે સાનાનો સૂરજ ઊગશે.’ ધરતી આવી સ્થિતિથી અગ્નિ ફૂલચંદ્રલાહ પૂતામાં ફ્યુસન કોલેજમાં અભ્યાસ વધારી રહ્યા હતા.

રાજકોટ, ભાવનગર બાદ અહીંના વિશાળ વાતાવરણ વચ્ચે અન્ય ધર્મોની સાથે પરિચયમાં આવતાં ફૂલચંદ્રલાહની ધાર્મિક માન્યતામાં પલટો થતો ચાલ્યો. અત્યાર સુધી માત્ર આસપાસના વાતાવરણ પ્રમાણે પાઠપૂજા કર્યે જતા ફૂલચંદ્રલાહમાં વિશાળ દૃષ્ટિ આવતાં ચાલુ જૈનધર્મની પ્રણાલિમાં દંભ લાગવા માંડ્યો અને એમણે પાઠપૂજા છોડ્યાં જૈનધર્મમાં પેટેલો સડો એમને દુઃસહ્ય લાગતો ગયો. એ સડાની સાથે દેશના અન્ય સડા પણ એમની નજર સમક્ષ ચડ્યા માંડ્યા. અને એ બધાનો ઉપાય એમને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં, રાજકીય ઉત્ક્રાન્તિમાં લાગ્યો. ગુજરાતમાં તો એ સમયે રાષ્ટ્રભાવનાના અંકુર પણ ફૂટ્યા ન હતા. પણ તિલક મહારાજનાં પરાક્રમે, આપભાગ, એમનો મશહૂર કેસ, વગેરે બાબતોથી રાષ્ટ્રીય વાતાવરણે ધમધમતા એ કોલેજના વાયુમંડળે એમને રાષ્ટ્ર વિષે વિચાર કરતા કરી મૂક્યા. ત્યાંની રાષ્ટ્રીય ચર્ચાઓથી એ પણ કટ્ટર રાષ્ટ્રવાદી થતા ચાલ્યા. પરદેશી તંત્રને હિંદમાંથી કેમ કાઢવું એની કલ્પનાઓ પણ તે કરવા લાગ્યા.

આ સમયે એમના સાથી શ્રી. પોપટભાઈ સંત હતા. ગરીબને જોઈને અંગ પરથી કપડું ઉતારી દેનાર પોપટભાઈ પણ કટ્ટર રાષ્ટ્રીવાદી

હતા અને સાદાષ તથા બ્રહ્મચર્યના ઉપદેશક હતા. એ કૂલચંદલાઈના જીવનમાં રાષ્ટ્રીય વાતાવરણના સંસ્કાર સીંચી રહ્યા હતા અને એમના રાષ્ટ્રીય ધડતરને ઘાટ આપી રહ્યા હતા. અહીંના એક વર્ષના વસવાટ દરમિયાન કૂલચંદલાઈમાં દેશસેવા કરવાની ભાવના ગીગી અને સ્થિર થઈ.

એ પછી બી. એ. નાં બે વર્ષ એમણે મુંબઈ વિલ્સન કોલેજમાં જૈન બોર્ડિંગમાં રહીને ગાળ્યાં. પહેલે જ દિવસે ઝાલાવાડી ફેટા બાંધીને હાજર થનાર આ વિદ્યાર્થીને જોઈને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને કૌતુક થયેલું. એમણે ધરતી ક્ષિતિ જોયેલી એટલે નાટક-સીનેમા તો શાનાં જ જોવાનાં હોય ? પણ માણને પુત્રના શરીરની ચિંતા ખૂબ થતી એટલે પોતે બહારની એક પણ સીજને ન અડતાં. વઢવાણથી નીકળતી વખતે માણ પેટ સારું રહે એ માટે સાથે કાળીજીરીની કોથળી બંધાવતાં અને રોજ ખાવાની સૂચના આપતાં, તે પ્રમાણે એ માતાજીની આજ્ઞાનુસાર ખાતા અને શરીરને જળવવા બહારની કોઈ વસ્તુ ન ખાવાનો નિયમ પાળતા.

અંગ્રેજી તંત્ર પ્રત્યે પૂનાથી જ રોષ થયેલો, એમાં અહીંની કોલેજમાં બાઈબલ પરાણે શીખવતા તેથી એમનો ગુસ્સો વધ્યો. પ્રાર્થના-સમાજમાં ક્યારેક જતા. બોર્ડિંગમાં પણ ચર્ચા કરતા. આમ ૧૯૧૫માં એમણે ઇનિહાસ લઈને બી. એ. પસાર કર્યું.

(૩) જીવનદીક્ષા

ગ્રેજ્યુએટ થઈને કૂલચંદલાઈ ઘેર આવ્યા. ધરતી સ્થિતિની તો ખબર જ હતી. માણ દુઃખના દહાડા પસાર કરતાં કરતાં રાહ જોતાં બેઠાં હતાં કે હવે દીકરો કમાશે ને દુઃખના દિવસો જશે. તેમણે નોકરીની તપાસ આદરી. પોપટલાઈએ કોઈ રાષ્ટ્રીય ખાતામાં જ

નોકરી કરવા સલાહ આપી. પણ તાત્કાલિક એવી કોઇ નોકરી જડે તેમ ન હોઇ, માતાનો બોલો હળવો કરવા વદવાણીની હાઇસ્કૂલમાં રૂ. ૪૩ ના પગારથી ૧૯૧૬ના જૂનથી તે શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

આ નોકરી દરમિયાન પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્કાર પી આવેલા કૂલચંદલાઇનો આંતરિક વિકાસ આગળ વધ્યે જતો હતો. કોઇની ખુશામત તો એ કરે જ નહિ. એકાદ વખત દરબારમાં ઘોળ કરવા ગયેલા પછી કદીયે ન ગયા. દિવાળી ટાણે બીજા બધા શિક્ષકોની જેમ પોતે કદી અમલદારોની સલામે ન જાય.

આ વખતે અંગ્રેજ શિક્ષણનો પ્રભાવ પૂરેપૂરો પડી ચૂક્યો હતો. શિક્ષક તો વિદ્યાર્થી દ્વર, ઊંચે આસને, સલામ કરવાને જ સ્થાને ખિરાજે એવી માન્યતાઓ એ સમયે પ્રવર્તતી હતી. શિક્ષક કૂલચંદલાઇએ એ ઘરેડ તોડી. તેઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળવામળવા ને ફરવા જવા લાગ્યા તથા ચર્ચાઓ કરવા લાગ્યા. એમની સાથે વ્યાયામ-શાળાએ પણ તે જવા લાગ્યા. વાતોચીતો અને ચર્ચાઓ દ્વારા તે બાળકોમાં રાષ્ટ્રભાવના અને સાદાઇનાં બીજ રોપવા લાગ્યા. ભવિષ્યમાં ભારતમાતની મુક્તિ અર્થે આપણે અત્યારથી જ ચારિત્ર ધડીને, 'બ્રહ્મચર્ય' પાળીને તૈયારી કરવાની છે એમ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગ લેતાં લેતાં એ સંભળાવ્યા કરતા. સ્વાશ્રયી થવા માટેનો દાખલો પોતે જ ઘોકા લઇને ફૂલે કપડાં ધોવા જઇને આપ્યો. પોપટભાઈ એમને આવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા હતા. એમની આ પ્રવૃત્તિ જોઇને એક વખત હેડમાસ્ટરે ચેતાવેલા પણ ખરા કે : 'વિદ્યાર્થીઓ સાથે આ રીતે ભળવું એ સારું નહિ. તમારી એ 'પોલીશન' : મોલો ન ગણાય.' પણ એમને એવી 'પોલીશન' વળગી નહોતી. બપોરે છૂટીના સમયમાં પણ શાળામાં જ રહેવું જોઇએ એવા શાળાના અધિયાર વાતાવરણમાં શ્રીમંત પિતાનો સ્વતંત્ર મીજબજો આ ફકીર પુત્ર અડળાવા લાગ્યો. આવી બાબતે સામે તેમણે વિરોધ પણ કર્યો. દરમિયાન એક પ્રસંગ બન્યો.

વઢવાણ કેંપમાં શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રણની જયંતી ગાંધીજીના પ્રમુખપદે જીજ્ઞાસી હતી. ત્યાં જવા હેડમાસ્તર પાસે તેમણે રજા માગી તો તેમણે દીવાનસાહેબ તરફ આંગળી ચીંધી. દીવાન હાજર ન હોવાથી ચિટ્ટી લખીને એ જયંતીમાં ભાગ લેવા ગયા. ગાંધીજીની શાંત વાણી સાંભળી એ ખૂબ રાજ થયા. એમના પ્રત્યે પ્રથમ જ શ્રવણે ભક્તિભાવ પેદા થયો. રાજ થના એ ઘેર આવ્યા અને બીજે દિવસે શાળાએ ગયા ત્યાં હેડમાસ્તરે એમને ઠપકો આપ્યો કે : ‘તમે શિક્ષક છો એટલે તમારાથી રજા વિના ન જવાય.’

ફૂલચંદલાઈ ધૂંધવાઈ ગિઠ્યા ને બોલ્યા: ‘રજા બાબત ચિટ્ટી મોકલવાથી વિશેષ મારે કરવાપણું નહોતું. છતાં હીક ન લાગતું હોય તો મારે આ ગુલામીનાં અંધનવાળી નોકરી નથી જોઈતી.’ ટપાટપી વધી ગઈ, કેઈ વચ્ચે પડતાં વાત પતી ગઈ, પણ પરિણામ શાળા છોડવાના નિર્ણયમાં આવ્યું.

આ દિવસોમાં મહાત્માજીએ અમદાવાદ આવીને કાયરજમાં આશ્રમ શરૂ કર્યો હતો. ગાંધીજી કેંપ આવેલા ત્યારે ફૂલચંદલાઈ એમના તરફ આકર્ષિત. પોપટલાઈ સંતે એમને ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાવા માટે સૂચના કરી. શાળાના નિયમ-આંધ્યા જીવનથી કંટાળેલ ફૂલચંદલાઈને તો ભાવતું હતું તે મળ્યું. રાષ્ટ્રીય ભાવના અનુસાર જીવવા તલસતા એમના મનને આ વાત ગમી ગઈ અને તરત જ હા પાડી. તરત જ રાજનામું આપ્યું અને ગાંધીજીનો જવાબ આવ્યા પહેલાં જ પોપટલાઈ સાથે તે અમદાવાદ આશ્રમ જોવા ઉપડ્યા. તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા, અને આશ્રમમાં દાખલ થવાનું નક્કી થયું. પોપટલાઈએ તો આશ્રમમાં આખી જિંદગી સેવા કરવાનું લખી આપવા સૂચના કરી, પણ ફૂલચંદલાઈએ ના પાડી. રહેવાય ત્યાંસુધી રહીશ એટલું જ ગાંધીજીને વચન આપ્યું.

રાજનામું પાસે કરાવવા પાછા વઢવાણ ફૂલચંદલાઈ આવ્યા. રાજનામું આપ્યાની એમની વાત ધણા મિત્રોને ગમી ન હતી.

શિક્ષકબંધુઓએ છ માસની રજા લઈને જવાની સૂચના કરી, તેથી ફરીને શાળામાં જોડાવું હોય તો જોડાઈ શકાય.

ફૂલચંદલાઈએ જવાબ આપ્યો : ‘આપની સલાહ સારી તો છે જ, પણ ગભરાવનારીયે છે. રજા લઈને જઈ તો ટાક વેળા આ તરફ આવવા મન લલચાય. આ નોકરી મને ગુલામી સમાન લાગે છે તેથી મારે મન એ વિદ્યા સમાન છે. મારે એનો મદદને માટે ત્યાગ કરવો જ જોઈએ.’

મા, પતિ, સગાંવહાલાં સૌને આ પગલા સામે વાંધો હતો. એ સમયે ગાંધીજીના આશ્રમમાં જોડાવું એટલે બાવો બની જવું એવી મનોદશા હતી. ત્યાં તો બધા વર્ણ ભેગા બેસી ખાય, આશ્રમમાં જોડાનારને સરકાર સામે લડવા જવું પડે—એવી એવી વાતોથી બા બહુ મૂઝાયાં અને જવા માટે ના પાડવા લાગ્યાં. પણ ફૂલચંદલાઈ અડગ રહ્યા. આશ્રમમાં જવા સામે વિરોધ હતો છતાં પુત્રનું શરીર સાચવવાના ધરાદારથી છેવટ મા અને પત્ની પણ આશ્રમમાં સાથે જ જવા તૈયાર થયાં. વિદ્યાર્થીઓએ લાવભીની વિદાય આપી અને ફૂલચંદલાઈ રાજીનામું દઈને ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં અમદાવાદ ઉપડયા.

પોપટલાઈ આશ્રમમાં ગયેલા ત્યારે એમના પર એ વિચાર પ્રાધાન્ય ભોગવતા હતા. એક તો આશ્રમનું રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ મજે. બીજું પોતે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના લક્ષ્મ અને ગાંધીજી પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના લક્ષ્મ, એટલે એ ગુરુલાઈ હોઈને એમના આશ્રમમાં શ્રીમદ્ના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારી શકાય એવી તેમની લાવના હતી. પણ ફૂલચંદલાઈ તો એકલા રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી જ આકર્ષાઈને ત્યાં ગયેલા. થોડા સમય બાદ પોપટલાઈ આશ્રમમાંથી પાછા ફર્યા અને ફૂલચંદલાઈ આશ્રમમાં ટકી રહ્યા.

આશ્રમની પાસે મકાન રાખીને એ સમયે રંગૂનવાળા પ્રખ્યાત ધનિક ડોક્ટર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા રહેતા. ગાંધીજી પ્રત્યે તેમને અનન્ય લાવ હતો. ફૂલચંદલાઈને આશ્રમમાં પ્રથમ આ ડો. મહેતાનાં

બાળકોને ભણાવવાનું મળ્યું. કાકાસાહેબની સાથે અન્ય વર્ગો પણ તેમણે લેવા શરૂ કર્યા. એમની રમૂજભરી શૈલીની વાર્તાઓથી બાળકો ભારે આનંદ પામતાં. આ ઉપરાંત પોતે આશ્રમનો હિસાબ પણ રાખતા. દુકાનનો હિસાબ નાનપણમાં જ રાખેલો એટલે એમને એ કામ તો તદ્દન સરળ લાગ્યું. આ સિવાય ગાંધીજીના અંગત મંત્રી તરીકે પત્રવ્યવહાર કરવાયે તે ખેતી જતા.

આશ્રમમાં દળવું, પાણી ભરવું, સાફસુરી કરવી વગેરે કામો પોતાને જ કરવાનાં; પરોઢિયે ચાર વાગે ઊઠીને પ્રાર્થના કરવી, મસાલા-મીઠા વિનાનું સાદું ભોજન જમવું-આવું વાતાવરણ ત્યાં પ્રવર્તતું હતું. રાત્રે પ્રાર્થના વખતે ગાંધીજી અનેક મુદ્દાઓ પર પ્રવચન કરતા અને ચર્ચાઓ પણ ચાલતી. આખા હિંદના અનેક પ્રશ્નો વ્યવહારિક સ્વરૂપે ચર્ચાતા.

આ જ અરસામાં આશ્રમમાં હરિજન કુટુંબને વસાવવાનો પ્રયોગ થયો અને એની વિરુદ્ધ આદિવાસી ઊઠ્યાં. ફૂલચંદ્રભાઈ પર આ પ્રસંગની ઘેરી અસર પડેલી. ત્યારથી જ એમના મનમાં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની ગાંઠ બંધાઈ ગયેલી. પોતાની આત્મકથામાં કોઈ પણ પ્રસંગને ટાંક્યા વગર, સીધી હકીકતો લખી જનાર ફૂલચંદ્રભાઈએ આ સમયનો એક પ્રસંગ આત્મકથામાં ટાંક્યો છે :

‘કોચરબ આશ્રમમાં ભાઈ દેવદાસને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવવા અમદાવાદના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી આવતા હતા. ભાઈ દુદાભાઈ આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારથી શાસ્ત્રીજીને પણ ચટપટી થવા લાગી. એમણે શુદ્ધ ભાવે પોતાની મૂંઝવણ મહાત્માજી પાસે રજૂ કરી. એટલે મહાત્માજીએ નિખાલસતાથી જવાબ આપ્યો કે: ‘આપને વાંધો હોય તો ન જ આવવું. મને એથી દુઃખ નહિ થાય. જે તમે અહીં જ્ઞાન આપીને અત્યંત-સ્પર્શથી દોષમુક્ત થવા ઘેર જઈ સ્નાન કરો તો મારા દીકરાને એ જ્ઞાન ન મળે. એટલે સંસ્કૃત ભણ્યા વિના દેવદાસ રહે એ મને પરવડશે. શાસ્ત્રીજીને બહુ દુઃખ થયું, પણ ઉપાય શું? એમણે નિરુપાયે આવવું બંધ કર્યું.’

આ બધા પ્રશ્નો અને આંદોલનોમાં ફૂલચંદલાઈ ખૂબ રસ લેતા, ચર્ચાઓ કરતા અને છણાવટ માગતા. તેઓ લખે છે :

‘મહાત્માજી સાથે અનેક પ્રકારની ચર્ચા કરવાનું મને મન થતું. આશ્રમ-વાસીઓએ સ્વાશ્રયી થવું જોઈએ એ મહાત્માજીનો સિદ્ધાંત હતો. એ સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવા સારું મહાત્માજીને પત્રો લખીને મેં જણાવેલું કે અમુક વર્ષો સુધી આશ્રમવાસીઓને આપ મદદ કરો તે ઠીક છે. તે મુદત દરમિયાન આશ્રમવાસીઓએ પગભર થવું જોઈએ. આપના તરફથી નાણાંની જરૂર રહ્યા જ કરે તો સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂક્યો કેમ ગણાય ? મહાત્માજીએ જવાબ આપેલ અને રૂબરૂ વાતો કરેલ, પણ તેમની ગંભીર માંદગીને કારણે વિશેષ ચર્ચા અટકી પડી.’

આમ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણને આણુ આણુએ પીને ફૂલચંદલાઈ પચાવી રહ્યા હતા, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને ચકાસી રહ્યા હતા, અને પોતાની શક્તિ અનુસાર જીવનમાં ઉતારી રહ્યા હતા. કોલેજમાં જિલ્લા થયેલા એમના રાષ્ટ્રીય વિચારોને ચોક્કસ રાહ અને ઘાટ અહીં મળ્યો, અને વિચારોને અમલમાં મૂકવાની રીત અને માર્ગ દેખાયાં. આ દિવસોમાં એ વડવાણના યુવકો સાથે પરિચયમાં આવ્યા. શિવાનંદજી તો આશ્રમમાં જ આવી વસ્યા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના એક ભક્ત પૂંજભાઈ નામના મોટા વેપારી એ સમયે આશ્રમમાં અવારનવાર આવતા અને આશ્રમ માટે જોઈતી વસ્તુઓ લાવી આપતા. એમની સાથે પરિચય થતાં ફૂલચંદલાઈ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણ વાંચવા લાગ્યા. શ્રી. પૂંજભાઈ એનું રહસ્ય એમને સમજાવતા. એમના સહવાસથી એમને ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન અને મનન વિશેષ પ્રિય થઈ પડ્યાં. શ્રી. પૂંજભાઈને ટોલ્સ્ટોયના વિચારો જાણવાની ઇચ્છા થયેલી. ફૂલચંદલાઈએ એ પુસ્તકો લઈ આવતા અને અનુવાદ કરીને પોતે સમજાવતા. આમ ટોલ્સ્ટોયના વિચારોના સંપર્કમાં પણ એ ઠીકઠીક આવ્યા.

દરમિયાન કોચરજી આશ્રમમાંથી સાબરતી તટે જગ્યા મળતાં

ત્યાં આશ્રમ બદલાવવામાં આવ્યો. ત્યાં તો હજી મકાન બંધાતા હતાં એટલે જૂપડાંમાં ને તંબુમાં રહેવાનું હતું. આથી વરસાદને કારણે ફૂલચંદલાઈ ત્યાં ભીંગથા કરતા અને રાતદિવસ જોયા વગર બસ, કામ કામ ને કામ જ કર્યા કરતા. એ બધાને કારણે એમનું શરીર લથડ્યું. ખૂબ માંદા પડ્યા. માની ચિંતા વધી, માએ એમને વઢવાણ જવા સમજાવ્યા, પણ એ ન માન્યા; છેવટે એમના શરીરની સ્થિતિ જોઈ ગાંધીજીએ પોતે જ એમને આજ્ઞા કરી અને દોઢ વર્ષ બાદ ૧૯૧૮ ના અંતભાગમાં એ વઢવાણ પાછા આવ્યા.

સાબરમતી આશ્રમમાં રહેવાના આ દોઢ વર્ષના ગાળામાં જાણે એમણે જીવનદીક્ષા લઈ લીધી, ગુરુનો મંત્ર શીખી લીધો. હવે એને અમલમાં મૂકવા માટે એમને ક્ષેત્ર જોઈતું હતું. એમણે વઢવાણને પોતાનું જીવનક્ષેત્ર માન્યું અને ત્યાં ખેતીને એક પછી એક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી.

(૪) જાહેરસેવાની શરૂઆત

વઢવાણ પાછા ફર્યા બાદ શરીર સુધર્યું કે તરત જ કાંઈક કામ ઉપાડવાની તૈયારી કરી. બાળકો દેશનું પરમ ધન છે, એમને સાચી રીતે કેળવવાથી એમાંથી દેશસેવકો જિભા કરી શકાય એવા તેમના મનમાં વિચારો તો હાઈસ્કૂલમાં હતા ત્યારથી હતા. પોપટ-લાઈએ એમને મૂળીની કન્યાશાળામાં જોડાવા સૂચવ્યું, પણ ફૂલચંદલાઈએ તો વઢવાણને જ કાયમી કેન્દ્ર તરીકે મનમાં ચોક્કસ કર્યું હતું. આ દિવસોમાં કેમ્પમાં જાણીતા ડૉ. અમરશીભાઈના સંપર્કમાં તે આવ્યા. ડૉક્ટર પોતાના ધધામાં કુશળ અને માયાળુ ઉપરાંત આર્યસમાજ હોઈતે અત્યંત-સ્પર્શનો બાદ ન રાખતા, તથા હવનહોમ વગેરે કરતા. એમની સાથે ચર્ચા કરીને ૧૯૭૪ ના ભાદરવા વદ ૧૨ ગાંધી-જયંતીના રોજ વઢવાણ શહેરમાં ફૂલચંદલાઈએ ‘બાળશાળા’ શરૂ કરી. ખર્ચ આપવાનું ડૉક્ટરે માથે લીધું. ડૉક્ટરે મકાન પણ આપ્યું.

મોન્ટેસોરી કે એવી પદ્ધતિ ત્યારે કોઇ ભાગ્યે જ જાણતું. ફૂલચંદલાઇને પણ એનો કાંઇ ખ્યાલ ન હતો. એમણે તો બાળકોને પ્રેમથી ને સમજવટથી ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. બાળકોને વાર્તાઓ કહેવી, નદીએ લઇ જઇ નવરાવવાં, ધોવરાવવાં વગેરે નવીન રીતોથી એમણે શાળા શરૂ કરી. એમની પ્રવૃત્તિઓથી માબાપો તથા આસપાસનાં નવાઇ પામી બોલતાં :

‘ અરે આ તો જુદી જાતના માસ્તર. કહે છે કે બી. એ. સુધી ભણેલ છે, છતાં નાનાં છોકરાંઓ ભણાવવા રહ્યા છે. જુઓ તો ખરાં, આ રીતે તો પેટનાં છોકરાંનેય આપણે સાચવતાં નથી.’

ફૂલચંદલાઇને એ પછી ક્યારેક કોઇએ પૂછેલું કે તમે કયા સિદ્ધાંતો અનુસાર બાળકોને ભણાવતા ? એમણે જવાબ આપેલો કે : ‘ બાળકોના શેડા સાફ કરવાના એક માત્ર સિદ્ધાંત અનુસાર શાળા ચલાવતો.’

દીંજીકાં બાળકોને નવરાવવા ધોવરાવવાનું કામ શીખવતી આ બાળશાળાનું લોકોએ તો ‘ નાગડા-નિશાળ ’ જ નામ પાડી દીધું. ધીમે ધીમે શાળામાં બાળકો વધવા લાગ્યાં અને મકાન નાનું પડ્યું એટલે ડોક્ટરના ઇસ્પતાલના મકાનમાં-ખાંડીપોળમાં તેમણે શાળા બદલી.

રવ. ગિજુભાઇએ મોન્ટેસોરીના નિયમો અનુસાર ભાવનગરમાં બાલમંદિર શરૂ કર્યા પછી વઢવાણ આવીને આ શાળા જોઇ ત્યારે એ ખુશ થઇ ગયા અને મોન્ટેસોરી શાળા કેવી હોવી જોઇએ એનો ‘ નાગડા નિશાળ ’ને આદર્શ દાખલો ગણાવેલ.

બાળકોને શિક્ષણ આપતાં ફૂલચંદલાઇને જરૂર ભાસતાં પોતે જ એક બાળપોથી રચી ‘ આ ચા પા ’ને બદલે ‘ આ દૂધ પા ’ એ રીતે તૈયાર કરેલી એ બાળપોથીમાંથી એમણે એમનું સૌથી પ્રથમ ગીત ગાય માતા વિષે રચ્યું. એ દિવસોમાં પોપટભાઇ સંત આપજીડિયાં ધાર્મિક ગીતો રચ્યા કરતા. ફૂલચંદલાઇએ પણ ગીતો રચવા પર હાથ અજમાવ્યો અને પછી તો એમાં ભારે પાવરધા થઈ ગયા.

બાળપોથીમાં એમણે ‘વહેલા વંદન કરવું’ એવી પ્રભુને વંદન કરવા વિષે એક કવિતા મૂકેલી. પણ ડોક્ટર અમરશીલાઇ આર્યસમાજ હોઇને આડકતરી રીતે મૂર્તિપૂજા નિરૂપતી આ કવિતા તેમને ન ગમી. એ કાઠી નાખવા માટે એમણે કૂલચંદલાઇને સૂચના કરી, પણ કૂલચંદલાઇએ ચોખ્ખીચટ ના પાડી અને તેમાંથી મતભેદ પડતાં શાળાને ગામ બહાર જડેશ્વરના મંદિરમાં ફેરવવી પડી.

આ પછી પણ ડૉ. અમરશીલાઇએ શાળાને આર્થિક સહાય ચાલુ રાખેલી, પણ ધીમે ધીમે મતભેદ વધતો જતો હતો. છેવટ એક વખત કૂલચંદલાઇને રસમ અનુસાર પગાર ન પહોંચ્યો. ડોક્ટરને મન એમ કે કૂલચંદલાઇ રૂબરૂ આવશે તો કેટલાક ખુલાસા થઇ જશે. પણ કૂલચંદલાઇ તો સ્વમાની, એ ત્યાં શાના જય ? એ ત્રણ માસ સુધી ઘરમાં ભારે આર્થિક તંગી ભોગવવા છતાં ન ગયા. છેવટ ડોક્ટર પોતે જ સામે આવીને પગાર આપી ગયા.

જડેશ્વરના મંદિરમાં દૂવો તથા થાળું હોવાથી બાળકોને નવરા-વામાં તથા ભોગાવો પાસે હોઇ રેતીમાં રમાડવામાં સગવડ વધી. પોપટલાઇ સંત પણ શિક્ષક તરીકે રહીને લણાવવા માંડ્યા. એક વખત તેમણે શરીરશાસ્ત્ર વિષે સમજણ પાડવા બાળકોને નદીના પટમાં હાડકા લઇને એનું બંધારણ સમજાવ્યું. બાળકોએ પોતાના ગુરનાં વખાણ કરતાં ભોળે ભાવે આ વાત ઘેર કરી, ત્યાં તો ગામમાં બળભળાટ મચી ગયો. આજથી ૨૦-૨૨ વર્ષનો એ સમય, અને તેમાંયે વઢવાણ જેવું ધર્મચુસ્ત ગામ ! ત્યાં તો હાથમાં હાડકાં લેવાં એટલે તો ધર્મ રસાતાળ ગયો મનાય. જડેશ્વરમાં આવતા બ્રાહ્મણોએ વિરોધ શરૂ કર્યોઃ ગાંધીના આ માણસો મંદિર અલગાવે છે એવી હોહા વધી પડી. કૂલચંદલાઇએ ગામમાં એક મકાન ભાડે લીધું. મકાનઘણીને ખબર પડી કે આ તો પેલા હાડકાવાળા ! એટલે તેણે ખૂમ પાડી : ‘ મકાન ખાલી કરો, મારે મકાન ભાડે નથી આપવું’ બીજું મકાન લીધું પણ વિદ્યાર્થીઓ તદ્દન ધટી ગયેલ તેથી તેમણે શાળા બંધ કરી.

ગાંધીવાળા એટલે ઢેઢડા એવી એ સમયની લાવનાએ એમની પ્રથમ જ આ રીતે કસોટી કરી અને એ તેમણે શાંતિથી વેડી લીધી. શાળા તો બંધ કરી, પણ ખીજી કાંઈ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી જ જોઈએ ને ? ખીજી નોકરી તો એ કરવાના જ ન હતા, આથી એમણે વણાટકામ શરૂ કર્યું અને એક વણકરને વણવા તથા શીખવવા ખોલાવ્યો. નાના પનાનો વણાટ તથા સૂતળીનાં આસનો બનાવવા લાગ્યા. ત્રણ ચાર છોકરાઓ પણ શીખવા આવવા લાગ્યા.

દરમિયાન ૧૯૭૫ (૧૯૧૯)ની ગાંધીજયંતી આવી. એ ઊજવવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. ઉત્સવમાં સરઘસ ફેરવવાનું હતું. તેમાં રાજ્ય વાંધો લેશે એવી અફવાઓ ગીડી. સરઘસ સમયે પોલીસ સાથે ફરી, પણ કાંઈ ન ખોલી અને સમારંભ નિર્વિઘ્ને પૂરો થયો.

આશ્રમમાં ગયેલા શિવાનંદજી એ સમયે વઢવાણ આવેલા. તેમણે આ કાર્યક્રમમાં આગળ પડતો ભાગ લીધેલો. નાનપણથી જ સ્વામી રામતીર્થ અને વિવેકાનંદના વાચનથી સ્વતંત્ર ધાર્મિક મિજબાવાળા શિવાનંદજીએ મોતીલાલ દરજીનો સહવાસ સેવ્યો હતો, અને સ્વદેશીની લાવના અપનાવી હતી. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ એમણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ખોલ્યો હતો અને પોતાને પરણાવવાનું નામ પડતાં એ ઘેરથી નાસી છૂટેલ હતા. આશ્રમ-જીવન દરમિયાન એ ફૂલચંદલાઇના સંપર્કમાં આવેલા. પછી તેમણે આ ઉત્સવમાં પહેલેથી જોડેલે સુધી ફૂલચંદલાઇને સાથ આપ્યો, ત્યારે એમના જીવનસિદ્ધાંતો પ્રત્યે ફૂલચંદલાઇને માન થયું, અને બંને નજીક આવ્યા, થોડો વખત સાથે રહ્યા અને ત્યાર પછી આખી જિંદગી સુધી હરેક પ્રવૃત્તિ સાથે રહીને જ કરી. ફૂલચંદલાઇના સાથી કે નાનાભાઈ જેવા જ થઈને એમણે સાથે જીવન વિતાવ્યું. એમના વિષે ફૂલચંદલાઇ લખે છે કે :

‘ઉમ્મરમાં નાના હોવા છતાં શિવાનંદજીના જીવનના અમુક ઉદાર સાત્ત્વિક ગુણોની મારા પર છાપ પડી અને તેથી મને લાભ થયો..... તે મારા પ્રત્યે સત્રા લાઘવી અધિક પ્રેમ રાખી રહ્યા છે અને મારાં ધર્મ-

જીવનસાથી શિવાનંદજી (વચ્ચે)

પત્ની પ્રત્યે સગી પ્રેમ જોવા નિર્મળ ભાવ એમના દિલમાં છે. જાહેર કાર્યમાં હર વખતે શિવાનંદજી મારી સાથે ઊભા હોય જ. અમારી વચ્ચે ભાગ્યે જ મતભેદ ઊભો થતો. એમની સંમતિ વિના કોઈ કામ ઉપાડવું નહિ એવો સામાન્ય નિયમ હું સાચવવા ચત્ર કરું છું. શિવાનંદજી મારફત ઇશ્વર અનેક દેશદ્રિતનાં કાર્યો કરાવે.’

શહેરની બહુમતી બ્રાહ્મણ વસ્તી અને જોરાવર મહાજનને કારણે થોડો વખત શું કરવું એવી મૂંઝવણમાં ફલચંદલાઈ પડી ગયા. છેવટ એમણે ‘સેવાશ્રમ’ સ્થાપવા નિર્ણય કર્યો. દરમિયાન મદ્રાસ તરફ લોક-હિતાર્થે વૈદ્ય શીખવા ગયેલ શિવાનંદજી પાછા આવી ગયા હતા. મકાન તો ક્યાંયે મળે તેમ ન હતું, તેથી તેમણે મહાજનના આગેવાનો પાસે લાલચંદજીની ધર્મશાળાની માગણી કરી, પણ તેઓએ એક બીજાના નામ તરફ આંગળી ચીંધી વાત દલે ચડાવી.

છેવટ ફૂલચંદલાઇ થાક્યા. મહાજનનું મકાન તો સાર્વજનિક છે એટલે કોઇપણ જાહેર કાર્યના ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ માનીને તેમણે ધર્મશાળામાં ધામો નાખ્યો.

ફૂલચંદલાઇને સામાન લઈ આવતા ગાડાવાળાને મહાજને ધમકાવી કાઢી મૂક્યો. કોઇ કોઇ આગેવાનોએ વાંધો લીધો, પણ તે ન ગણુકારીને ૧૦-૧૫ સથવારાના અને ભરવાડના છોકરા રાખીને તેમણે ‘બાળાશ્રમ’ શરૂ કરી દીધો. આશ્રમમાં પેલાં બાળકો રાતદિવસ રહે. તેમને દળી, રાંધીને ખવરાવવું, પાણી ભરવું, ખાંડવું વગેરે કામ ફૂલચંદલાઇએ હાથે જ શરૂ કરી દીધાં. બાકીના સમય દરમિયાન બાળકોને ભણાવવા લાગ્યા.

મા તથા પત્ની ઘેલીબેનને આ પ્રવૃત્તિ ન ગમતી તેથી તેઓ ગામમાં રહેતાં. ફૂલચંદલાઇ માનતા કે છેવટ તેઓ સાથે રહેવા આવવાનાં જ છે. આથી પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં દર અઠવાડિયે ઘેર જઈ આવતા અને ઘેલીબેનને સમજાવતા. ઘેલીબેન ક્યારેક છાનાંમાનાં મંદિરે જવાને બહાને આશ્રમે આવી જતાં. ફૂલચંદલાઇને હાથે ચૂલો ફૂંકતા ને હેરાન થતા જોઈને રાંધવા પણ એસી જતાં અને જમાડીને પાછાં ચાલ્યાં જતાં.

મહાજનના આગેવાનોને બીક લાગી કે આ લોકો ક્યાંક ધર્મશાળા ખચાવી પાડશે, પણ ફૂલચંદલાઇના તેજ સ્વભાવથી પરિચિત હોઇ મોટે કહેવાની કોઇ હિંમત ન કરી શકતું. આથી મહાજને આડા માર્ગ લેવા શરૂ કર્યા. ધર્મશાળાના મકાનમાં તેઓ અને બાળકો એઠાં હોય એ એરડાના બારણા આડે જ ખડની ગાંસડીઓ ફેલવી જાય, રૂન ધોકડાં નાખી જાય અને બહાર નીકળી ન શકાય એમ રસ્તો રૂંધ નાખે. એક વખત તો આખા ડેલામાં ૫૦૦-૭૦૦ ઘેટાં બકરાં પૂરેલાં બકરાં એટલાં ખીચોખીચ પૂરેલાં કે એમાંથી ૫-૭ મરી ગયાં. છેવટ બકરાં કાઢી ગયા.

આવી આવી હેરાનગતિ પડવા છતાં ફૂલચંદલાઇ પોતાની પ્રવૃત્તિ

કરતા જ રહ્યા. આથી મહાજને એક નવો માર્ગ લીધો. તેમણે સથવારા, ભરવાડ વગેરે જેનાં બાળકો હતાં તેમનામાં એવી અફવા ફેલાવી કે ‘કૂલચંદ તો આ બધાં છોકરાંને ભગતડાં કરીને ગાંધીને સોંપી દેવાનો છે. એ માટે એક વેગન મગાવ્યું છે અને આવતી કાલે એક છોકરાયે નહિ હોય.’

આ અફવાથી ધીમે ધીમે માંડ ૨૦-૨૨ છોકરાં આશ્રમમાં થયેલા તેને તેમનાં માબાપો એક વહેલી સવારે છાનામાના ઉપાડી ગયાં.

દરમિયાન એક ગૃહસ્થે આયો બાળાશ્રમ ચલાવવા કરતાં ગામમાં શાળા શરૂ કરો તો આર્થિક મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. કૂલચંદલાઈએ ગામમાં શાળા શરૂ કરી. ૧૯૭૬ના ધનતેરસના રોજ એ શાળાનું ખાતમુહૂર્ત થયું. એ જ રાષ્ટ્રીયશાળા, જે પાછળથી ખૂબ ફૂલીફાલી અને વખણાઈ.

રાષ્ટ્રીયશાળામાં પ્રથમ થોડાક શ્રીમંતોના બાળકો આવવા લાગ્યા. શ્રીમંતોના બાળકો દરબારી શાળામાં હોલી પાટલીએ બેસનારા અને કદી ચોપડી ન ઉઘાડનારા; જિલટા શિક્ષકોને પજવનારા ‘લોર્ડઝ : નવાબખદા ગણાતા. તેઓ રાષ્ટ્રીયશાળામાં ગયા તેથી દરબારી શિક્ષકો રાજ થયા. અન્ય નવાબખદાઓને પણ ત્યાં જવાની દરબારી શિક્ષકો દાદમાં સૂચનાઓ આપવા માંડ્યા. સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો પર ચાલતી રાષ્ટ્રીયશાળામાં એ નવાબખદાઓ આવવા લાગ્યા અને બરાબર ભણવા માંડ્યું. એમનાં માબાપોને પણ સંતોષ થયો, અને દિવસે દિવસે સંખ્યા વધવા લાગી. શરૂઆતમાં માત્ર ગુજરાતી વર્ગો જ રાખેલા તેમાંથી ત્રણ અંગ્રેજી વર્ગ પણ શરૂ કરવા પડ્યા.

મકાન નાનું પડતો અમુક વર્ગો ધર્મશાળામાં લઈ જવા પડ્યા. દરમિયાન ચમતલાઈ વૈષ્ણવ મુંબઈથી આવીને આ શાળામાં જોડાયા અને તેમને આચાર્ય બનાવવામાં આવ્યા. ધીમે ધીમે શક્તિશાળી અન્ય શિક્ષકો પણ આવવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં એક કડીના

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા ૧૮-૨૦ શિક્ષકો રાષ્ટ્રીયશાળામાં થઈ ગયા. શ્રી. લાલભાઈ પાઠક, શંભુશંકર ત્રિવેદી, ડાહ્યાલાલ જાની, વજુભાઈ દવે, પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, અમૃતાલ આચાર્ય વગેરે એમાંના હતા. ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોના સહકાર મળતાં, વડવાણુ કેળવણી મંડળની સ્થાપના કચ્વામાં આવી. શહેરના અગ્રગણ્ય માણસોને તેની કાર્યવાહક સમિતિમાં લેવામાં આગ્યા. કેળવણી મંડળ તરફથી રાષ્ટ્રીયશાળા ઉપરાંત એ હરિજનશાળાઓ પણ જુદી શરૂ કરવામાં આવી; એક વણકરો માટે અને બીજી ભંગીઓ માટે,

૧૯૨૧ની એ સાલ. પ્રજા જો અમુક કાર્યક્રમો પતાવે તો એક વર્ષમાં સ્વરાજ અપાવવાની ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી હતી. આખો હિંદ આ નવી ચેતનાથી જાગી ઊઠ્યો હતો. કાઠિયાવાડમાં પણ આ જાગૃતિ ફરી વળી હતી. રાષ્ટ્રીય ધોરણે ચાલતી આ રાષ્ટ્રીય-શાળા પણ અણધારી ઝડપે આ જાગૃતિને કારણે ફાલવા લાગી. જેતજેતામાં શાળામાં ૨૦૦-૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ થઈ ગયા. દરબારી શાળા ખાત્રી નેવી થઈ પડી. ઘેર બે વખત ખાવા જવા સિવાય દિવસ-રાત વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ પડ્યા રહેતા. તેમને દોરવવા શિક્ષકો પણ દિનરાત ત્યાં જ રહેતા. ગીતો, નાટકો, ઉત્સવો પ્રભાતફેરીઓ, પ્રવાસો, વ્યાયામ વર્ગો વગેરે વિવિધ કાર્યક્રમોથી શાળા ગાજવા લાગી. આજમંદિર પણ શરૂ કરવામાં આવેલું નાનાં મોટાં બધાં થઈને આશરે ૭૦૦-૮૦૦ માણસો એ સંસ્થામાં એ સમયે આવી રહ્યાં હતાં.

પોતાને જ આંગણે ચાલતી આવી સુંદર શાળા માટે ગામના મહાજનને માન થયું. શાળાના ખર્ચ માટે લગ્નાદિ પ્રસંગો પર શાળાને ભેટ-સોગાદ આપવાનું શરૂ થયું. પણ એટલાથી ખર્ચને પહોંચી વળાય તેમ ન હતું : કાયમી ખર્ચ માટે રૂ, ઘી, ગોળ, અનાજ વગેરેના વેચાણ પર રૂપિયે પાછ-એ પાછના મહાજનને રાષ્ટ્રીયશાળા માટે પોતાના તરફથી લાગા નાખી દીધા.

શહેરમાં એ વખતે ‘વિઠલસાહેબ’ (Whittal) કહેવાતા એક યુરોપિયનનું કારખાતું પણ આ લાગે આપતું. આ લાગાની વાર્ષિક આવક ૧૪ હજારની થતી. તેમાંથી ૭ હજાર શાળાને મળતા. કાઠિયાવાડમાં રાષ્ટ્રીય ધોરણે ચાલતી આ શાળા સૌથી પ્રથમ હતી. દરબારી શાળાઓમાં માત્ર ધરેડનું જ શિક્ષણ અપાતું. એ સમયે સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો પર ચાલતી આ રાષ્ટ્રીય શાળાએ આંદોલન ઉઠાવ્યાં. વડવાણની રાષ્ટ્રીયશાળા બધાને માટે આદર્શરૂપ બની ગઈ. એનો દાખલો લઈને રાષ્ટ્રભાવનાવાળી નાની નાની પ્રગ્નશીલ શાળાઓ કાઠિયાવાડમાં ક્યાંક ક્યાંક શરૂ થઈ.

સદ્ગત નથુરામ શર્માએ ભાવનગરમાં સ્થાપેલ સંસ્થા ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ સાંપ્રદાયિક ધોરણે ચાલતી હતી. એ સંસ્થાએ પણ આ અરસામાં સાંપ્રદાયિક ધોરણ છોડી રાષ્ટ્રીય ધોરણ સ્વીકાર્યું. રાજકોટમાં પણ રાષ્ટ્રીયશાળા શરૂ થઈ. વડવાણ, ભાવનગર તથા રાજકોટની રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળી આ શિક્ષણ-સંસ્થાઓએ આખા કાઠિયાવાડ પર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક જબરું આંદોલન વાંદતું મૂકી દીધું.

(૫) રચનાકાર્ય

વડવાણશાળાનો ભાર આજન્મ શિક્ષણકાર ચમનભાઈ વૈજલ્લે બરાબર ઉપાડી લીધો એટલે ફલચંદભાઈએ માત્ર મુખ્ય સંચાલકનું કાર્ય રાખીને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી.

એક પક્ષી એક કેટલીયે ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ એમણે શરૂ કરી. અરાજવર્ષ ચાલી રહ્યું હતું. એક કરોડ રૂપિયાનો ‘તિલક સ્વરાજ ફાળો’ ઉધરાવાઈ રહ્યો હતો. ફલચંદભાઈએ શાળાના કામથી નિશ્ચિંત બની, કોંગ્રેસના આ કાર્યક્રમને પૂરવ્વેશથી ઉપાડી લીધો. થોડાક અન્ય ભાઈઓ આવી લાગતાં, દુકડીઓ પાડીને ગોહિલવાડ તથા ઝાલાવાડમાં

કોંગ્રેસના સભ્યો નોંધવાનું તથા તિલક સ્વરાજ ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ તડામાર તેમણે શરૂ કરી દીધું. આ સમયે મહાત્માજી કાઠિયાવાડમાં આવેલા અને તેમણે વઢવાણની મુલાકાત લીધેલી. વઢવાણે પણ તિલક સ્વરાજ ફાળામાં સારો ભાગ આપ્યો. મહાત્માજીએ વઢવાણમાં ભરોચેલ સભામાં સ્વ. મોતીલાલ મેરાઈને સંભાર્યા.

ખભે થેલો નાખીને ગામડે ગામડે ધૂમતા ફૂલચંદલાઈ

આ વર્ષ દરમિયાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કારણે અનેક આગેવાનો વઢવાણ આવતા, વિદેશી કાપડની ઢોળી થતી, ખાદીની ખપત થતી અને પરદેશ તંત્ર વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન થતાં. રાષ્ટ્રીયશાળાને સહેજે વિશાળ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના સંસ્કાર મળ્યા. સાથે સાથે વઢવાણને પણ એનો લાભ મળ્યો. શહેરમાં પણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી. જૂના સંસ્કારવાળાં ઘેરાં પણ વડીલોની રૂબરૂમાં મોતીચોકમાં રાષ્ટ્રીય ગરબાઓ ગાવા આવતાં અને વડીલો એની સામે કશે વાંધા ન લેતા. ફૂલચંદલાઈ રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા નવા નવા ગરબા બનાવતા ગયા અને બહેનોને આપતા ગયા. મહાન પુરુષોની જયંતીઓ ઊજવવાનું રાષ્ટ્રીયશાળા તરફથી શરૂ કર્યું હતું. ગાંધીજયંતી, તિલકજયંતી, દાદાભાઈ જયંતી વગેરે જયંતીઓ ઊજવવામાં આવતી.

કોંગ્રેસના કાર્યક્રમના પ્રચાર સાથે ફૂલચંદલાઈએ સમાજની અન્ય બંદીઓને

પણ નિવારવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું, ખેડૂતોમાં ફરી ફરીને આમોદ્યોગ અને ખાદીનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. આ, દારૂ અને પરદેશી વસ્તુઓનો નિષેધ કરવા માટે ગામોગામ ધૂમવા લાગ્યા. આ અને હોટેલ સામે તો તેમણે ભારે પ્રચાર આદર્યો. તેમણે પ્રભાત-મંડળીઓ રચી. તે વહેલી પરોઢમાં હોટલ-વિરોધી ગીતો ગાતી ગાતી ગામમાં ધૂમતી. આ બધા કાર્યક્રમમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓ હોય એટલે કાર્યને ધણો વેગ મળતો. ગામલોકો પણ એ સમયે જાગૃત થયા હતા. તેમણે આ કાર્યક્રમમાં સાથ આપ્યો. હોટેલો કાઢવા માટે રાજ્ય પર દબાણ થયું. છેવટે ૧૯૨૨ માં ચાની હોટેલો સામે પ્રતિબંધ ફરમાવતો રાજ્યે હુકમ કાઢ્યો અને હોટેલો બંધ થઈ. આ હુકમ લગભગ ૧૯૩૨ સુધી વઢવાણ રાજ્યમાં ચાલુ રહેલો.

એક ઐત્યુએટ થયેલો માણસ ગામડાંમાં આવી પ્રવૃત્તિ કરે છે એવા સમાચારે રાયસાંકળીના પ્રજાવત્સલ દરબાર શ્રી. ગોપાળદાસને આશ્ચર્ય થયું. એ માણસ કેવો છે એ જોવા માટે એમણે પોતાના પ્રજાજનો મારફત એમને પોતાની મંડળી લઈને સાંકળી આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ફૂલચંદલાઈ ત્યાં ગયા અને દરબારસાહેબને મળ્યા. બંને સરખી જ ભાવનાના ભેગા થતાં એક બીજા પ્રત્યે માન થયું અને થોડા સમયમાં જ મિત્રો બની ગયા. આ મિત્રાચારી વિશેષ ગાઢ બની અને અંત સમય સુધી ટકી રહી.

એ દિવસોમાં વઢવાણ શહેરમાં હોળીનો ઉત્સવ બહુ અશિષ્ટ રીતે ઊજવાતો. ‘ફાગ’-અશિષ્ટ શબ્દો બોલવા અને તેવાં ગાણાં ગાવાં તો કાકિયાવાડમાં સામાન્ય હતાં. પણ વઢવાણ શહેરમાં તો ચાર પાંચ ઠેકાણે ‘ફાગ’ ઉપરાંત જંગી નગ્ન પૂતળાં ફરવામાં આવતાં અને જાહેરસ્થાનમાં એને મૂકવામાં આવતાં. પછી એ નગ્ન પૂતળાં સમક્ષ જોરશોરથી ફાગો બોલાતી. સ્ત્રીઓ તો ઘર બહાર નીકળી પણ ન શકે. આ અશિષ્ટ રુઠિ સામે ફૂલચંદલાઈએ વિરોધ જગાવ્યો.

આ ઉત્સવ તો ધાર્મિક મનાતો એટલે કાષ્ઠ દાદ શાના આપે ?

હોલટા કોઇ અમલદાર સંભળાવતા: ‘સદ્ગત ઠાકોર બાલસિંહજી પોતે હોળી ખેલતા ને અપશબ્દો બોલાવતા ત્યારે કેમ અટકાવવા નહોતા જતા?’ પણ ફૂલચંદલાઇ તો શાંતિથી જવાબ દેતા: ‘ત્યારે અમે નાના બાળક હતા તેથી. સમજણ હોત તો તેમનેય કહેત.’ પણ આ હોળી-પ્રથાથી ગામલોકો પણ કંટાળ્યા હતા. તેથી તેમણે એમાં સાથ આપ્યો. છેવટ દરબારના બંગલા સામે જઈને પ્રજા બેઠી. છેવટ રાજ્યે એવાં પૂતળા કરવા સામે અને ફાગ બોલવા સામે મના ફરમાવી. તે પછી આજસુધી એવાં નક્કી પૂતળાં કરવાનો કે ફાગ બોલવાનો કાર્યક્રમ વઢવાણમાં થયો નથી.

આ સમયે હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે વઢવાણમાં કાંઈક કલેશ ચાલ્યા કરતો. હુતાશણી જેવા ધાર્મિક ઉત્સવ પર વણિકો, રજપૂત આદિ થોડાક લોકોએ મસ્જિદ પાસે વાજાં વગાડવા વિચાર કર્યો. ફૂલચંદલાઈને આ વાતની ખબર પડી. તે મિત્રો સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા અને હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા રાખવાની તેમણે શાંતિભરી વાતો કરી. બંને પક્ષ-તરફથી એમને તો ગાળો મળવા લાગી. બંને પક્ષ જોરમાં હતા. પણ ‘તમે વિખરાશો નહિ ત્યાંસુધી અમે અહીંથી ખસશું નહિ’ કહીને ફૂલચંદલાઈ બંને પક્ષની વચ્ચે મોડી રાત સુધી ત્યાં જ બેઠા રહ્યા. રાજ્ય પાસે આ હપ્તીકત ગઇ. છેવટ રાતના એક વાગ્યે આવીને પોલીસે લોકોને વિખેર્યા અને મામલો શાંત થયો ત્યારે ફૂલચંદલાઈ ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

જન્માષ્ટમી, અન્ય ધાર્મિક તહેવારો અને મેળાઓના ઉત્સવોમાં ત્યારે વઢવાણ આસપાસ ભારે જુગાર ખેલાતો. આખા કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ આસપાસના જુગારી મેળા વખણાતા અને કેરેકરથી જુગારીઓ આવીને ત્યાં ઠલવાતા. જુગારથી પાચમાલ થતી વઢવાણની પ્રજાને બચાવવા સારુ એમણે જુગાર-નિષેધક ગીતો રચ્યાં. ફૂલચંદલાઈ તથા તેમના સાથીઓ મેળામાં જુગારને પાટલે પાટલે જઈને એ ગીતો ગાતા ને જુગાર વિરુદ્ધ ધૂન મચાવતા. પ્રથમ તો જુગારીઓએ જ

તેમને ગાજોથી સારી પેડે નવાળ્યા. પણ એમનો કાર્યક્રમ વિશેષ જોરથી ચાલુ રહ્યો. છેવટ રાજ્યનું એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું. રાજ્ય પોતે જ જુગાર પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો. આ પ્રતિબંધ હજી પણ ચાલુ છે આ રીતે વઢવાણ જુગારનું કેન્દ્ર બંધ થતાં તરણેતર (થાન પાસે પાંચાળનું તીર્થસ્થાન) આખા કાડિયાવાડના જુગારનું કેન્દ્ર બન્યું.

લોકો જુગાર રમતા બંધ થયા, પણ એ વખતે રાજ્ય તરફથી આઝાદ મેદાનમાં (ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડમાં) ખિલિયડનો મોટો જુગાર રમાતો. સ્વ. ડાકોર જોરાવરસિંહજીને આ મેળાનો ખૂબ શોખ હતો એનો બહિષ્કાર કરવા માટે કૂલચંદલાઈ જુગાર-વિરોધક ગીતો ગાતા પોતાની મંડળીઓ સહિત ગામમાં તથા તે મેદાનમાં ધૂમચા લાગ્યા. સાંખ્યાબંધ પ્રજાજનોની સહીઓ સાથે રાજ્યને અરજી પણ તેમણે આપી. આથી રાજ્યે હજારોની આવક જતી કરીને પણ એ જુગાર બંધ કર્યો.

એ સમયે વઢવાણમાં સદ્દો ભારે ખેડાતો. તેમણે સદ્દા સામે પણ ભારે જોહાદ જગાવેલી અને વઢવાણમાં સદ્દો મોજો પડી ગયેલો.

આ બધી જોહાદોમાં એમને એમનાં આપજોડિયાં ગીતોએ ભારે મદદ કરી. કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ઉપાડે કે તરત જ એના વિષે કૂલચંદલાઈ ગીતો જોડી કાઢે. ગીતો તદ્દન સાદાં, સરળ, સૌ કોઈ ઝીલી ને સમજી શકે તેવાં એ રચતા. ઢાળ પણ પરિચિત રાગના જ લેતા. આથી લોકોએ પણ એ ગીતને ભારે પ્રેમથી ઝીલી લીધાં. હોળી, જુગાર, સદ્દા વગેરેમાં ગીતોની આટલી બધી અસર એમણે જોઈ, એટલે તે પછી કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પ્રચાર કરવા માટે એમણે ગીતોનો આશ્રય લીધો. કોઈ પણ પ્રશ્ન આવે કે એના વિષે ગીતો લખી નાખતા. પશુસણના દિવસોમાં બહેનોએ કેમ વર્તવું જોઈએ, તેનાં તેમણે ગીતો લખ્યાં. લક્ષ્મીમાં ગાવા માટે લક્ષ્મીનાં જૂનાં ગીતોના ઢાળમાં નવી ભાવનાવાળાં ‘લક્ષ્મીસરાનાં ગીતો’ રચીને તેમણે બહાર

પાડ્યાં. રાષ્ટ્રીય સમાહો, જલિયાંવાલાના જુલમ, હરિજનોની હેરાન-ગતિ—આ બધા વિષે તેમણે ગીતો લખ્યાં અને તેની પુસ્તિકાઓ તથા પત્રિકાઓ બહાર પાડવા લાગ્યા. એનું ખર્ચ ઉપાડનાર અજ્ઞાત સહાયકો પણ તેમને મળી રહેતા અને પ્રચારકાર્ય જોરથી ચાલ્યા કરતું. રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવવા માટે એમણે ‘પુરુષાર્થ’ નામનું માસિક પણ શરૂ કર્યું.

આ અરસામાં ઓરિસ્સામાં દુષ્કાળ પડેલો. કૂલચંદલાઈએ ‘હોટેલ’ અને ‘દુષ્કાળ’ વિષે રાષ્ટ્રીયશાળા સાથે નાટક ભજવેલું. પોતે પણ તેમાં દુષ્કાળિયાનો પાઠ લીધેલો અને સરસ ભજવેલો. નાટકની જે આવક આવી તે ઓરિસ્સા દુષ્કાળ રાહત ફંડમાં મોકલેલી.

ચેલીબેન (શારદાબેન)

આ દિવસોમાં પણ એમનાં મા તથા પત્ની ઘેલીબેન તો ગામમાં જ રહેતાં. કૂલચંદલાઈ અઠવાડિયે—પંદર દિવસે ગામમાં જઈ આવતા અને ઘેલીબેનને સમજાવતા. છેવટ ઘેલીબેન સમજ્યાં અને તેમની સાથે રહેવા આવવા તૈયાર થયાં.

ઘેલીબેન ઘેરથી નીકળીને રાયસાંકળીમાં ભરવા માં આવેલ ‘કૃષિમાતા’ના મેળામાં ગયાં. ત્યાંથી સીધાં આશ્રમમાં આવીને કૂલચંદલાઈ સાથે વસ્યાં. ત્યારથી તે છેવટ સુધી ઘેલીબેન

કૂલચંદલાઈની દરેક પ્રવૃત્તિમાં સાથ આપ્યો, લગભગ બધા સત્યા-

ઘડોમાં સાથે ગયાં, જેલ લીધી, અનેક સંકટો સહન કર્યાં અને પતિની જીવનજાયા સમ બનીને જીવન ગાળ્યું. એમના વિષે પૂર્ણ સંતોષ વ્યક્ત કરતાં ફૂલચંદ્રભાઈ પોતાની આત્મકથામાં કહે છે :

‘લાખો હિન્દુ પત્નીઓ પોતાના પતિ જે શુભ પ્રવૃત્તિ આદરે તેમાં યથાશક્તિ સહાયજૂત થયું એને પોતાનો સહજ ધર્મ સમજે છે. તે મુજબ, શારદાદેવીએ પણ મારી પ્રવૃત્તિને વધાવી લીધી અને મને દરેક કાર્યમાં સંગીન ટેકો આપતાં રહ્યાં. જે કાંઈ અદ્યપ દેશસેવા કે સમાજસેવા મારાથી થઈ શકી છે તેમાં શારદાદેવી તરફની મને હરહંમેશ મદદ મળી જ છે અને તેથી બહુર પ્રવૃત્તિનું મારું ગાડું અતિ સરળ ચાલ્યું છે.’

એમણે એક પછી એક ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિમાં ગીતોની અસર જોઈ હતી અને વધારે ગીતો બનાવતા જતા હતા. એ પછી એમણે એ ગીતોના પ્રચાર માટે રીતસર એક ભજનમંડળી રચી. આ સમયે જ ધેલીબેન આવી લાગેલાં, એટલે ભજનમંડળી સરસ ગમી. ભજનમંડળીનાં મુખ્ય સભ્યો ફૂલચંદ્રભાઈ, ધેલીબેન અને શિવાનંદજી થઈ ગયાં. ફૂલચંદ્રભાઈ સુંદર દોકડ બળવતા, ધેલીબેન મંજરાં વગાડતાં અને શિવાનંદજી કડતાલ જણાવતા. આ ત્રણ મોવડીઓ સાથે અન્ય સાથીદારો ભજન-ગીતોની ઝૂક બોલાવતા. આ ભજનમંડળી લઈને તેમણે વઢવાણ શહેરનાં ગામડાં ફરવા માંડ્યું.

તેમની આ ભજનમંડળીથી આકર્ષાઈને આખા કાઠિયાવાડમાંથી એમને આમંત્રણ મળવા લાગ્યાં. તેઓ ભજનમંડળી સાથે એક બાજુ લીંબડી, બોટાદ, ભાવનગર તરફ; બીજી બાજુ ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, વાંકાનેર, રાજકોટ, જામનગર તરફ, અને ત્રીજી બાજુ જૂનાગઢથી દેહ પોરબંદર સુધી ધૂમવા લાગ્યા અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. ભજનમંડળી સાથે સાથે એમણે ખાદીફેરીઓ પણ શરૂ કરી. એમની ભજનમંડળીના પ્રચારથી ખાદીનું વેચાણ પણ ભારે સરસ થતું. આખા કાઠિયાવાડને આવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિથી સાંકળી દેનાર ફૂલચંદ્રભાઈ પ્રથમ હતા

(૬) સત્યાગ્રહનો પ્રારંભ

સંવત ૧૯૨૧માં સ્વ. મનસુખલાઈ સ્વજીના પ્રયાસથી રાજકોટ મુકામે પ્રથમ વાર કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. કાઠિયાવાડના રાજકીય જીવનનો એ પ્રારંભ જ કહી શકાય. ફૂલચંદલાઈએ એ પરિષદમાં સારી પેટ રસ લીધેલો. પરિષદના કાર્યક્રમોમાં તથા વિચારણામાં એ આગળ તરી આવ્યા અને એ ધીમે ધીમે, એ રીતે પણ આખા કાઠિયાવાડની નજરે જ દેખાવા માંડ્યા.

આખા કાઠિયાવાડની પ્રગ્નમાં જાગૃતિ ફેલાઈ રહી હતી. પણ પ્રગ્નની આ જાગૃતિ ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય સહન ન કરી શક્યું. એણે પોતાને ત્યાંના ખાદી-કાર્યકરોને પજવવાનું શરૂ કર્યું. ખાદીકાર્ય વિષે ભાષણો આપવામાં પણ રાજ્યે વિધ્ન નાખવા માંડ્યું. હળવદમાં એક યુવક ગીતો ગાઈને ખાદીનો પ્રચાર કરતો હતો તેને રાજ્યે પોલીસની સહાયથી તગડી મૂક્યો. એ યુવક વઢવાણ ફૂલચંદલાઈ પાસે આવ્યો. ફૂલચંદલાઈ આ અન્યાયી જીલમ સહન ન કરી શક્યા. તેનો સામનો કરવા માટે પોતાની ટુકડી લઈને તે હળવદ ગયા. પણ દમનનીતિની અતિશયતાને કારણે કોઈ હળવદવાસી તેમની પાસે ન ફરકી શક્યો. સ્થાનિક પ્રગ્નની શક્તિ ન હોવાથી તેઓ સ્ટેશનમાં રાત રોકાઈ બીજે દિવસે પાછા આવતા રહ્યા.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની વધતી જતી આવી દમનનીતિ વિષે તપાસ કરવા કા. રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિએ પોતાની એક બેઠક ધ્રાંગધ્રા મુકામે બોલાવી. ફૂલચંદલાઈ કાર્યવાહક સમિતિમાં હતા તેથી ત્યાં ગયા. જાહેર સભાની બંધી હતી તે તોડવા માટે તથા સ્થાનિક કાર્યકરોની પડખે ઊભા રહેવા માટે પાછળથી શિવાનંદજી સૈનિકાની એક ટુકડી લઈને ધ્રાંગધ્રા ગયા. પરિષદના કાર્યવાહકોને લોકો મળી જ ન શકે એવો પોલીસ-બહોબસ્ત રાજ્યે કરેલો, તેથી તેઓ પ્રગ્નને આશ્વાસન આપતી પત્રિકા બહાર પાડી પાછા ચાલ્યા ગયા.

પણ ફૂલચંદલાઇ તો શિવાનંદજીની ટુકડી સાથે ધ્રાંગધ્રામાં રોકાયા. તેઓ આખા ગામમાં ફર્યા અને ગીતો ગાયાં. પોલીસ તેમની પાછળ પાછળ ધૂમતી રહી. લોકો તેમની પાસે આવતાંયે ડર્મી, પણ રાજ્યે તેમનું નામ ન લીધું. છેવટ તેઓ પાછા ફર્યા.

ધ્રાંગધ્રાની પ્રજાનાં દુઃખો માટે આ રીતે દોડી જનાર ફૂલચંદલાઇ માટે ખીજે પ્રસંગ પણ આવી ઊભો. એ અરસામા મુંબઈના ગવર્નર રાજકોટ આવ્યા હતા. તેમને માટે સરદાર ખાતે શિકાર ગોઠવવામાં આવેલ. આ શિકાર-પાર્ટીનો ત્યાંના મહાજને તથા પ્રજાજનોએ વિરોધ કરેલો, પણ શિકાર બંધ ન રહ્યો. આથી સ્વ. મનસુખલાલ રવજલાઇ તથા સ્વ. મણિલાલ કોઠારી શિકાર-પાર્ટીનો વિરોધ કરવા સરદાર ગયા કે રાજ્યે તેમને પકડી લીધા. શિકાર-સમારંભ તો બંધ રહ્યો, પણ ગવર્નર રાજકોટમાં રહે ત્યાં સુધી રાજકોટ સદરમાં જાહેરસલા કે ભજનમંડળીની બંધી ફરમાવાઇ. પ્રજાના પ્રાથમિક હક્ક પર આ રીતે તરાપ પડતી જોઈને ફૂલચંદલાઇએ ટુકડીઓ તૈયાર કરી. સમગ્ર કાઠિયાવાડને એ એક અને અવિલાન્ય અંગ ગણુતા. કોઇ રાજ્યની પ્રજાને પડતા દુઃખમાં સાથ આપવાનો કોઇ પણ કાઠિયાવાડીનો ધર્મ છે એમ તે માનતા. આ અન્યાયી હુકમ તોડવા માટે તેમણે દસ દસની ભજન-મંડળી ગોઠવી અને એક પછી એક ભજનમંડળીઓ રાજકોટ મોકલવાનું ઠરાવ્યું. પ્રથમ મંડળીમાં જ પોતે જોડાવા માગતા હતા, પણ સંચાલન કરવા માટે તેમણે પાછળ રહેવું એમ ઠ્યું.

શ્રી. રતિલાલ રાવળની સરદારી નીચે પહેલી ટુકડી રાજકોટ ગઇ. આ ટુકડીને મારવામાં આવી અને પોલીસે પકડી લીધી. બે માસની સજા પણ થઇ. પરંતુ આ દરમ્યાન ગવર્નર પાછા જતાં સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યો. પેલી ટુકડીને બે માસ બાદ છોડવામાં આવી.

સ્વરાજ વર્ષની પ્રજા પર હજી અસર હતી. પ્રજામાં હજી

એવી ને એવી ઉત્કટ સ્વરાજ-ભાવના ભરી હતી. આ સ્થિતિમાં જ એ મોટા પ્રજાકીય બનાવ બની ગયા હતા. એક-સ્વ. મનસુખલાલ તથા મણિલાલ કોઠારીને સરકાર-શિકારનો વિરોધ કરવા માટે એજન્સીની હદમાંથી હદપાર કરવામાં આવ્યા હતા. બીજે-સ્વદેશભાવના રાખવા માટે રાય-સાંકળીના દરબાર શ્રી. ગોપાળદાસજીને સરકારે પદબ્રજ ક્યા હતા. આથી બીજી રાજકીય પરિષદની બેઠક એજન્સીની હદમાં વઢવાણકેમ્પ મુકામે ભરવાનું હતું. અખ્યાસ સાહેબ તેના પ્રમુખ થયા. વઢવાણકેમ્પ અને વઢવાણ શહેર તે પાસે પાસે જ, એટલે એ પરિષદ ભરવાનું મુખ્યત્વે ફૂલચંદલાઈ પર જ આવી પડ્યું. રાતદિવસ તનતોડ મહેનત કરીને પરિષદની બધી તૈયારી તેમણે કરી અને પાર પણ ઉતારી.

૧૯૨૨ની સાલમાં સરકારે મહાત્માજીને પકડી લીધા અને ૭ વર્ષની સજા આપી. હિંદુભરમાં રાષ્ટ્રનું મોજું ફરી વળ્યું. પણ એ પછી ધીમે ધીમે ઉત્સાહનાં વળતાં પાણી થયાં. એ દરમ્યાન નાગપુરમાં ગોરાએના લત્તામાં રાષ્ટ્રધ્વજનું અપમાન થયું, આથી જન્મનાલાલજીએ એની સામે સત્યાગ્રહ આદર્યો. એ સત્યાગ્રહમાં સાથ પુરાવવા માટે હિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાંથી ટુકડીઓ આવવા લાગી.

કાઠિયાવાડમાંથી પણ એક ટુકડી લઇને ફૂલચંદલાઈ ગિપડયા. એમની સાથે વઢવાણથી શિવાનંદજી, ચમનભાઈ વૈષ્ણવ, વિદ્યાર્થી રામનારાયણ પાઠક, વેણીલાલ ખૂચ, શ્રી. બળવંતરાય મહેતા, આદિ દસેક લાઇઓ જોડાયા. કાઠિયાવાડ બહારના પ્રાંતની કુમકે આ ટુકડી પ્રથમ વખત જ જતી હતી. વઢવાણ શહેરમાં એ દિવસોમાં ફૂલચંદલાઈના નામનું પ્રજા પર અજબ જાદુ ફેલાઇ ગયું હતું. સત્યાગ્રહમાં જવાની વિદાયસભામાં એમને સાચાં સોનારૂપાનાં ફૂલે વધાવવામાં આવ્યા.

ફૂલચંદલાઈની ટુકડી વઢવાણથી સરત ગઇ. ત્યાંથી ડૉ. ઘીઆની સરદારી નીચે નાગપુર ગઇ અને ત્યાં સત્યાગ્રહ કર્યો. ત્યાં પણ

એમની દુકડીએ એમનાં રાષ્ટ્રગીતોની ઝૂક બોલાવી. ફૂલચંદલાઈ તથા અન્ય સાથીઓ પકડાયા. તેમને બાર બાર માસની

નાગપુર જેલમાંથી ક્ષ્ટયા બાદ
કેદીવેશમાં શ્રી. ફૂલચંદલાઈ

સજા થઈ. જેલમાં તેમને અનાજના કોથળા ફેરવવાનું, કોસ ખેંચવાનું વગેરે સખત મજૂરીનાં કામ આપવામાં આવ્યાં. કામ ઉપરાંત વગર વાંકે હેરાનગતિ પણ જેલ-સત્તા તરફથી થયા કરતી. આથી સૌ કેદીઓએ કામ છોડી દીધું, એટલે જેલના નિયમ અનુસાર અન્ય સજાઓ પણ તેમને કરવામાં આવી. રાજકીય કેદીઓને વિના કારણ અમલદારો હેરાન કર્યા જ કરતા. પાછળથી ફૂલચંદલાઈએ તે જેલનાં સંસ્મરણો લખેલાં તેમાં એ લખે છે કે :

‘વરસાદ આવે, ટાઢ આવે, કોઠની માગણી કરીએ, એટલે પાંચ કપડાં પહેરી પાડા જેવો ભભેલો સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ અમને કહે : ‘ઠંડી કઢાં હે ?’

શુભયોગે એક માસમાં સમાધાન થયું અને તેઓ બધાં છૂટયા. બહાર આવ્યા ત્યારે એમનું નાજુક શરીર સાવ કંતાઈ ગયું હતું.

તેમને મરડો લાગુ પડ્યો હતો, પણ કાઠિયાવાડમાં આવતાં વેંત
કેદીનો વેશ પહેરીને, એક ટુકડી કાઢી,

‘ઝાડા સાથે મરડો, ખેસી ગયો ખરડો,
કચી રેટી કરડો—નાગપુર જલમાં...

એવાં ગીત ગાતાં ગાતાં આખા કાઠિયાવાડમાં ફરીને નાગપુર
ઝંડા-સત્યાગ્રહનો પેગામ આપ્યો.

આ પ્રવાસમાં દેવચંદલાઈ પારેખ એમની સાથે ફરેલા. દેવચંદ-
લાઈ તે સમયે કા. રાજકીય પરિષદના મંત્રી હતા. રાજકીય પરિ-
ષદની બેઠકામાં વખતે કૂલચંદલાઈને તેમની સાથે કામ કરવાનું થતાં તેઓ
અંગત મિત્રો બની ગયા. આ મિત્રચારી જિંદગીભર ટકી. કૂલચંદલાઈના
થોડાક જ અંગત મિત્રો હતા, તેમાં એક શ્રી. દેવચંદલાઈ પારેખ છે.

(૭) અસ્પૃશ્યતાની વેદિ પર

કૂલચંદલાઈ નાગપુરમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે તેમની સામે એ
ખાળુની આર્થિક સંકડામણુ ઊભી હતી: એક અંગત, બીજી સંસ્થાગત.

શાળામાં શિક્ષણ આપવાનું તેમણે બંધ કયું” અને એકલા સંચા-
લક રહ્યા, ત્યારથી તેમણે શાળામાંથી પોતાનું વેતન લેવું બંધ કરેલું.
એમણે શરૂ કરે ‘પુરુષાર્થ’ માસિક એ વર્ષ ચાલેલું, પણ એમાં
જાહેરખબર લેતા ન હતા એટલે મોંઘું પડતું હતું. અધૂરામાં પૂરું
જેને એ માસિકનું કામ સોંપાયેલું એ માણસ પૈસા ખાઈ ગયેલ, તેથી
૮૦૦ રૂ. ની ખોટ આવેલી. રાષ્ટ્રીયશાળા સાથે એમણે એક આશ્રમ પણ
શરૂ કરેલો. આશ્રમમાં શ્રી. રામલાઈ પાઠક, હેમુલાઈ રાજગોર વગેરે
વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. તેનું ખર્ચ તેમને જ આપવાનું રહેતું. આશ્રમમાં
ખાદીકાર્ય માટે શાળા વગેરે પણ તેમણે શરૂ કરેલ, તેનું ખર્ચ પણ તેમને

જ ઉપાડવાનું હતું. આ અધાં ખર્ચને પહેંચી વળવા તત્કાલ પૂરતી માંધીજી પાસેથી તેમણે લોન લીધેલી તે પણ વપરાય ગઈ. બહુ મૂંઝવણને અંતે તેમણે વઢવાણમાં આવેલાં તેમનાં આપદાદાનાં બાકી રહેલ મોટાં મકાન વેચ્યાં; એમાંથી સાત હજાર રૂ. તેમને મળ્યા. એમાંથી આ બધું દેવું ભરતાં તેમના હાથમાં માંડ ત્રણ હજાર રૂપિયા રહ્યા. નિકટના એક સ્નેહીને આ બાબતની ખબર પડતાં, એ પૈસા પર તો મા અથવા શારદાબેનનો જ અધિકાર છે એમ તેમણે કહ્યું અને એ રૂ. ખર્ચી નાખવા બદલ ફૂલચંદલાઈને ઠપકો આપ્યો. બાકી રહેલા રૂ. ૩ હજાર તથા શારદાબેનનાં ધરણાં વેચતાં આવેલા એક હજાર મળી રૂ. ૪ હજાર માના તથા શારદાબેનના નામે મોટાદની બેંકમાં મૂક્યા. તેમણે પોતાનું અંગત ખર્ચ કાઢવા માટે એક છાત્રાલય શરૂ કર્યું, એના ગૃહપતિ શિવાનંદજી થયા અને એમાંથી ટૂંકું વેતન મેળવીને નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યા.

બીજી આર્થિક સંકડામણ રાષ્ટ્રીયશાળાની હતી. આખા કાઠિયાવાડમાં આદર્શરૂપ બનેલ અને દિવસે દિવસે વિકસતી જતી આ શાળાનું ખર્ચ ઘણું વધી ગયું હતું. સારી એવી સ્થાનિક આવક પણ આવડી મોટી થઈ ગયેલી સંસ્થાને ઓછી જથ્થાવા લાગી. શાળાનું કામકાજ એક સ્થાનિક સમિતિ હસ્તક ચાલતું. ફૂલચંદલાઈ તેના મંત્રી હતા. ફૂલચંદલાઈ બે મિત્રો સાથે કલકત્તા, રંગૂન, કરાંચી, પંજાબ વગેરે સ્થળે ફાળો કરવા ગયા. રંગૂનમાંથી ડૉ. પ્રાણીવનદાસ મહેતા પાસેથી રૂ. પંદર હજાર બાલમંદિરના મકાન માટે મળ્યા. ગામ બહાર બાળમંદિર, કુમારમંદિર, વિનયમંદિર વગેરે માટે વિશાળ જમીન લેવાઈ. બાલમંદિરનું મકાન ચણાવા પણ માંડ્યું.

આ દરમિયાન શાળામાં એક અનિષ્ઠ ઘૂસી રહ્યું હતું. અન્ય જાહેર પ્રવૃત્તિઓને કારણે ફૂલચંદલાઈને વખતોવખત બહાર જવું પડતું. નાગપુર સત્યાગ્રહમાં જતાં તથા ફાળો ઉધરાવવા જતાં સંસ્થામાં એમની લાંબી ગેરહાજરી રહી. આ કારણોને લીધે શાળા ના કામકાજ

પર ઝીલુવટથી તપાસ એ રાખી શક્યા નહિ. એમની અજાણમાં શાળામાં ધીમેધીમે ઝગડો પેસી ગયો હતો. શિક્ષકોને અંદર અંદર તકરારો થતી. સમિતિના સભ્યો શિક્ષકોને પોતપોતાના બનાવવા માટે તાણખેંચ કરી રહ્યા હતા અને પક્ષો પડી રહ્યા હતા. એકાગ્ર મને કામ કરતા શિક્ષકોનાં મન અસ્થિર થયાં હતાં. ફૂલચંદલાઇને આની ઘણી મોડી ખબર પડી.

શાળાની આંતરિક સ્થિતિ આ હતી, એ સમયે નાગપુરથી એ પાછા આવ્યા ત્યારે ભંગી વિદ્યાર્થીઓને ભોજન આપવા માટે એક સમારંભ ગોઠવવામાં આવેલો. આ સમયે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનાં ઓસરતાં પાણી હતાં. આથી વિરોધપક્ષે ભંગી બાળકોને જમાડવાના મુદ્દા સાથે વાંધો પાડ્યો અને ‘ધર્મ’ રસાતાળ જવા બેઠો છે, વાણિયાએ ભંગી સાથે ખાધું, કોઈ જાગરો કે નહિ, વઢવાણનું સત્યાનાથ જશે.’ આમ વિરોધ કરવા માંડ્યો. ફૂલચંદલાઇનું નામ ઠરાવ્યું ‘ફૂલો ઢેઢ’ ને શિવાનંદજીનું નામ ‘શિવો ઢેઢ.’ જ્યાંથી તેઓ નીકળે ત્યાં તેમની પાછળ દૂરિયો કરે. આવો દેકારો મચાવીને વિરોધપક્ષેએ રાષ્ટ્રીયશાળામાં જતાં છોકરાંઓનાં માથાપોને ઉશ્કેર્યાં, અને અમુક માથાપોએ ધર્મબ્રષ્ટ્ર ન થવા દેવાને બહાને પોતાનાં બાળકોને શાળામાંથી ઉઠાડી લીધાં. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ સમિતિના સભ્યોએ શિક્ષકોની તાણખેંચ આદરી, તેથી શાળાનું કામ ચગડાળે ચડ્યું. એ પછી શું થયું એ ફૂલચંદલાઇના જ શબ્દોમાં જોઈએ :

‘આ બધા સભેગો ભેતાં મને લાગ્યું કે શિક્ષકોને સભ્યો નાહકના પગવતા અને શાળાનું કામ આ રીતે લાંબો વખત ન જ ચાલી શકે, તેથી દુઃખપૂર્વક કમિટી વિખેરવાનું પગલું મારે ભરવું પડ્યું અને સંસ્થાના આદ્ય-ચાલક તરીકે તમામ વહીવટ મારા હાથમાં લીધો. કેટલાક મિત્રોએ મારા આ પગલાને આપખુદ ગણ્યું. મને આપખુદી તો લાગી, પણ શાળાને બચાવવા મારે તેમ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હતો. કોઈ સભ્યો પ્રત્યે મારે અંગત વેર નહોતું જ.’

કમિટી વિખેરાઈ એટલે બાળકો વિશેષ ઘટયાં.

આ દિવસોમાં જ રાષ્ટ્રીયશાળા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડા પેલી, આથી કાઠિયાવાડ-ગુજરાતના આગેવાનોની એક સમિતિ તેનું મંદારણુ ધડવા નિમાઈ. આ સમિતિની એક બેઠકમાં શાળામાં હરિજન-પ્રવેશનો મુદ્દો આવ્યો. સમિતિના સૌ સભ્યોએ તે મુદ્દો પીકાર્યો. શિક્ષકોની સાથે એ મુદ્દા વિષે ફૂલચંદલાઈએ ચર્ચા કરી. શાળા ભાંગી પડે તોયે હરિજન-પ્રવેશ અપનાવવા શિક્ષકો તૈયાર હતા. આથી ફૂલચંદલાઈએ સમિતિ પાસે હરિજન-પ્રવેશ માટે સમિતિ આપી અને ૧૯૮૦ના માગશરમાં હરિજનો માટે શાળાનાં મારણુ ખુલ્લાં થયાં.

આ ઠરાવ સામે આખા ગામે વિરોધ ઉઠાવ્યો. એમની બધી જાતિઓમાં વર્ષો સુધી સાથે રહેનાર સંબંધીઓએ પણ વિરોધ કર્યો. પણ ફૂલચંદલાઈએ બધાને એક જ જવાબ આપ્યો કે : હરિજનોને મા સંસ્થાથી દૂર હવે હું રાખી શકું નહિ. કાં તો સંસ્થા બંધાય, કાં તો હરિજન વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં દાખલ થાય.

આ વિષે ફૂલચંદલાઈ લખે છે :

‘રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન-પ્રવેશ સામેનો પ્રતિબંધ તો દૂર થયો પણ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ હજી દાખલ થયા ન હતા. વૈષ્ણવો અને જૈનો એમ ધારતા કે ભલે ઠરાવ પસાર થયો, પણ ક્યો ટેઢ પોતાના છોકરાને શાળામાં મૂકવા આવવાનો હતો ? આવશે ત્યારે જોયું જશે.

‘પણ હરિજનોને ભણવાની ધગશ હતી, એક સરળ દૃઢ્યના હરિજન ભાઈએ મને પૂછ્યું : ‘કેમ ભાઈ, અમારાં છોકરાંને તમે દાખલ કરશો ખરા ?’ મેં તરત જ હા પાડી. હરિજન બાળકો શાળામાં આવવાના છે એ વાતની મેં જાહેરાત કરી. શાળાના વિદ્યાર્થીઓના કેટલાક વાલીઓએ વાંધો ઉઠાવ્યો અને બંધારણ બદલવા રીતસર નોટીસ આપી. નિર્ણય કરવા સારું શાળા સમિતિ એકઠી થઈ.

‘નવજીવન’માં મહાત્માજીએ વઢવાણની કસોટી આપી છે, વઢવાણ હરિજનોને અપનાવી પોતાની કીર્તિ ઉજાવળ કરશે, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું હતું. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રે જુદી વલણ લીધી હતી. હરિજનોને દાખલ ન કરવા

એવો એનો ખાસ મત હતો. સમિતિ મળી. કાકા કાલેલકર, દરબાર ગોપાળદાસભાઈ હાજર હતા. બહુમતે નિર્ણય થયો કે હરિજનોને દાખલ કરવા. સં. ૧૯૮૦ના અસાદ માસમાં હરિજન બાળકો શાળામાં આવ્યા. ખજભાઈ વઘ્યો. માણસોએ છાકરા ખેંચી લીધા. સંખ્યા માત્ર રકડની રહી. બેડિયા મંત્રી પણ રાજીનામું આપી ફારગ થયા.'

કાઠિયાવાડમાં એ વખતે તપતા 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રે ફૂલચંદલાઈના આ પગલાને ટૂંક દષ્ટિનું કહી વખોડેલું અને વિરોધ ઉઠાવેલો. આવી ધીખતી કેળવણીની સંસ્થાને એક સિદ્ધાંત ખાતર ખાખ કરી દેવા પાછળ ફૂલચંદલાઈની એક ધૂન જ છે એમ તેણે જણાવેલું.

પણ ફૂલચંદલાઈ અડગ રહ્યા. સૌના ફિટકાર વર્ષવા છતાં સિદ્ધાંતમાં અડગ રહ્યા. એમના એ કાર્યનું ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન કરતાં 'ફૂલછાએ' એમના અવાસાન બાદ લખ્યું તે જ તેમની ભાવનાને સમજાવે છે કે :

'આસ્થાના આણખૂંચયા દીપક હતા ફૂલચંદલાઈ. એમણે જે કાંઈ દીધું તેનો સરવાળો જ્ઞાતિક જગતમાં નહિ પણ આત્મિક ભુવનમાં જ ભેસીને કરવો ઘટે છે. સંસ્થાએ તો સ્થપાય છે ને લોપાય છે; ઇમારતોને હિસાબે સિદ્ધિએ મૂલવાય નહિ. નરી કાર્યદક્ષતાના દાવા પણ ઘણી વાર છેતરામણા નીવડે છે. ફફીરીનો પરિશુદ્ધ ખ્યાલો પાછો જનારની જ બલિહારી હોજો.....આપણે પોતે અતિ તુચ્છ અને અધમ છતાં મીઠ માંડીએ છીએ ઉર્ધ્વગામિતાની કોઈ જાંચી તગલી આમ્રડાળીએ, દમેદમ સમજીએ છીએ કે આપણે નીચે છીએ ને ધ્યેયની અમૃત-શાખ તો એ ઉર્ધ્વતાની ટાંચે છે. એ આત્મભાન હોત ખરું, જે એ તગલી ડાળના રમનારા ફૂલચંદો ને વૈષ્ણવો (ચમનભાઈ) ન હોત તો ?' (૫-૯-૪૧)

ધીખતી રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ આવતાં શિક્ષકમાં પણ એક માત્ર ચમનભાઈ વૈષ્ણવ રહ્યા. શાળા તૂટી, એનો કડાકો આખા કાઠિયાવાડમાં પ્રસરી ગયો. કાઠિયાવાડની હરિજન સુગતે તોડવા માટે આવાં કોઈ કડાકાની જરૂર હતી. એ કડાકાએ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણમાં કેવી અવ્યક્ત અસર કરી છે તેના આંકડા કોઈ નહિ માંડી શકે.

એ સમયે હરિજનનો પ્રત્યે કેવા અન્યાય થતા એના થોડાક પ્રસંગો ટાંકીએ.

કાકા કાલેલકર કે ગાંધીજીએ પોતે આવીને વઢવાણની પ્રજાને હરિજનોને અપનાવવા માટે સલાહ આપી, પણ પ્રજા ન માની. રાષ્ટ્રીય જીવાળ વખતે આવી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પ્રજાએ વાંધો લીધો ન હતો, ઊલટું એમાં સાથ પણ આપ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય જીવાળ એસરતાં વઢવાણ-ઝાલાવાડની અંધશ્રદ્ધાળું જનતાએ પોત પ્રકાશ્યું. જેઓ રાષ્ટ્રીય જીવાળ વખતે હરિજનોને અડતા તથા સભામાં આવતા તેમણે જ જાણે વિરોધ માંડ્યો. એટલેથી જ ન અટક્યા. ફૂલચંદલાઈ તથા શિવાનંદજી તરફ તેમને અનહદ માન હતું તે તો દૂર મૂક્યું, અને એથીયે આગળ ચાલીને હરિજનોને ભણાવતા શિવાનંદજીને ‘રામમહેલ’ નામના મંદિરમાં આવે તો મારવાની તૈયારી કરી. નાનપણથી જ ભક્ત હોમને વર્ષોથી શિવાનંદજી એ મંદિરમાં જતા. બધાએ મારવાની તૈયારી કરી છે એ જાણુવા છતાં તે ત્યાં ગયા અને ધર્મીજનોએ તેમને માયાં. એમનાં વૃદ્ધ મા ત્યાં ગયાં તો તેમને પણ માર્યાં ! ધર્મી લોકોએ ધર્મ-મંદિરને જ આંગણે એ રીતે મારવામાં ધર્મ જેયો ! એ વખતે તો વૈષ્ણવો આનંદ પામ્યા, પણ આ રીતે મારવાને કારણે રાજ્ય ક્યાંક પગલાં લેશે એ બીકથી આવીને એક જણ તો માણી પણ માગી ગયો.

વઢવાણના ભોગાવામાં માત્ર ચોમાસામાં જ પાણી રહે છે. બાકીના માસમાં પાણી મેળવવા માટે ભોગાવાના પટમાં વીરડા કરવા પડે છે. હરિજનો દર વર્ષે ભોગાવાના પટમાં પોતાના માટે વીરડા માળતા. આ વર્ષે તેની સામે અમુક સનાતન-ધર્મીઓએ વાંધો ઊઠાવ્યો કે : ‘અત્યંતે વીરડે અમે ભૂલમાં હાથપગ ધોવા જઈએ તો અમને આભડછેટ વળશે ને ? માટે વીરડા કાઢી નાખો.’ કોઈ અજાણતાં હરિજનોના વીરડામાં હાથપગ ન ધુએ અને અભડાઈ ન જાય તે માટે હરિજનોએ તેમના વીરડા આડી ઝરડાંની વાડ કરી લેવા

કહ્યું; વીરડા પર 'અંત્યજનો વીરડો છે' એમ પાટિયાં લગાવવા કહ્યું પણ ઉચ્ચ વર્ણના લોકો ન માન્યા. મ્યુનિસિપલ કમિટીમાં પણ અપ્રશ્ન ચર્ચાઓ. એ વખતે મ્યુનિસિપલ કમિટીમાં શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણુ હતા. તે તથા બીજા એક બે વિરુદ્ધ પડ્યા, પણ બહુમતિથી એ વીરડા ખૂરી નાખવાનો નિર્ણય થયો. એની સામે ફૂલચંદલાધએ પત્રિકા વહેંચી અને જોડાદ જગાવી. છાપાઓમાં પણ ઉહાપોહ થયો. છેવટે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પાછા પડ્યા અને વીરડા રહ્યા. આ તો ૧૯૮૨ની-૧૫ વર્ષ પહેલાંની જ વાત.

બ્રાહ્મણો કે વૈષ્ણવો આલડછેટને વધારે માને એ સ્વાભાવિક હતું પણ જૈનો તો હરિજનોને અડીને માત્ર છાંટથી ચલાવી લેતા. તેઓ પણ આ પ્રસંગે વિશેષ ચુસ્ત થતા જતા હતા. એક વખતનું વઢવાણના લક્ષ્મણપતિ શ્રી. ચુનીલાલ દાદાભાવાલાએ આ સમયે ગાંધીજયંતી પર પોતાને ત્યાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યો લોકોએ તે વિષે અનેક અફવાઓ ઉડાડી. મહાજનના અગ્રણીએ તેમને નાત બહાર મૂકવા તૈયાર થયા. બધા એકઠા થયા આ વિચારણા પણ કરી, પણ હિંમત ન ચાલતાં છેવટે રહી ગયા.

મહાજનનું એ વખતે ભારે જોર હતું. તેની સામે તો આંગળી ન ચીંધી શકાય. ફૂલચંદલાધએ તો મહાજનશાહીની પોકળતા તથા ખોટી જોહુકમી સામે પત્રિકા બહાર પાડી. અને પ્રજના એવા દરિયા માનસને તોડ્યું.

આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે ફૂલચંદલાધએ હરિજનો અપનાવ્યા, સિદ્ધાંતને ખાતર શાળાને તૂટવા દીધી અને સમાજ જળરે આંચકો આપ્યો. એ આંચકાથી લોકો વિચારમાં પડી ગયે ફૂલચંદલાધએ તો ગામ બહાર ચણાવેલા નવા મકાનમાં શાંતિ કામ આદરી દીધું. થોડા જ સમય બાદ શાળાના એ નવા મકાન ૭૦૦-૮૦૦ વિદ્યાર્થીઓના પગરવ ગૂંચ બેઠો એવાં સ્વપ્નાંને સ્થા ૭૫-૧૦૦ હરિજન બાળકોની શાળા તેમણે શરૂ કરી દીધી. ૩૫-૪

હરિજન વિદ્યાર્થીઓને આશ્રમ પણ તેમણે શરૂ કર્યો. અને ફરીથી ફૂલચંદલાઈ ચમનલાઈ અને શિવાનંદજી સાથે શિક્ષક થઈને હરિજન વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા બેસી ગયા.

શાળામાં હરિજન-પ્રવેશ થતાં સ્થાનિક આવક બંધ થઈ, એટલે શાળાના ખર્ચ માટે તેમને પોરબંદર તરફ જવું પડ્યું. કાઠિયાવાડમાં હરિજનોદ્ધારની એક આઠી એતના છેલ્લા છેલ્લા બનાવોએ મૂકી દીધી હતી. પોરબંદરમાં એમને હરિજનોના ઉદ્ધાર-કાર્ય માટે ઠીક નાણાં મળ્યાં.

(૮) કા. રા. પરિષદના મંત્રીપદે

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે આ સમયે દરેક રાજ્યોમાં પ્રજા-પરિષદો સ્થાપી સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉપાડી લેવાનો આદેશ આપ્યો હતો. એ રીતે ભાવનગર રાજ્યમાં ત્યાંના કાર્યકરોએ પહેલ કરીને ૧૯૨૪માં ભાવનગર પ્રજાપરિષદ ભરી. પરિષદ સફળ થઈ.

વઢવાણ કેંપ બાદ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદને ભાવનગરે આમંત્રણ આપ્યું હતું. પણ ભાવનગરમાં રાજકીય પરિષદ ભરવા દેવાની પટ્ટણીજીએ ના પાડી. સૌરાષ્ટ્રમાં એ સામે જબરો વિરોધ ઊઠ્યો. થોડાક જણા તો સત્યાગ્રહ કરવા સુધી તૈયાર થયા. વાત ઠેઠ ગાંધીજી સુધી પહોંચી. ગાંધીજી છ વર્ષની જ્વેલમાંથી બિમાર પડતાં તાજ જ છૂટયા હતા. પરિષદને બચાવવા માટે ગાંધીજી પોતે જ આ પરિષદના પ્રમુખ થયા અને ૧૯૨૫માં ભાવનગરમાં કા. રા. પરિષદ ભરાઈ. રાજકીય મુદ્દાઓની ચર્ચા કર્યા વિના પરિષદ સંકેલી લેવાનો ગાંધીજીએ વચ્ચે ભાગ કાઢ્યો. એ સમયના ધૂંધવાતા પ્રશ્નો (ધોરાજીના કેદીઓ વગેરેનો) પોતાના પર છોડી દેવા ગાંધીજીએ કહ્યું. આ પરિષદમાં ફૂલચંદલાઈ સ્વ. મનસુખલાઈને સ્થાને મંત્રી થયા અને જીવતાં સુધી (એકધારાં સોળ વર્ષ સુધી) એ સ્થાન પર રહ્યા.

આ દિવસોમાં જ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનું કોઇ માણસે કરપીણ ખૂન કરેલું. મહાત્માજી જેલમાંથી છૂટતાં રચનાત્મક કાર્ય કરવા લાગ્યા હતા. દેશની ચેતના જાગતી આવતી હતી. દેશને ફરીથી સંગઠિત કરવાનું મોજું ૧૯૨૬ની ફોર્એસ નજીક આવતાં પ્રસરતું જતું હતું. ફૂલચંદ્રભાષ, તેમના સાથી રામનારાયણ, દેવચંદ્રભાષ વગેરેએ કાઠિયાવાડમાં પ્રસંગ પડ્યે લડવા માટે સૈનિકોને સંગઠિત કરવા ૧૯૨૭માં એક 'સત્યાગ્રહ દળ'ની સ્થાપના કરી. શરૂઆતમાં જ ૧૭ જણા એમાં નોંધાયા. મહાત્માજીના આશીર્વાદ માર્ગતાં પ્રથમ તો 'સિંહનાં જૂથ ન હોય.' એમ ગાંધીજીએ કહેલું, પણ પાછળથી આશીર્વાદ આપ્યા. ધીમે ધીમે કરતાં તે દળમાં ૭૦-૭૫ સત્યાગ્રહીઓનાં નામ લખાયાં. આ રીતે કાઠિયાવાડમાં પ્રથમ જ વખત સૈનિકોનું જૂથ બંધાયું. આથી રાજ્યો પણ વિચારમાં પડી ગયાં.

૧૯૨૮માં ઠક્કરઆપાના પ્રમુખપદે કા. રા. પરિષદનું ચોથું આધેશન પોરબંદરમાં મળ્યું. ગાંધીજી એ પરિષદમાં આવ્યા. હતા. કોઇ રાજ્યોની વ્યક્તિગત ટીકા નહિ કરવી એવો ઠરાવ ત્યાં પસાર થયો. ગોંડળ રાજ્યે ગાંધીજીને જવાબ નહિ આપી અપમાન કરેલું તેનું પરિષદને અને કાઠિ. ની પ્રગ્નને ધણું દુઃખ થયું, પણ કોઇ ઉપાય ન હતો, તેથી ગાંધીજીએ શાંતિથી કામ કરવાનો માર્ગ સૂચવ્યો.

આ દિવસોમાં જ ગુજરાતમાં ખારડોલી મુકામે સરદાર વલ્લભભાઈની સરદારી નીચે વધારાનું અન્યાર્થી મહેસૂલ નહિ ભરવાનો સંગ્રામ શરૂ થયો. કાઠિયાવાડના 'સત્યાગ્રહ દળ'ને એમાં આવી પહોંચવા આમંત્રણ મળ્યું. નાગપુર બાદ કાઠિયાવાડને આ ખીજી વાર પ્રાંત બહાર જવાનું આમંત્રણ મળ્યું. ફૂલચંદ્રભાષ એક ટુકડી લઈને ખારડોલી પહોંચી ગયા. ત્યાં જતાં વેંત તેમણે ભજનમંડળી રૂપે ગામેગામ ધૂમવાતું શરૂ કર્યું. એમનાં સીધાં સાદાં ગીતોએ ગુજરાતી-કાઠિયાવાડીના ભેદ ભૂંસી નાખ્યા અને કાઠિયાવાડી ટુકડી એકરૂપ બનીને વાલોડ તથા વેડછીને કેન્દ્રમાં રાખીને, આસપાસ ધૂમવા લાગી.

‘અમે રાધ્યા સત્યાગ્રહ માંડવો રે
નથી ભરણું સરકારી મહેસૂલ...’

એવાં ગીતોમાં એમણે એ સમયના યુદ્ધનાદને સાંકળી લીધો ને
પ્રજાએ એને ઝીલી લીધો. જ્યાં જ્યાં તેમની મંડળી ગઈ ત્યાં ત્યાં—

‘ભલે માથું ને ઘડ જુદાં થાય
ભલે કાયાના કટકા થાય...’

એવા ઘોષ ઊઠ્યા. ગુજરાતના નેતાઓએ પ્રજાને ગદ્યથી ચેતાવી,
ત્યારે કાઠિયાવાડના પરાણાઓએ પ્રજાને પદ્યથી જગાડી.

એ સંગ્રામમાં શિવાનંદજી જેલ ગયા પણ ફૂલચંદલાઈને ન
પકડ્યા. છેવટ સુધી તે ત્યાં રોકાયા અને કામ કર્યું. સત્યાગ્રહને
અંતે ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ તેમને માનપત્ર અને વિદાયમાન આપીને
તથા મહાદેવલાઈએ ‘બારડોલીના ઇતિહાસ’માં લખીને ભજન-
મંડળીના ચેતના-કાર્યનો આભાર માન્યો.

તેમની ટુકડી વઢવાણ પાછી ફરી તે પહેલાં બારડોલીની લડતના
વિજય-સમાચાર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. એ લડતમાં પોતાના વત-
નના ઘડવૈયાનાં દૂર દૂરથી રૂડાં કામ સાંભળીને, વઢવાણની પ્રજાએ અભિ-
માન અનુભવ્યું હતું. ફૂલચંદલાઈની ટુકડી વઢવાણ આવતાં તો પ્રજાએ
હરિજનોને કારણે થયેલા અગાઉના બધા મતભેદ ભૂલીને તેમનું સ્વાગત
કર્યું અને વઢવાણની ધરતી પર અગાઉ કોઈને નહિ મળેલું તેવું
અસીમ માન તેમને આપ્યું.

બારડોલીના વિજયની અસર કાઠિયાવાડ માથે ફરી વળી હતી.
રાજકીય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન મોરબી મુકામે બારડોલીના યુદ્ધ-
વિજેતા સરદાર વલ્લભલાઈના પ્રમુખપદે ૧૯૮૫ ના ફાગણમાં
(૧૯૨૯ ના માર્ચમાં) મળ્યું. પણ બારડોલીના યુદ્ધ-ઉન્માદમાં પ્રાન્તની
શક્તિનો તાગ લીધા વગર થેલા થયેલા યુવકોએ મોરબીમાં નિર્બંધ રીતે
યુવક પરિષદ ભરવા માટે આંદોલન જગાવ્યું. પટ્ટણીજી એનો વિરોધ

કરવા માટે, ભાવનગરથી મોરબી આવ્યા. છેવટે મહાત્માજીએ કોઇ ઉપાય ન જોતાં, ઘણા દુઃખિત હૃદયે યુવકોને હાથેપગે લાગીને સમજાવ્યા અને યુવક-પરિષદ મોકૂફ રહી.

સરદારે હવાઇ કિલ્લા પર ઊડી રહેલ યુવકોને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને લક્ષ્યમાં લેવાની સલાહ આપેલી. આ પરિષદ વખતે પણ ફૂલચંદલાઇ મંત્રી હતા, પરંતુ માંદા હોવાને કારણે એમાં તેઓ ભાગ લઈ શકેલા નહિ.

યુવકોની શક્તિ એ સમયે જાણે ફાટફાટ થતી હતી. જો કાર્ય નહિ મળે તો ક્યાં અથડાઇ પડશે એવી ભીતિના ગપ્પારા ઊડતા હતા. છેવટે ૧૯૨૯ના ઓગસ્ટમાં જવાહરના પ્રમુખપદે રાજકોટમાં યુવક પરિષદ ભરાઇ અને ભારે સફળ થઈ. જાણે તેમાં અપશુકન કરવું હોય તેમ જામનગર રાજ્યે એ પરિષદમાં ભાગ લેવાનો પોતાની પ્રજાને મનાઇ હુકમ કરમાવેલો.

રાજકોટનું કામકાજ પતાવી જવાહર વઢવાણનો હરિજન આશ્રમ જોવા આવેલા. ત્યાં ભોજન લીધું. ખારડોલીમાં વખણાયેલ ફૂલચંદલાઇની ભજનમંડળીનાં જવાહરે ભજન સાંભળ્યાં અને વઢવાણની હિલ્લોળે ચડેલી મેદનીને સ્વરાજ્ય માટે કટિબદ્ધ થવાનો પેગામ પાઠવતા ગયા.

કાઠિની પ્રજામાં ફરીથી હિંદની જાગૃતિથી અન્યક્ત આદોલન ઊભાં થતાં આવતાં હતાં. પાછી ક્યાંક ક્યાંક પ્રજાપરિષદો ભરાવા લાગી હતી. એ જ પ્રમાણે ૧૯૨૯ના સપ્ટેમ્બરમાં વઢવાણ રાજ્ય પ્રજાપરિષદ સ્વ. મણિલાલ કાઠારીના પ્રમુખપદે અને શ્રી. મોહનલાલ સંઘવીના સ્વાગતપ્રમુખપદ નીચે, ફૂલચંદલાઈએ મંત્રીપદ સંભાળીને ભરી.

ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકો આ પરિષદમાં સક્રિય કામ આપવા માટે તૈયાર ન હતા, છતાં તેમને મોભો જોતો હતો. આથી કાર્યકરોએ તેમનો સાથ જોડીને પોતાની મેજે જ એકઠાં પરિષદ ભરી. ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકોનો તેમને સાથ ન મળ્યો. ખેડુ પ્રજાએ સાથ આપ્યો.

પણ એમને પરિષદમાં આવતા અટકાવવા રાજ્યે આડાઅવળા રસ્તા લીધા. છતાં ખેડૂતો આવ્યા અને પ્રજા પરિષદ સફળ થઇ.

પણ કાઠિયાવાડની ચેતના કામ માગતી હતી. એ ચેતનાને કોઇ રચનાત્મક કામથી નાંગળનાર ન હતું. પરિણામે પ્રજા છાપાં પર ચડી. રાજ્યોના જીલ્લો જાણે છાપાંની કટારોથી ચિરાઇ જશે એવા ભ્રમમાં પ્રજા પડી.

એવા ભ્રમમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર-મિત્ર’ નામના છાપાએ વઢવાણ રાજ્ય સંબંધે કાંઈક લખ્યું. રાજ્યે એ છાપા સામે પ્રતિજ્ઞા ફરમાવ્યો. પ્રજાના આવા પ્રાથમિક અધિકાર પર તરાપ પડતી જોઈને ફૂલચંદ્ર ભાઈએ એની સામે વઢવાણમાં એક માત્ર વિરોધ-સભા ભરી. એકેએક પગલું તોળી તોળીને ચાલનાર ચમનભાઈ વૈજળ્ય પણ પોતાના વતનમાં થતા આ અન્યાય સામે જોલવા એ સભામાં ઊભા થયા. પોલીસે લાડીમાર ચલાવ્યો. ચમનભાઈને સખત વાગ્યું. ફૂલચંદ્રભાઈ તથા શિવાનંદજીને પણ થોડું થોડું વાગ્યું. જાગૃતિના એ જનકોને જેલમાં પૂરી દેતાં મામલો થાળે પડી જશે, એમ માનીને અમલદારો એમને પોલીસ-કસ્ટડીમાં લઈ ગયા. પ્રજા પ્રથમ તો હેંચત ખાઈ ગઈ, પણ ધ્રાંગધ્રાવાળા શ્રી. મોહનલાલ સંઘવી ફૂદી પડ્યા. આ અન્યાય સામે ચૂંકારોય ન જોડી શકનાર વઢવાણની પ્રજાને એણે લાંબા હાથ કરી કરીને વેણું સંભળાવ્યાં કે : ‘ફૂલના ગોટા જેવા આ ફૂલચંદ્ર અને ચમનને જેલમાં લઈ જાય છે ને વઢવાણની પ્રજા છાનીમાની ખેડી છે ! ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે !’ ઊભી બજારે આ રીતે ધિક્કાર વર્ષાવતા શ્રી. મોહનલાલ સંઘવી ચાલ્યા અને પાછળ પાછળ એમના ધિક્કારનો જાણે જવાબ દેતી વઢવાણની માનવમેદની ચાલી નીકળી. બધાએ જોઈને પોલીસ કસ્ટડી સામે અડગો નાખ્યો. ‘અમારા ફૂલચંદ્રભાઈ-ચમનભાઈને અત્યારે ને અત્યારે પાછા આપો’ એવી પ્રજાએ માગણી કરી.

રાજ્યે રંગ પારખી લીધો. એ જ સમયે રાજ્યે તેમને છોડી

મૂકયા. રાત્રે આ સંબંધે સભા ભરાઇ, તેમાં સ્વ. મણિલાલ કોઠારીએ રાજ્ય સામે રોષ ઠાલવ્યો. વઢવાણનું આબાલવૃદ્ધ જાણે એ સમયે અપૂર્વ ચેતનાથી જલી ઊઠ્યું. પ્રજનનું આ અભૂતપૂર્વ જોર જોઇને રાજ્યે આ દુઃખદાયક બનાવ માટે એક તપાસ-સમિતિ બેસારી. સ્વ. મણિલાલ કોઠારી, શ્રી. છોટાલાલ ઓઝા તથા વિરમગામના એક કાળની એ તપાસ-સમિતિમાં નિમણુક કરી. જુબાનીઓ લેવા તપાસ સમિતિ માટે એક શાળા પણ રાજ્ય તરફથી ખાલી કરી આપવામાં આવી. પ્રજાજનોની જુબાની લેવાની શરૂઆત થઇ. પણ એ જ રીતે અમલદારોની સાક્ષી લેવાશે એ દહેશતથી રાજ્યે એ તપાસ-સમિતિ વિખેરી નાખી. અને આ કિસ્સામાં ગુનેગાર હતા તે ન્યાયાધીશ અને પોલીસ સુ.એ રાજ્ય પાસે મારી માગી છે એમ જાહેર કરી, ફરીથી આવા પ્રસંગ નહિ બને તેની રાજ્યે પ્રજાને ખાતરી આપી. રાજ્યે આ મતલબનું ફરમાન હજુર કોર્ટથી બહાર પાડ્યું અને પોતાના જ ખર્ચે છપાવીને પ્રજામાં વહેંચ્યું. પોતાની ભૂલ આ રીતે સ્વીકારવામાં કદાચ વઢવાણ રાજ્ય કાઠિયાવાડમાં એક જ હશે.

(૯) સત્યાગ્રહોના સેનાનિ

બારડોલીના યુદ્ધની અને એના વિજયની કથાઓ મગનલાલ શેઠ નામના એક વણિક આખરેચીની ખેડૂત-જનતાને પહેલેથી સંભળાવતા હતા. મચ્છુકાંઠાના એ અજ્ઞાન-ભર્યા પ્રદેશમાં બારડોલીની યુદ્ધગાથા ખેડૂતોમાં ચેતન પ્રગટાવી રહી હતી. એ ચેતનને માળિયા રાજ્ય જીત્તો કરીને વધારે જગૃત કરી રહ્યું હતું. ૧૦-૧૫ વર્ષથી ત્યાંની પ્રજા પાસેથી અસહ્ય વેઠ લેવાતી હતી. રાજ્યને જોઈએ તેટલું દૂધ, છાણું, ખડ, દાણ વગેરે પ્રજાને આપવું પડતું. ઉપરાંત રાજ્યે તળાવમાં એક મહેલ બંધાવ્યો, તેમાં બધું કામ ખેડૂતો પાસેથી વેઠ રૂપે લેવાયું. દિવસે દિવસે વેઠ-લાગા વધતા ગયા એટલે ખેડૂતો કંટાળ્યા.

ખેડુતોએ વેઠ-લાગા ઓછા કરવા માટે રાજ્યને વિનંતિ કરી, પણ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. છેવટે તેમણે મગનલાલ શેઠને પોતાના આગેવાન બનાવ્યા અને ૧૯૨૯ ના નવેંબરના રોજ પોતાની મેળે ખાખરેચીમાં લડત આરંભી. દરબારી ભાગ તથા ઘાસની વેઠ સ્વીકારી પણ ખીજ વેઠ કરવાની કે વેરા આપવાની રાજ્યને ના સંભળાવી. એક વેઠમાં ખેડુતોએ હવાલદારને ગાડુ' ન આપ્યું, તેથી તેમનો દંડ થયો. ખેડુતોએ દંડ ન આપ્યો એટલે રાજ્યે તેમનાં માલમિલકત પર જપ્તી મૂકી. બળામાં પડેલું ખેડુતોનું બધું અનાજ જપ્તીમાં ગયું.

બારડોલીના યુદ્ધમાં ફૂલચંદલાઈ જઈ આવ્યા હતા તેથી તેઓ કાંઈક દોરવણી આપશે એમ ધારીને મગનલાલ શેઠ તેમની પાસે વઢવાણ આવ્યા અને બંધી વાત કરી. ફૂલચંદલાઈ તથા શિવાનંદજી પ્રથમ તો ખાસ ત્યાંની સ્થિતિ જોતા ખાખરેચી ગયા. તેમને ખેડુતોમાં તાકાત દેખાઈ. લડત ચલાવવા માટે ૧૮ આગેવાનોની એક સમિતિ ચૂંટવામાં આવી. ફૂલચંદલાઈ ત્યાં પાંચ દિવસ રોકાયા. તેમને સલા-બંધીનો મૌખિક હુકમ રાજ્ય તરફથી મળ્યો પણ તેમણે ન ગણકાર્યો અને સલાઓ તો ચાલુ જ રહી. છેવટે રાજ્ય નમ્યું અને મગનલાલ શેઠ સાથે પતાવી દેશું એવી તેમને બાંહેધરી આપી, એટલે ફૂલચંદલાઈ વઢવાણ પાછા વળ્યા.

ફૂલચંદલાઈને વઢવાણ પાછા આવ્યાને એક બે દિવસ થયા ત્યાં ખાખરેચીથી સમાચાર આવ્યા કે માળિયા રાજ્યે સમાધાનનો ભંગ કરીને ખાખરેચીમાં ખેડુતો પર દંડ, જપ્તી અને હદપારી શરૂ કરી દીધી છે. રાજ્યે વચન તોડ્યું તે પળાવવા ખાતર ફૂલચંદલાઈ ફરી પાછા શિવાનંદજી તથા શારદાબેન સાથે ખાખરેચી ઉપડ્યા. ત્યાં તો મગનલાલ શેઠ તથા ખેડૂતોના અઢાર આગેવાનોને રાજ્યે પકડી લીધા હતા. ફૂલચંદલાઈ આવતાં રાજ્યે સમાધાનનાં નાટક ભજબ્યાં, પણ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું. છેવટે રાજ્યે આખા ગામને ઘરે ઘરે બહારથી સાંકળો ચડાવીને, ફૂલચંદલાઈ વગેરેને બળજબરીથી

પકડી લીધા અને ખટારામાં નાખીને ધ્રાંગધ્રાની હદમાં વાંટાવદર પાસે ફેંકી આખરેચીની પોલીસ ચાલી ગઇ.

શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં થરથરતા એ વઢવાણુ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી તેમણે આખરેચી સામે લડત શરૂ કરી. પહેલી ઊપડેલી શિવાનંદજીની ટુકડીને રાજ્યે પકડી લીધી. રાજ્યમાં સખતાઇ અને દમન વધતાં જતાં હતાં. આથી રાજ્ય સામે બરાબર લડી લેવા સત્યાગ્રહ દળે આ લડાઇમાં સાથ આપ્યો. ફૂલચંદલાઇ આ બધી બાબતોથી ગાંધીજીને વાકેફ રાખતા હતા. તેમણે પણ આ લડતને આશીર્વાદ આપ્યા. એક પછી એક ટુકડીઓ આખરેચી સત્યાગ્રહ કરવા માટે જવા લાગી અને રાજ્ય તેમને પકડવા લાગ્યું. રાજ્યતું દમન કેવું હતું તે વિષે ફૂલચંદલાઇ લખે છે :

‘રાજ્યની સખતાઇ વધતી જતી હતી. ટુકડીઓને રેટેશનેથી જ પોલીસો અટકાવી હતા. ગામના લોકો સ્વયંસેવકોને મળવા આવતા, પણ ગામ બહાર નીકળવાની મનાઈ હતી. દોરને પાણી પીવા બહાર જવાની મનાઇ, જંગલ અર્થે પણ ગામ બહાર જવાની મનાઇ. એક વાર ચાર-પાંચ બહેનો ગમે તે ભોગે ખાવાનું પહોંચાડવાનો નિરાધાર કરી ઊપડી ત્યાં તો પોલીસે દરવાજા દબ દીધા. પાંચ ખેડુતોને માર પડેલો, તેમાં બે તો ખાટલાવશ રહ્યા હતા. ખેડુતોને અનાજની પણ મુશ્કેલી વધતી હતી, કારણ એકનાં બળાં રાજ્યે અટકાવ્યાં એટલે તમામ ખેડુ-તોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક બળાંનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને બળાનું અનાજ પલળી જાય, સળી જાય કે સફંતર નાશ પામે તે પ્રત્યે ખેડુતો ઉદ્દાસીન રહ્યા હતા. એક ખેડુતને સાંતી જોડવા રાજ્યે મના કરી એટલે તમામ ખેડુતોએ સાંતી હાંકવાં બંધ કર્યાં. વિરલ ટેકના આવા અનુપમ દાખલા આખરેચીએ પૂરા પાડ્યા.’

રાજ્યનાં આ બધાં દમન છાપાંમાં પ્રકટ થવા માંડ્યાં. ફૂલચંદલાઇ પણ પોતાની ટુકડી લઇને ત્યાં પહોંચી ગયા. રાજ્યને એક પછી એક પ્રજા પર દમન આચરતું જોઇને એમણે સંભળાવ્યું કે : ‘રશિયાના ઝાર જેવા પણ ધડીના છટ્ટા લાગમાં પ્રજા પાસે નમી ગયા છે તો ખોઆ જેવડા આખરેચીની શી ખિસાત !’

રાજ્યે કહ્યું કે : ‘ફૂલચંદ્રભાઈ તો ફૂલ-પાવર છે ! એને પકડીને ફેંકી આવો. એની સાથે સમાધાન નહિ કરાય.’

પણ રાજ્ય ઢીલું પડી ગયું હતું. છેવટે સ્વ. મણિલાલ કોઠારી દુકડી લઈને આવ્યા ત્યારે રાજ્ય સમજાવટ પર ભિતર્યું. મગનલાલ દોશીને અને અન્ય ભાઈઓને રાજ્યે છોડ્યા અને પ્રજાને સંતોષ થાય એ રીતે સમાધાન કર્યું.

આ રીતે કાઠિયાવાડની ધરતી માથે પ્રથમ જ વાર જાહેર સત્યાગ્રહ ખેડાયો ને તે સફળ થયો. આ વિજયથી ફૂલચંદ્રભાઈ કાઠિયાવાડની જનતાના પ્રાણરૂપ બની ગયા અને રજવાડામાં પણ એમના નામનો છાંકો પડી ગયો.

૧૯૩૦નો જુલાઈ આવી પહોંચ્યો. બ્રિટિશ હિંદમાં અંગ્રેજ સરકાર સામે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ શરૂ થયો હતો. સમસ્ત હિંદ પર જાગૃતિનાં મોજાં ફરી વળ્યાં. કાઠિયાવાડે પણ એમાં ભાગ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી. કાઠિયાવાડીઓ માટે વિરમગામ અને ધોલેરા એમ બે જાવણીઓ મુકરર થઈ. ફૂલચંદ્રભાઈએ વિરમગામ જાવણી સંભાળી. ગાંધીજીએ દાંડીની ઐતિહાસિક ટૂંચ શરૂ કરી, એ વખતે ફૂલચંદ્રભાઈ અમદાવાદ પહોંચી ગયા હતા અને અમદાવાદને લત્તે લત્તે ધૂમીને--

‘કરો સાંધા ઢીલા સરકારના રે...’

‘તારાં વાગે નગારાં હવે મોતનાં રે...’

‘કેમ થાયે સરકારની નોકરી રે...’

‘યુવકો જુકાવજો રે ભારત આઝાદી જંગમાં...’

વગેરે ગીતો રચી રચીને ગજવી રહ્યા હતા. એમનાં એ યુદ્ધ-ગીતો હજારો કંઠ ઝીલી ઝીલીને પડ્યા પાડતા હતા અને એના ઘોષ કાઠિયાવાડને ગામડે ગામડે પણ ગૂંજી રહ્યા હતા.

‘સૈનિકના સૂરો’ નામની એમનાં યુદ્ધ-ગીતોની એક ચોપડી એ વખતે પ્રકટ થયેલી, તે પણ સરકાર જપ્ત કરેલી. ગાંધીજી દાંડી મુકામે નીમકનો કાયદો તોડીને પકડાયા અને આખા હિંદમાં યુદ્ધ

શર થયું. ફૂલચંદલાઈ પણ અમદાવાદથી પાછા ફર્યા અને વઢવાણ આવીને વિરમગામ છાવણીનું સંચાલન કરવા લાગ્યા. કાંઈક કામસર એ અમદાવાદ જતા હતા ત્યાં વીરમગામ સ્ટેશને તેમને ‘કરો સાંધા ઢીલા સરકારના રે’ એ ગીતના રચયિતા તરીકે પકડવામાં આવ્યા અને સાડાછ માસની સખત મજૂરીની તેમને સજા મળી. સાબરમતી જેલમાં તેમને ‘અ’ વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા. સરદાર, કલ્યાણુલાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, મણિલાલ કોઠારી, રવિશંકર મહારાજ, ફૂલચંદ આપુજી, ડો. ચંદુલાઈ, ઘીઆ વગેરે એમના જેલના સાથીદાર હતા.

સાબરમતી જેલમાં એમને દડા વીંટવાનું, સૂતર ઉકેલવાનું વગેરે કામ મળતાં. અભ્યાસમાં એ સમયે તેમણે જૈન ધર્મનાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે ઠીક ઠીક પુસ્તકો વાંચ્યાં. રશિયન સાહિત્ય પણ વાંચ્યું.

સાબરમતી જેલમાં પ્રથમ ‘અ’ વર્ગવાળાને તેમની માગણી અનુસાર ‘ક’ વર્ગના ખોરાક સત્તાવાળા આપતા હતા. પણ પાછળથી જેલમાં કાંઈક ધમાલ થતાં, એ ખોરાક આપવો સત્તાવાળાઓએ બંધ કર્યો, એટલે ‘અ’ વર્ગવાળા ઉપવાસ પર જિતર્યા. છેવટ તેમની માગણી પ્રમાણે સમાધાન થયું. પણ તે પછી ઘણા ‘અ’ વર્ગવાળાને થાણા જેલમાં બદલ્યા, તેમાં ફૂલચંદલાઈ પણ હતા.

થાણા જેલમાં એમને લોકમાન્ય તિલકના સાથીઓ શ્રી. ગોખલે તથા શ્રી. ભોપટકરનો પરિચય થયો. યુક્તપ્રાંતના આગેવાન શ્રી. શેરવાણીના પરિચયમાં પણ આવ્યા. પરંતુ અહીં તે માંદા પડી ગયા અને વજન પણ સારી પેઠે ગુમાવ્યું.

થાણા જેલમાંથી છૂટીને વઢવાણ આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે વઢવાણની પ્રજામાં શરાબખંધી કરવા માટે જોરદાર લાગણી પ્રવર્તી રહી છે. પ્રજા તરફથી દારૂખંધી કરવા માગણી પણ થઈ, પણ રાજ્યે અનિચ્છા દર્શાવી. પરંતુ દારૂખંધી માટે પૂરેપૂરો ભોગ આપવા માટે સત્તર જીવાનો તૈયાર થયા. રાજ્યે પડેલાં તો શરાબખંધી કરવા ના

પાડી પણ છેવટ યુવાનો તથા પ્રજનનું જોર જોધને દારૂબંધી ફરમાવી, જે હજી સુધી વઢવાણ રાજ્યમાં ચાલુ છે.

આ સમયે કાઠિયાવાડના મોટા ભાગના કાર્યકર્તાઓ બ્રિટિશ હિંદની જેલમાં બેઠા હતા, એટલે સારો મોકો આવ્યો છે માની કાઠિયાવાડના વેપારીઓ પરદેશી કાપડનો થોકબંધ વેપાર કરી, બ્રિટિશ હિંદની બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારની લડતને ધા કરી રહ્યા હતા. ફૂલચંદલાઈએ આ પાપ ટાળવા પિકેટીંગ મંડળની રચના કરી. ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડનો થોકબંધ વેપાર ચાલતો, તેથી પિકેટીંગમાં પ્રથમ ગણેશ ભાવનગરને જ આંગણે માંડ્યા. બ્રિટિશ હિંદની લડતની જેમ ઉત્સાહથી એમાં પણ સ્વયંસેવકો જોડાયા. પિકેટીંગ મજબૂત થઈ ચોવીસે કલાક અખંડ ચાલવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે વેપારીઓ પરદેશી કાપડને સીલ દેવા લાગ્યા. વલ્લભલાઈએ પણ આ પ્રવૃત્તિને આશીર્વાદ આપ્યા. પિકેટીંગ દરમ્યાન એક વેપારીએ એક સ્વયંસેવકને માર્યો એ કારણે ભાવનગરમાં એક ગંજવર સભા થઈ. સભામાં એ વેપારીનો બહિષ્કાર જાહેર થયો એટલે વેપારીએ નમીને ભૂલ બદલ માફી માગી. આ રીતે પિકેટીંગનો શરૂઆતમાં જ વિજય થયો.

આ પ્રસંગ બાદ એક મુસલમાન વેપારીએ પણ એક સ્વયંસેવકને માર્યો, આથી એની દુકાને પિકેટીંગ બેઠું. આ પિકેટીંગને કારણે મામલો બગડશે એમ ધારીને ભાવનગર રાજ્યે ફૂલચંદલાઈને તથા શિવાનંદજીને હદપારી ફરમાવી, પણ તેમણે હદપારીના હુકમનો સવિનયભંગ કર્યો અને ભાવનગર ન છોડ્યું. પ્રજનનું જોર જોધને રાજ્ય સમજી ગયું. હદપારીના હુકમનો અમલ ન થયો અને સ્વ. મણિલાલ કોઠારી આવતાં સમાધાન થયું. હદપારીનો હુકમ રદ ન કરતાં રાજ્યે વચ્ચે માર્ગ કાઢી, બળબળા વગર હુકમ ફાઇલે ચડાવી દીધો. રાજ્યે આ રીતે ભૂલ સુધારતાં પ્રજાએ તેને અભિનંદન આપ્યાં.

રાજ્ય સાથે વાત આ રીતે પતી જતાં કાપડિયા સાથે વાટાઘાટ ચાલી. કાપડિયાઓએ તો પહેલેથી જ પિકેટીંગ સામે મોરચો માંડ્યો.

હતો અને પરદેશી કાપડનાં સીલ કરી દેનાર વેપારીઓનો જ એમણે બહિષ્કાર જાહેર કર્યો હતો. પરંતુ રાજ્ય સાથે પત્ની જતાં તેઓ પાછા હઠ્યા અને પિકેટીંગ મંડળ સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થયા. પણ આંતરિક રીતે સમાધાન કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. આથી પિકેટીંગ મંડળ વિરુદ્ધ ખોટા આક્ષેપોવાળી પત્રિકા છપાવીને વહેંચી. પત્રિકાના ખોટા આક્ષેપોથી પ્રજા કાપડિયાઓ પર ખિન્ન અને પત્રિકા છાપનાર પકડાઈ પણ ગયો.

વેપારીઓના આવા કાવાદાવા સામે છેલ્લા ઉપાય તરીકે તેઓ પરદેશી કાપડ પર સીલ ન કરાવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ પર જતરવાનું જાહેર થયું. ૮૨ સત્યાગ્રહીઓ બીજે દહાડે રામધૂન કરતા કાપડ બજારમાં ઉપવાસ પર જતરી ગયા. ઉપવાસની આ જાહેરાતથી ભાવનગરમાં સન-સનાટી ફેલાઈ ગઈ. કાપડિયાઓ પર સગાંવહાલાં, પત્ની, માઆપ વગેરે તરફથી પતાવી લેવાનું દયાણુ થવા માંડ્યું. મહાજને પણ કાપડિયાને ધમકાવ્યા. દસ જ કલાકના ઉપવાસમાં કાપડિયા સમજી ગયા અને સમાધાન થયું અને પરદેશી કાપડને સીલ દેવામાં આવ્યાં.

પણ માસના અંતે આ રીતે ભાવનગરનો મોરચો પડ્યો અને એની અસર આખા કાઠિયાવાડમાં પરદેશી કાપડનો વેપાર કરનારા વેપારીઓ પર વ્યાપી ગઈ.

પણ ભાવનગરનું કામ પતી ગયા બાદ તો ફૂલચંદલાઈ સામે સત્યાગ્રહોની જાણે હારમાળા રચાઈ ગઈ.

૧૯૩૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં ફૂલચંદલાઈ પરદેશી કાપડ સામે પિકેટીંગ કરવા માટે મોરબી ગયા. રાષ્ટ્રધ્વજને મોખરે રાખીને સરઘસ રૂપે તે શહેરમાં દાખલ થયા અને પિકેટીંગ શરૂ કર્યું. પિકેટરો આવ્યા છે, એ સમાચાર મળતાં જ વેપારીઓ ગભરાઈ ગયા અને રાજ્ય પાસે દોડી ગયા. રાજ્યના અમલદારો તથા આગેવાનોને પિકેટીંગ મંડળની શક્તિનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો તેથી તેમણે કાપડિયાને સમજાવ્યા અને મોરબીમાં પાંચ દિવસમાં પરદેશી કાપડ પર સીલ કરી દેવામાં આવ્યાં !

મોરબીથી પાછા ફરતાં ફૂલચંદલાઈ વાંકાનેર ગયા. ત્યાં પરદેશી કાપડને સીલ કરવાની વાત કરતાં પ્રથમ તો દીવાને ધમકી આપેલી કે ખ્યાલમાં રાખજો, આ વાંકાનેર છે. પણ પિકેટીંગની તૈયારી જોઈને સમજી ગયા અને રાજ્યે જ વેપારીઓને સમજાવીને પરદેશી કાપડ પર સીલ દેવરાવી દીધાં !

આ સમયે સરકારે કોંગ્રેસ સાથે સુલેહ કરી અને બ્રિટિશ હિંદમાં સત્યાગ્રહ મોકૂફ રહ્યા. સત્યાગ્રહ-મોકૂફીથી કાપડિયાઓનાં મન બગડ્યાં. કોંગ્રેસનું બળ ગયું છે, એમ, માનીને મોરબીએ સીલ તોડ્યાં એટલે ફૂલચંદલાઈ શિવાનંદજી સાથે મોરબી ગિપડયા. કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિ દાખી દેવા માટે રાજ્યે આ સમયે સ્વદેશી-પ્રચાર અને બહિષ્કાર સામે પ્રતિબંધ ફરમાવી દીધો હતો. ફૂલચંદલાઈને રાજ્યની પોલીસે ગિતરેલા ત્યાં ઘેરી લીધા. તે ગામમાં નીકળ્યા તો પાછળ પાછળ પોલીસ ફરવા લાગી. તેમની સાથે ચાલનાર એક બાળકને પોલીસે મારતાં ફૂલચંદલાઈ તેને પોલીસ-એકીએ લખને ચાલ્યા, પોલીસે તેમને અટકાયત કરી એટલે ફૂલચંદલાઈએ બળરચોક વચ્ચે રામધૂન લગાવી. તેમને પોલીસે ગિરફતાર કર્યા પણ ગામમાં હોહો મચી જતાં છોડી મૂક્યા. તેમને ગાંધીજીની જય બોલાવવા ફેજદારે મના કરી, એટલે તેમણે બળર વચ્ચે જ ગાંધીજીની જય બોલાવી. રાત્રે તેમના પર હુલ પારીતો હુકમ બળવવામાં આવ્યો પણ તે ન ગયા. સવારે પોલીસ તેમને બળજબરીથી પકડીને વાંકાનેરની સરહદમાં જડેશ્વર પાસે મૂકી ગઈ.

મોરબીની આ ધમાકા પર વિચારણા કરવા વઢવાણ મુકામે પિકેટીંગ મંડળની સમિતિ મળી. તેમાં ઠરાવ થયો કે ‘જો ખાનગી મકાનમાં પ્રાર્થના ન થઈ શકે, મહાત્માજીની જય સામે અટકાયત થાય અને શાંત પિકેટીંગ કર્યા પહેલાં જ આપણા મિત્રોને કોઈ રાજ્ય ધકેલી દે તો રાજ્યનાં આ પગલાંનો આપણે સામનો કરવો જ જોઈએ. નહીંતર બધે સ્થળે આ નીતિનો આશરો લેવામાં આવશે અને આખા કાંડિયાવાના જાહેરજીવનને સખત ફટકો લાગશે.’

આ ઠરાવ છાપાંઓમાં પ્રગટ થયો. સમગ્ર કાઠિયાવાડને લગતી આ વાત જોઈને યુવકો પર તેની ઘણી અસર થઈ અને ટપોટપ મોરબીમાં સત્યાગ્રહ કરવા માટે પોતાનાં નામો મોકલવા લાગ્યા.

ફૂલચંદલાઈ ટુકડી લઈને મોરબી જાવડયા અને સ્ટેશને મોરબીની હદમાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો એમને મનાઈ-હુકમ મળ્યો. તેમણે એ હુકમનો સવિનયભંગ કર્યો અને રાજ્યની હદમાં દાખલ થયા એટલે પોલીસ કોર્ડન કરીને તેમની ટુકડીને અટકાવત કરી.

મોરબી સ્ટેશન બહાર-પોલીસકોર્ડન વચ્ચે

મોરબીની પ્રજામાં કોણ જાણે કેમ, પણ આ પ્રસંગે ભારે જોર આવી ગયું. લોકો સત્યાગ્રહીઓને મળવા રાજ્યની મના છતાં સ્ટેશન આવવા લાગ્યા. પોલીસ સ્ટેશન તરફ આવનારને અટકાવત કરતી; ગમે તેના માથા પર ઘોળી ટોપી દેખીને પડાવી લેતી. દીવાનના દીકરાની ટોપી પણ એક પોલીસે આંચકી લીધેલી. પોલીસે એક વાર ઘોડાપૂલ પાસે લોકોના ટોળાં પર હાંટર અને લાડી ચલાવેલાં અને ઘોડા દોડાવેલા, તેથી ઘણાં છોકરાંઓને લાગેલું, પણ લોકો અડગ રહ્યાં.

મહાજન સત્યાગ્રહીઓને પ્રથમ દિવસ સ્ટેશને આવીને ભોજન આપી ગયેલું, પણ પછીથી મહારાજાએ પોતાના શત્રુઓને આ રીતે મદદ આપવાની ના પાડતાં અટકી ગયું.

આ દરમ્યાન રાજ્યે પોતાની વાત રજૂ કરવા એક શિરસ્તેદારને ગાંધીજી પાસે મોકલેલ. તે પાછો વળ્યો એટલે ફૂલચંદલાઇ સાથે વાટાઘાટો શરૂ થઈ અને મુલેહ કરવામાં આવી. મહારાજને ફૂલચંદલાઇ વગેરે મળવા ગયા અને મહારાજએ કબૂલ્યું કે હવેથી કોંગ્રેસની, સ્વદેશી-પ્રચારની કે બહિષ્કાર અંગેની તમામ પ્રવૃત્તિ હરકોઇ સેવક મોરબી રાજ્યમાં સુખેથી કરી શકશે. હવેથી રાજ્ય તેવી પ્રવૃત્તિમાં અટકાયત કરશે નહિ.

મોરબીના સત્યાગ્રહ બાદ આખા કાઠિયાવાડના યુવાનોને દુઃખ લગાડે તેઓ જ એક બીજે પ્રસંગ ધ્રોળમાં બન્યો.

કરાંચીમાં સરદાર વલ્લભાઇના પ્રમુખપદે કોંગ્રેસ મળી હતી તેનાં ઉત્સાહ-મોજાં દેશ પર પથરાઇ વળ્યાં હતાં. એ સમયે શ્રી. પુરુષોત્તમ ઉદેશી નામના એક ધ્રોળવાસીએ કરાંચી કોંગ્રેસમાંથી આવીને ‘કોંગ્રેસનો સંદેશ’ નામનું લાખણુ ધ્રોળમાં આપ્યું. રાજકોટ-જામનગર વચ્ચે આવેલા, રેલ રસ્તેથી દૂર પડેલા અને ચાલુ જમાનાની પ્રગતિથી અજાણુ એ ધ્રોળ રાજ્યની પોલીસે લાખણુ વખતે જ એમની પાસેથી ઝડો ઝૂંટવી લીધો.

છેલ્લા સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામે સૈનિકોમાં ઝંડાની ભાવના આત્મા સમ ભરી દાંધી હતી, એટલે ઝંડો પાછો મેળવવા શ્રી ઉદેશી ત્યાં જ બેસી ગયા ને ઝંડો પાછો ન મળે ત્યાં સુધીના તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. સાથે એમનાં પત્ની તથા બીજાં બે બહેનો ઉપવાસમાં જોડાયાં. સ્વ. મણિલાલ કોઠારીને આ વિષે ખબર પડતાં તેઓ ત્યાં ગયા અને સમાધાન કરાવ્યું. રાજ્યે ઝંડો પાછો આપવાનું તેમની પાસે કબૂલ્યું, પણ સ્વ. મણિલાલ કોઠારી ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી રાજ્યે ઝંડો તો પાછો ન આપ્યો, ઊલટું દમન શરૂ કર્યું. પુરુષોત્તમદાસના ભત્રીજાને રાજ્યે પકડ્યા, માર્યા ને સુધિવિરહ કર્મનો આરોપ મૂકીને તેમને સજા પણ કરી.

કાઠિયાવાડમાં કોઇ સ્થળે પ્રજા પર જુલમ થાય ત્યાં ફૂલચંદલાઇ મદદે આવે જ એમ જાણીને શ્રી. ઉદેશી તેમની પાસે આવ્યા અને

તેમની પાસે બધી વાત રજૂ કરી, ફૂલચંદલાઈ ઝંડો પાછો ન મળે તો ધ્રોળમાં સત્યાગ્રહ કરવાની તૈયારી સાથે ૩૦ સૈનિકાની એક ટુકડી લઈને ૨૪મી મેએ વઢવાણથી ધ્રોળ જવા ગિપડયા. રસ્તામાં બન્ય સૈનિકો ઉમેરાતાં સંખ્યા ૫૪ની થઈ. પાંચ બહેનો પણ સૈનિકા તરીકે એ ટુકડીમાં જોડાયાં.

તેઓ ધ્રોળ પહોંચ્યા અને ત્યાંના માંડવીચોકમાં રાત્રે સભા ભરી. રાત્રે સવારે માંડવીચોકમાં સભા ભરવા સામે પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો, તેથી બીજે સ્થળે સભા ભરવાનો નિર્ણય જણાવવા ફોજદાર પાસે તે ગયા. ત્યાં તો અચાનક સૈનિકો પર લાડી ચલાવવામાં આવી. ફૂલચંદલાઈનું ગળું દાબ્યું. ત્રણ ભાઈઓ તથા ત્રણ બહેનોને ઠીક માર પડ્યો. માર્યા બાદ તેઓ જે મકાનમાં બેઠા હતા ત્યાં જ પૂરી દીધા.

આ દિવસોમાં મહોરમના તહેવાર હોવાથી બીજું તોફાન ન થાય માટે સત્યાગ્રહ કરવાનું ત્રણ દિવસ તેમણે મુલતવી રાખ્યું. ત્રીજે દિવસે વાટાઘાટ કરી જોઈ, પણ રાજ્ય ન માન્યું તેથી ચોથે દિવસે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. આ દરમિયાન ઘોલેરા, ભાવનગર, મોરબી વગેરે સ્થળેથી સૈનિકાની ટુકડીઓ ધ્રોળમાં સત્યાગ્રહ કરવા માટે આવી પહોંચી હતી. ઝંડા સાથે ગીત ગાતી ટુકડીઓ દરબારગઢ સામે આવી ઊભી અને આશરે સવાસો સૈનિકો ઉપવાસ ઉપર ઊતર્યા. એ જ વખતે મુશળધાર વરસાદ શરૂ થયો છતાં સૈનિકો બેસી રહ્યા. પોતાના રાજ સામે પણ કોઈ થઈ શકે છે એ જાણીને અહીંની અજ્ઞાન પ્રજા તો આશ્ચર્ય પામી. પ્રજામાં ડાંઘક જોર પણ આવ્યું અને રાજ્યની મના છતાં પ્રજા સૈનિકોને વહાલથી ભોજન આપવા આવી.

આ બધું જોઈને નાનકડું ધ્રોળ રાજ્ય મૂંઝાઈ ગયું અને છેવટે ઢીલું પડ્યું, વાટાઘાટ ચાલી અને રાજ્યે રાષ્ટ્રધ્વજ પાછો સોંપ્યો. રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે લઈને ગામમાં લવ્ય સરઘસ નીકળ્યું. રાત્રે જાહેરસભા ભરી. પ્રજાજનોને ફૂલચંદલાઈએ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવ્યું. આ રીતે ધ્રોળમાં પણ વિજય મેળવીને ફૂલચંદલાઈ વઢવાણ પાછા ફર્યા.

મોરબી સત્યાગ્રહ કરતાં ધ્રોળના આ ઝંડા સત્યાગ્રહમાં ફૂલચંદ્રભાઈ આટલાં વિશિષ્ટ અંગ તોંધે છે :

- (૧) પાંચ બહેનોએ ભાગ લીધો.
- (૨) સ્થાનિક શહેરીઓએ ભાગ લીધો.
- (૩) એકાએક લડત ઊપડી છતાં ૨૦૦ સૈનિકોએ ઝુકાવ્યું.
- (૪) લડત લંબાણી હોત તો વધારે સૈનિકોની ટુકડીઓ આવ્યા કરત.
- (૫) મોરબી સત્યાગ્રહને અંગે મોરબીમાં જગૃતિ આવી અને મોરબીએ સૈનિકોની સૌથી વધારે સંખ્યા ધ્રોળ મોકલાવી.

પણ મોરબીની પ્રજા-જગૃતિની ખાખત આશંકાભરી હતી. મોરબીમાં સત્યાગ્રહ થયો ત્યારે સંયોગો પારખીને મોરબી રાજ્યે નમતું આપ્યું હતું, પણ એ કાંઈ હૃદયની સુલેહ ન હતી. ઉપરાંત પ્રજામાં તો જોર હતું જ નહિ. તેથી સત્યાગ્રહનાં પાણી જંપી ગયાં કે તરત જ પ્રજાને જોર કરવાની પ્રવૃત્તિ મોરબી રાજ્યે ઉપાડી લીધી. રાજ્યે વેપારીઓને દબાવ્યા, વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જાહેરસેવામાં ભાગ નહિ લેવાની સડીઓ લીધી, કોદના જમીન લીધા, કોદને ગત લગાડમાં ભાગ લેવા માટે હદપાર કર્યા, તો કોદને તોકરીમાંથી રૂપસદ પણ આપી. સૌથી છેલ્લે રાજ્યે સભાબંધીનો હુકમ કાઢ્યો અને રચનાત્મક કાર્ય સામે પણ પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો.

પ્રજા ત્રાસી ગઈ, પણ જોર ન હતું તેથી દબાઈ ગઈ. સત્યાગ્રહ બાદ ત્યાં રચનાત્મક કાર્ય કરવા ચંપકલાલ વોરા રોકાયેલા તેમને રચનાત્મક કામ કરવા સામે રૂકાવટ થઈ. અંધકવિ હંસરાજને ખાદી વિષે પણ જાહેરસભામાં બોલવા ના ફરમાવી. આ પછી અંધ કવિ હંસરાજ તથા ચંપકલાલ વોરાને મોટરમાં બેસાડીને રાજ્યની પોલીસ વાંકાનેર રાજ્યની હદમાં જડેશ્વર પાસે નાખી ગઈ.

ફૂલચંદ્રભાઈ આ વખતે કાંઈક કામસર મુબઈ ગયેલા. ત્યાં તેમને આ વિષે ખબર પડતાં તરત વઢવાણ પાછા આવ્યા અને સંગ્રામ

સમિતિની બેઠક મળી. રાજ્યે પોતે સમાધાન તોડ્યું માટે સત્યાગ્રહ કરવો જ જોઈએ એમ ઠરાવીને સંગ્રામ સમિતિએ ટુકડીઓ મોકલવી શરૂ કરી. ટુકડીઓ મોરબી ગાંધી કે તરત જ રાજ્યે પકડી લીધી. આ વખતે દમન કરવા માટે રાજ્યે અમલદારો પણ બદલ્યા હતા. કૂલચંદલાઈ ટુકડી લઈને મોરબી ગયા કે તરત જ તેમને પકડી લીધા. શિવાનંદજી સત્યાગ્રહ કરવા ગયા ન હતા છતાં રાજ્યે પકડી લીધા અને તેમને બંનેને શેઠશેઠના કિલ્લામાં બહુ એકાંતમાં રાખવામાં આવ્યા. ચંપકલાલ, શંભુશંકર, પુરુષોત્તમ ઉદ્દેશી વગેરે પર અમાનુષી માર પડ્યા.

મોરબી રાજ્યના સીતમ વધવા માંડ્યા. સમાચાર લેવા માટે છાપાંઓના પ્રતિનિધિઓને પણ મોરબીમાં આવવાની મનાઈ ફરમાવાઈ. ગાંધીજીને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે શ્રી. મહાદેવલાઈને મોરબી મોકલ્યા. તે દીવાન ગોરડિયાને મળ્યા અને વાટાઘાટો ચાલી. છેવટ એક મહિનાની અંદર સલામતી રદ કરવાની તથા રચનાત્મક કાર્યની છૂટ દેવાની રાજ્યે કબુલાત આપી અને બધા કેદીઓને બિનશરતે છોડી મૂક્યા. આ રીતે મોરબીના બીજા સત્યાગ્રહનો અંત આવ્યો.

આ લડતનાં ખાસ તત્ત્વો કૂલચંદલાઈ આટલાં નોંધે છે :

(૧) પ્રજા તદ્દન પામર બની ગઈ. બિલકું મહાજને, મુસલમાનોએ, ભાયાતોએ તથા ખેડૂતોએ રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી જાહેર કરી, સત્યાગ્રહ કરવા આવનાર ધાંધલિયા છે અને અમે (પ્રજા) સુખી છીએ એવા સૂર કાઢ્યા.

(૨) રાજ્યે દમન આચરવામાં કાંઈ બાકી ન રાખી.

(૩) કેટલાક સૈનિકો સામાન્ય કસોટીમાંથી પણ પસાર ન થઈ શક્યા.

સર્વાંશે મોરબીની આ લડતે રાજ્યના દમનને લીધે, કાઠિયાવાડમાં પ્રસરી રહેલ પ્રજાની જાગૃતિ પર બીકની એક આછી છાયા પાથરી દીધી. અત્યાર સુધી રાજ્યે આવાં પ્રજાકીય આંદોલનથી ડરતાં.

આ લડત બાદ પ્રજાને જીલમથી દાખી શકાય એવો રાજ્યોને આત્મ-વિશ્વાસ આવી ગયો.

ગાંધીજીએ પણ આ લડતના ત્રણ મુદ્દા તારવેલા :

(૧) સ્થાનિક પ્રજાની મદદનો અભાવ.

(૨) સૈનિકોની ખિનતૈયારી.

(૩) છાપાંઓનું બેજવાબદાર લખાણ.

પહેલા બે મુદ્દા તો ફૂલચંદલાઈએ પણ તારવ્યા છે. ત્રીજા મુદ્દા પરત્વે એટલું જ કહી શકાય કે એ વખતે છાપાંઓએ મર્યાદા મૂકીને મોરબી ઠાકોરનાં કાટૂંન ચીતરેલાં અને વધારે પડતાં લખાણ લખેલાં. આથી રજવાડાં સહેજે રોષે ભરાયા અને સત્યાગ્રહના નિયમો ચાતરવાથી રજવાડાં પર પ્રજા વિરુદ્ધની એક કાયમી અસર પડી ગઈ.

પ્રજા પર દમનને કારણે જળ્યરો પ્રત્યાઘાત પડ્યો. છતાં ધ્રાંગધ્રામાં સત્યાગ્રહ કરવો પડે એવું વાતાવણુ ધીમે ધીમે રચાયે જતું હતું.

બ્રિટિશ હિંદના રાષ્ટ્રીય સંગ્રામની અસર તો ધ્રાંગધ્રામાં પણ સભા, સરઘસ, ધ્વજવંદન, ખાદી-ઉત્પત્તિ વગેરે કામ ત્યાંના માણેકચંદ નામના એક જુવાન કાર્યકર ચલાવતા હતા. મોરબીના બીજા સત્યાગ્રહ બાદ વઢવાણમાં મળેલી કા. રા. પરિષદની કાર્યવાહી પાસે, તેમણે પોતાને ત્યાં કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની આવતી બેઠક ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

એ પછી રાજકીય પરિષદની બેઠકને ધ્રાંગધ્રામાં આમંત્રણ આપતી સ્થાનિક આગેવાન શહેરીઓની સહીઓ પણ મોકલી. આ આમંત્રણને ધ્રાંગધ્રાની એક જંગી જાહેરસભાએ પણ ટેકા આપ્યો અને રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો.

પણ રાજ્યે અચાનક ધ્રાંગધ્રા મુકામે પરિષદ ભરવા સામે મનાઈ-હુકમ બહાર પાડ્યો. મહાત્માજી અને વલ્લભભાઈની સૂચનાથી શ્રી. દેવચંદભાઈ પારેખ રાજ્યને મળવા ગયા, પણ રાજ્યે પ્રતિબંધ દૂર

ન કર્યો. દરમ્યાન રાજ્યે સ્થાનિક આઠ આગેવાનોને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધા; જાહેરસભા પર પોલીસે લાડીચાર્જ કર્યો; ઘેરઘેરથી બોલાવીને કાર્યકરોને રાજ્યે માર્યા, હળવદમાં પણ લાડીચાર્જ થયો. રાજ્યના આ દમન સામે વિરોધ દર્શાવવા ધ્રાંગધ્રા, હળવદ અને સીતાપુરમાં હડતાળો પડી. આ સમાચારે આખા કાઠિયાવાડમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. ધ્રાંગધ્રા રાજ્યને સમજાવવા માટે કાઠિયાવાડના આગેવાનોનો એક પ્રતિનિધિમંડળ મળવા ગયું. વાટાઘાટબાદ પ્રતિનિધિમંડળે થોડીક છૂટછાટ મૂકીને પણ રાજ્ય સાથે સમાધાન કર્યું.

પણ આ સમયે બ્રિટિશ હિંદમાં સુલેહ પ્રવર્તતી હતી, તેથી રજવાડાં દમનને માર્ગે ચડ્યાં હતાં. ધ્રાંગધ્રાના દીવાન માનસિંહજીએ એ માર્ગમાં જ પોતાનો વિજય જોયો.

આ દિવસોમાં રાજ્ય સાથે થયેલ સમાધાનના નિયમોની અંદર જ રહીને ‘ધ્રાંગધ્રા દિન’ ઊજવવાનું નક્કી થયું. મુંબઈ ધ્રાંગધ્રા પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રી. મણિશંકર ત્રિવેદી એ માટે ધ્રાંગધ્રા આવ્યા, રાજ્યે તેમને કશા પણ કારણ વગર હદપાર કર્યા અને ધ્રાંગધ્રામાં કાઠિ પણ પ્રવૃત્તિ કરવા સામે રાજ્યે મનાઈહુકમ ફરમાવ્યો.

વખત વર્તો રાજ્યના આ મનાઈહુકમનો ભંગ ન કરવાનો સમિતિમાં નિર્ણય થયો. સંગ્રામસમિતિએ તે વિષે તારથી ખબર આપતાં ધ્રાંગધ્રામાં સભા વિગેરે પણ બંધ રહ્યું, પણ એ વિષેનો તાર ગમે તે કારણે હળવદ ન મળતાં ત્યાં સભાની તૈયારી થવા લાગી. સભાની જાહેરાત કરનાર એક સૈનિક પર પોલીસે લાડીચાર્જ કર્યો, તેથી હળવદે હડતાળ પાડી. ધ્રાંગધ્રાએ પણ સાથ પુરાવ્યો. રાજ્યે ધ્રાંગધ્રાના છ અને હળવદના ત્રણ-એમ નવ આગેવાનોને હદપાર કર્યા.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે સમાધાન તોડ્યું છે એ મુદ્દા પર, પરિષદ સામેના મનાઈહુકમ અને કાર્યકરોની હદપારીનો હુકમ રાજ્ય આઠ દહાડામાં રદ ન કરે તો સત્યાગ્રહ કરવાનું સંગ્રામ સમિતિએ જાહેર કર્યું.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે સંગ્રામસમિતિની માગણી ન સ્વીકારી, આથી

સત્યાગ્રહ કરવા માટે વઢવાણથી સંગ્રામ સમિતિએ ધ્રાંગધ્રા ટુકડીઓ મોકલવી શરૂ કરી. ટુકડીઓમાં ભાવનગર, રાજકોટ, ધોલેરા, વઢવાણ, મોરબી, ધ્રોળ, પાલીતાણા, જામનગર વગેરે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ હતા. કુલ ૧૩૫ જુવાનો આમાં જોડાયા. ટુકડીઓ ધ્રાંગધ્રા જતી ગઈ અને રાજ્ય પકડતું ગયું. રાજ્યનો બહિષ્કાર પણ જાહેર થયો.

પણ આ સત્યાગ્રહ ચર્યાપદ બની ગયેલો. આ સમયે ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં લાંડન ગયેલા. ધીમે ધીમે સરકારનું વલણ ફરતું જતું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ બ્રિટિશ હિંદની કટોકટોભરી સ્થિતિ વચ્ચે આ સત્યાગ્રહ ન થાય તેવી માન્યતા ધરાવતા હતા. તેમની આ માન્યતા પ્રકટ થઈ જતાં આ લડતના જ સૂત્રધારોમાં મતભેદ પડ્યા, પણ ફૂલચંદ્રભાઈ તો લડત ચલાવવામાં અડગ રહ્યા.

રાજ્યે વલ્લભભાઈની આ માન્યતા જાણીને સત્યાગ્રહી કેદીઓ પર અસહ્ય જુલમો વરસાવ્યો. કેદીઓને માઈલો સુધી દોડાવવા, ખરાબમાં ખરાબ ખોરાક આપવો, અંધારકોટડીઓમાં પૂરી અમાતુષી માર મારવો—વગેરે શસ્ત્રો અજમાવીને સત્યાગ્રહીઓને ભાંગી નાખવામાં આવ્યા. ધ્રાંગધ્રાના સીતમોએ તો અનેક યુવાનો પર એમના આખા જીવનને ભાંગી નાંખે એવી ભયંકર અસર મૂકી દીધી. ધ્રાંગધ્રાના સીતમો તો કાઠિયાવાડમાં દાખલા રૂપ બની ગયા. પરિણામે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓ મારી માગી છૂટી ગયા. થોડાક જ છેવટ સુધી ટકી રહ્યા. આ દરમિયાન સરકાર સાથે સમાધાન તૂટતાં બ્રિટિશ હિંદમાં ફરીથી સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો હતો, તેથી પણ ધ્રાંગધ્રા જેલમાં પડેલા સૈનિકોમાં દ્વિધા ભાવ ઊભો થઈ ગયેલો. રાજ્યે તેમની પાસે કેટલીક વાતો પાઠાંફર કરીને મૂકવાથી બ્રિટિશ હિંદના સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાની તાલાવેલીથી તેઓ દિલગીરી દર્શાવીને છૂટી ગયા. પાછળ થોડાક સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં રહ્યા.

લડત દરમિયાન ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની પ્રજાએ હડતાલ બરાબર પાળેલી. હળવદે તો સિત્તેર દહાડા હડતાળ ટકાવેલી, પણ રાજ્યના જુલમોને કારણે પ્રજા છેવટ થાકી અને હડતાળ તૂટી.

ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહ વખતે : (૧) કૂલચંદલાઈ (૨) મણિશંકર ત્રિવેદી

કૂલચંદલાઈ આવી સ્થિતિ છતાંયે અડગ રહેલા. જેલમાં બેઠેલા કેદીઓ પાસે પોતે પહોંચવું જોઈએ એમ કહીને એ ધ્રાંગધ્રા ગયા અને તેમને પકડવામાં આવ્યા. તેમની સાથે સિત્તેર વર્ષનાં ધરડાં અને ચુસ્ત જૈનધર્મી એમનાં માતૃશ્રી પણ પુત્રપ્રેમને કારણે જેલમાં ગયાં.

રાજ્યનો જીલ્લમ વધતો જ જતો હતો. લડતનો અંત આવે તેમ દેખાતું ન હતું. છેવટ ગમે તે કારણે રાજ્ય હીલું પડ્યું અને કૂલચંદલાઈને તથા સૌ સત્યાગ્રહીઓને બિનશરતે છોડ્યા. પરંતુ પાલીતાણા વાળા જોરસંગ કવિ પર ખોટો કેસ કરીને રાજ્યે મોટી સગ્ગ કરેલી. તેમને છોડ્યા ત્યારે જ કૂલચંદલાઈએ ધ્રાંગધ્રા છોડ્યું.

આ લડત વિષે કૂલચંદલાઈ લખે છે :

‘આ લડતમાંથી ઇશ્વર પ્રત્યેની મારી શ્રદ્ધા અત્યંત વધી અને ‘નિર્બલ કે બલ રામ’ એ સૂત્રનો સાક્ષાત્કાર થયો. બાકી આગેવાનો સામે હાદપારીનો હુકમ તથા પરિષદ સામેનો મનાઇહુકમ રદ ન જ થઈ શક્યાં. પણ લડત મુક્તત્વી રાખવા સિવાય અન્ય ઉપાય જ ન હતો.’

જેને માટે આ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો હતો તે-પરિષદ સામેનો મનાઇ-હુકમ તથા સ્થાનિક કાર્યકરોની હાદપારી ચાલુ જ રહ્યાં. બિલટું, ધ્રાંગ-ધ્રાના જીલ્લમોએ આખા કાઠિયાવાડની પ્રજા પર લચંકર સીતમનો ચરથરાટ પાથરી દીધો. ધ્રાંગધ્રાની પ્રજા તો સાવ નિષ્પ્રાણ જ બની ગઈ.

ધ્રાંગધ્રાના પરાજયની અસર ફૂલચંદલાઇ પર જળરી થઇ. પરા-જયના માનસિક પ્રત્યાઘાતે એમના શરીરને પણ પાછું પાડ્યું. પણ એ સમયે એમણે એ કારી ધા ભારે શાંતિથી સહી લીધી. અમુક જોરદાર ગણાતા સૈનિકાએ ધ્રાંગધ્રાની જોલમાં દિલગીરી દર્શાવી છૂટી ગયેલા, એ સૈનિકના મોવડી ધ્રાંગધ્રા સત્યાગ્રહ બાદ થોડા જ સમયે ફૂલચંદલાઇને મળવા ગયેલા. સામાન્ય સંયોગોમાં આવા કૃત્ય માટે ફૂલચંદલાઈ ખખડાબા વગર ન રહે, પણ તે સમયે એક શબ્દ પણ એ નહિ બોલેલા. પણ ધ્રાંગધ્રાના પરાજયનો કારી ધા એમના જીવનમાં જોલે સુધી રહી ગયો. ૧૯૩૮માં વઢવાણ મુકામે કા. રા. પરિષદની કાર્યવાહી મળેલી ત્યારે સામાન્ય વાતચીતોમાં આવતી કાર્યવાહીની બેઠક કોઇએ ધ્રાંગધ્રા મુકામે બોલાવવાનું કહેતાં એ બોલી જોડેલા :

‘સત્યાગ્રહ વખતે સૈનિકાએ મારીપત્ર પર કાંડાં કાપી દીધાં છે એ તો પાછાં લઇ આવો, પછી ત્યાં બેઠક ભરવાની વાત કરજો !’

ધ્રાંગધ્રા જોલમાંથી તે છૂટ્યા ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં સત્યાગ્રહ શરૂ થઇ ચૂક્યો હતો. પણ હજી એમને ભાવનગરની જોલ જોવાની બાકી હતી.

બ્રિટિશ હિંદમાં સરકારનું જોર વધતાં ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડ પાછું આવવું શરૂ થઈ ગયું હતું. આથી તેની સામે પિકેટીંગ કરવા ફૂલચંદલાઇ ફરીથી ત્યાં ગયા. ભાવનગર રાજ્યે તેમને હલપારીના હુકમ આપ્યો, પણ તેમણે હુકમનો ભંગ કર્યો તેથી તેમને પકડીને રાજ્ય પોતાની હદ બહાર કેઠ રાણપુર પાસે મૂકી આવ્યું. બીજે દિવસે ફૂલચંદલાઇ તથા શિવાનંદજી રેલવે મારફત ભાવનગર આવી પહોંચ્યા એટલે રાજ્યે તેમને પકડી લીધા. બંધખાંસે તેમના પર કેસ ચાલ્યો અને ૭ માસની તેમને સજા થઇ. આ બંધખાંસે ભાવનગરની પ્રજાએ હડતાળ પાડી. ભાવનગરની જોલ ફૂલચંદલાઇને બંધી જોલ કરતાં ઘણી સારી લાગેલી એમ તેમણે આત્મકથામાં વર્ણવીને લખેલ છે.

એ જોલમાં હતા તે દરમિયાન ભાવનગરમાં પિકેટીંગ ચાલ્યા કરતું

હતું અને તેને સફળતા મળતી જતી હતી. એક શુભેચ્છકે વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવ્યું, ને રાજ્યે તેમને બિનશરતે છોડી મૂક્યા.

પણ કોઈએ તેમને કહ્યું કે સભા નહિ ભરવાની શરતે આ છુટકારો થયો છે તેથી ફૂલચંદ્રભાષ્યે તે જ દિવસે સભા બોલાવી. ફરીથી એમને રાજ્યે પકડી લીધા અને જેલમાં ઉપાડી ગયા. ફરીથી વાટાઘાટ ચાલી અને તે દિવસે રાત્રે તેમને ભાવનગર રાજ્યે બિનશરતે છોડી મૂક્યા.

બ્રિટિશ હિંદમાં ફરીથી સત્યાગ્રહ શરૂ થયાને ધણો વખત થઈ ગયો હતો. 'ત્રીસના સત્યાગ્રહ કરતાં આ વખતે ત્યાં ધણું દમન વધી ગયું હતું.

કાઠિયાવાડના સત્યાગ્રહોની તેમના શરીર પરથી કળ ઉતરી ન હતી, છતાં ફૂલચંદ્રભાષ્ય બ્રિટિશ હિંદમાં પકડાવા તૈયાર થયા. બ્રિટિશ સરકારે કોંગ્રેસને ગેરકાયદેસર ઠરાવી હતી, તેથી એ હુકમનો ભંગ કરવા ફેરફાર કોંગ્રેસની પ્રાંતિક અને જિલ્લા પરિષદની બેઠકો ભરવામાં આવતી હતી. ફૂલચંદ્રભાષ્ય અમદાવાદ જિલ્લા પરિષદના પ્રમુખ થયા ને તેમને પકડવામાં આવ્યા. સાડાસાત માસની 'ક' વર્ગ સાથે તેમને સખત સજા થઈ. થોડો વખત સાબરમતી રાખ્યા બાદ તેમની વિસાપુર બદલી થઈ. પણ વિસાપુરની જેલ તો રોગનું ધામ હતું. જતાં વેંત જ એમનું નાણુક શરીર લથડ્યું અને ટાઇફોઇડ લાગુ પડ્યો. તેમનું વજન ઘણું ઘટી ગયું. વિસાપુર જેલમાંથી સાડાસાત માસે ફૂલચંદ્રભાષ્ય છૂટ્યા તો ખરા, પણ દેહ તો ભરપૂર બિમારી તથા રોગને જેલના રમરણચિહ્ન તરીકે સાથે લેતો આવ્યો હતો.

(૧૦) મૃત્યુ મરી ગયું !

ફૂલચંદ્રભાષ્યે અત્યાર સુધી અનેક યુદ્ધો ખેડ્યાં, ધણી જેલો ભોગવી અને સીતમો પચુ સહ્યા. ૧૯૩૩થી એમનો યુદ્ધમેષ્વરો મદદાપ્યો. હવેનું યુદ્ધ એમના પોતાના શરીર સાથે જ ખેલવાનું હતું.

જીવનભરની હાડમારીઓએ એમના શરીરને ભાંગી નાખ્યું હતું, પણ આત્મા તો વિશેષ તેજસ્વી બન્યો હતો. બન્ને વચ્ચે જાણે હરિકાષ્ઠિ ચાલી. સંયમિત આત્માએ આ યુદ્ધમાં ભાંગેલા દેહને સાત વર્ષ ટકાવી રાખ્યો.

વિસાપુરમાં જ તબિયત લથડી હતી. છૂટીને વઢવાણ આવ્યા ત્યાં શિવાનંદજીની માંદગીનો તાર મળતાં ફરીથી એ વિસાપુર ગયા અને પોતે જ વધારે માંદા પડીને આવ્યા. શરીર એકદમ લથડ્યું. દમનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. ૧૯૩૩ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં તો જમ શકાય તેવું શરીર ન હતું. અચાનક ટાઈફાઈડનો તેમના પર જ જબરો લલ્લો થયો. બચવાની આશા કોઈને પણ ન હતી, પણ તે બચી ગયા. શરીરમાં ઘણી નબળાઈ આવી ગઈ. કામ કરવાની શક્તિ ન રહી, તેથી તે પંચગની ગયા. કુદરતી ઉપચારોથી શરીર સુધર્યું અને પાછા વઢવાણ આવ્યા. વળી પાછો ૧૯૩૬માં શરદીનો હુમલો થયો. કોઈએ ક્ષયની આશંકા બતાવી, દમ અને તેમાં ક્ષય ! દેવાસના ક્ષય-નિષ્ણાત ડોક્ટર સર જેમ્સ રોબર્ટ્સને શરીર બતાવ્યું ક્ષયના બીજા તબક્કામાં છે, એવો તેનો અભિપ્રાય પડ્યો. કૂલચંદલાઈએ ક્ષયના ઇન્ફેક્શન લીધાં. પણ ફેર ન પડવાથી ડોક્ટરે એમને કાંડલીવર ઑપરેશન લેવાની સૂચના આપી. પણ અહિંસાના એ વ્રતધારીએ સંભળાવ્યું કે ‘કોઈ પણ જાતની હિંસક દવા કે ઇન્ફેક્શન મારે નથી લેવાં. ભલે દેહ રહે કે પડે.’ આવી દવાઓને મળકમાં ઉડાવતાં તેઓ કહેતા, ‘કાંડલીવર ઑપરેશન લેવું એના કરતાં શીરો કે માખણ શું ખોટું ?’ અને ત્યારબાદ ફરીથી પંચગની ગયા. ત્યાં શીરો-માખણ શરૂ કર્યું અને શરીર સુધર્યું. કામ કરવાની શક્તિ પણ આવી.

પંચગનીથી વઢવાણ પાછા આવ્યા ત્યારે શરીર કરતાં આર્થિક સ્થિતિ ભારે તંગ થઈ ગઈ હતી. સંસ્થા માટેય કોઈની પાસે નમીને પૈસા નહિ માગનાર કૂલચંદલાઈ પોતાના માટે તો પૈસા શાના જ માર્ગે ? ઊલટા, ખોટા મિત્રો સહજાવથી પોતાની મેજે પૈસા મોકલતા તે પાછા મોકલી દેતા.

માંડ શરીર સારું થયું કે તરત જ તેમણે આશ્રમમાં શિક્ષક તરીકે કામ શરૂ કર્યું. મહાન સત્યાગ્રહ પછી વઢવાણના રાજકારણમાં મંદતા આવી હતી. ધીમે ધીમે ત્યાંનો યુવકસંઘ કામ કરી રહ્યો હતો તેમને તે દોરવણી આપવા લાગ્યા.

૧૯૩૪ પછી મહાસંગ્રામ બાદ કાઠિયાવાડમાંયે મંદતા વ્યાપી હતી. તે ટાળવા કાઠિયાવાડના કાર્યકરો બે વાર મળ્યા. છેલ્લે ભાવનગર મુકામે કાર્યકર સંમેલન રૂપે ભેગા થયા. તેમાં ફૂલચંદલાઈએ અગ્રભાગ લીધો. તેમની આગેવાની નીચે કાર્યકરો કાઠિયાવાડ માટે માર્ગદર્શન મેળવવા ગાંધીજી પાસે સેમાંવ ગયા. ગાંધીજીએ તેમને બે વર્ષ સુધી રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો આદેશ આપ્યો.

આ દિવસોમાં જ શ્રી. ઢબરભાઈએ રાજકોટમાં કા. રા. પરિષદની એક બેલાવવાની રજા મેળવી અને ૧૯૨૯માં મોરબી મુકામે સરદારના પ્રમુખપદે પરિષદ મળ્યા બાદ ૧૯૩૮માં દરબાર ગોપાલદાસના પ્રમુખપદે રાજકોટમાં રાજકીય પરિષદ ભરાઈ. ફૂલચંદલાઈ તેના મંત્રી હતા. આ પરિષદમાં તેમણે પહેલેથી છેલ્લે સુધી ભાગ લીધો. ઢબરભાઈ સહમંત્રી થયા અને તેમણે બહુ કામ ઉપાડી લીધું.

થોડા સમય બાદ રાજકોટનો સંગ્રામ આવી પહોંચ્યો. કાઠિયાવાડમાં પહેલાં અનેક સંગ્રામો એકલે હાથે લડનાર ફૂલચંદલાઈ એમાં જોડાયા વગર કેમ રહી શકે? રાજકોટમાં કોઈને ખબર પણ ન હતી અને તે એક ટુકડી લઈને ત્યાં પહોંચી ગયા. તે પડઝાયા અને તેમને સજા થઈ. પણ શરીર હવે જેલ સહન કરી શકે તેમ ન હતું. જેલમાં એમનું શરીર સાચવવા સાથીઓએ પ્રયાસ કર્યા. પણ શરીર અંદરથી છૂટતું ચાલ્યું.

રાજકોટ સત્યાગ્રહમાં વિજય થયો. એ સમયે ફૂલચંદલાઈ છૂટીને વઢવાણ આવ્યા ત્યારે ફરીથી વઢવાણની પ્રજાએ એમનું નાગપુર-બારડોલીથી પાછા ફરતાં સ્વાગત કરેલું એવું દબદબાથી સ્વાગત કર્યું.

દુઃખાવો થતો, છતાં એક સીસકારોયે એમના મુખમાંથી ન નીકળતો. પ્રભુ મહાવીરની તસ્વીર સામે જ ટીંગાડી રાખતા ને તેમના જેવી અખંડ શાંતિનું ધ્યાન ધરીને ફૂલચંદલાધ મહિનાઓ સુધી દર્દ સહન કરતા પડ્યા રહ્યા. ક્યારેક ખૂબ દર્દ થતું ત્યારે માત્ર આટલું જ બોલતા : ‘પ્રભુ ! હજી આ કાયાને કેટલીક તાવવી છે ?’

આવી સ્થિતિમાંયે એમનો આનંદી સ્વભાવ ઠેક સુધી ટકી રહેલો. ક્યારેક ક્યારેક ટોળ-મગ્ગ કરી લેતા. પણ અંતરે તો સેવાને જ ઝંખતું હતું; સ્વપ્ને પણ તેમને સેવાનાં જ આવતાં હતાં અને મરીને વહેલા વહેલા સેવા-કાર્યમાં જ આવી પહોંચવાની ઇચ્છા જ તે વ્યક્ત કરતા હતા.

તારેતાર જીર્ણ થઈ ગયેલા બિચારા દેહને દુઃખમાંથી છોડાવવા આવનાર મૃત્યુ-દેવના સ્વાગત માટે એમણે તૈયારી કરી રાખી. મૃત્યુ બાદ પ્રભુપ્રાર્થના, ધૂપદીપ વગેરેની સૂચના સ્નેહીજનોને આપી દીધી અને તા. ૩૦મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧ની રાત્રે સાડાનવ વાગ્યે ૪૬ વર્ષની ઉંમરે, તદ્દન જનજરિત બની ગયેલ દેહને છોડીને એ ઉન્નત આત્મા ઊડી ગયો-ગણે વઢવાણ અને કાઠિયાવાડના જાહેરજીવનનો છેલ્લા બાવીસ વર્ષનો અખંડ ઇતિહાસ-સ્થંભ ઢળી પડ્યો.

અને ‘ફૂલછાબ’ના શબ્દોમાં :

‘એની જીવન-ઉપાસનાનો સ્વરૂપો તો સ્પષ્ટપણે એના મૃત્યુ-દિને જ મંડાયો. એની પાલખીને કાંધે દેવા માટે જાણણો અવાચા થડયા, એના અવસાનને સલામો દેવા અને પત્નીને દિલાસો પાઠવવા દાઢીવાળા મુસ્લિમો હાજર થયા. રાજવી કુટુંબ અને સાધુસાધ્વી સિવાય કોઈને ન અપાતું પાલખીનું ગૌરવદાન એના કલેવરને ખુદ રાજવીએ પણ નિષિદ્ધ માન્યું નહિ. ને પ્રજા-વિશ્વના પ્રાણ પર વળેલા સંયોગિક પથ્થર-પોપડાની નીચે વહેતા પ્રેમના મહસ્ત્રોતનો તે દિવસે કનક-પ્રવાહ રેલાયો.’

જીવનદર્શન

ધાર્મિક વિચાર

ફલચંદ્રભાઈનો મૂળ વારસો જૈન-ધર્મના સંસ્કારનો. કોલેજમાં પહેલાં ત્યાં સુધી ચુસ્તપણે જૈન-ધર્મના આચારવિચાર તે પાળતા અને પાઠપૂજા વગેરે કરતા. પણ કોલેજના વિશાળ વાતાવરણમાં આવતાં અન્ય ધર્મો તરફ પણ એમની દૃષ્ટિ ગઈ અને સહેજે એનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ થતો ગયો, તેમ તેમ એમને જૈન ધર્મની ત્રુટીઓ દેખાવા લાગી. એ વખતનાં ધાર્મિક મંથન વિષે તેઓ પોતાની આત્મ-કથામાં લખે છે કે :

‘ચાલી રહેલી જૈન-પ્રજ્ઞાલિકા વિષે મેં સ્વતંત્ર વિચારો કરવા માંડ્યા. જૈનો દ્વાધર્મનો ઇબ્બરો રાખવાની બકાશેા મારે છતાં છળકપટ કરવામાં કે ગરીબોને લૂંટવામાં બીજાથી એછા ભતરે તેવા ન હતા, એ બેધ મને દુઃખ લાગતું. ‘ભગવાન તો મુક્તાત્મા થયા છે’ તો પછી ભગવાનને ભતભતનાં ઘરેણાં પહેરાવવાં, મૂર્તિને અત્તર તેલ કુલેલ લગાડવાં, આંગી કરવી ને અનેક પ્રકારે ઠાઠ કરવો—એ વસ્તુ મને બયંકર લાગી. વળી નિસ્પૃહી, પરિગ્રહ-ત્યાગી ભગવાનને નામે ભંડારોમાં હબરો રૂપિયા બેળા કરવામાં આવે, આરતીનાં ધી બોલાવી હબરો રૂપિયા સંઘરવામાં આવે, અને જેમ કોઈ દુનિયાદારી વેપારીની પેઠી ચાલતી હોય તેની માફક ભગવાનના નામની પણ પેઠી ચાલે એ મને ખૂંચવા લાગ્યું. મને એમ થયું કે જૈન ભાઈઓ ભગવાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા નથી. અને ભગવાનને ન છાજતી વસ્તુઓ વળગાડી પોતાના ધર્મનો ને ભગવાનનો દોહ કરી રહ્યા છે. ખરી રીતે મંદિર ખુલ્લાં રહેવાં બેધએ, એક પૈસાનું ઘરેણું કે કપડું ભગવાનની મૂર્તિને ન પહેરાવવું બેધએ, મંદિરે તાળાં ન વાસવાં બેધએ, હથિયારધારી ચોકીદાર જૈન મંદિરે ન શોભે. વીતરાજની મૂર્તિ બેવાથી વૈરાગ્ય પ્રગટે એ મુખ્ય હેતુ સધાવો બેધએ.

‘ઘરેણાં પહેરાવ્યાં હોય, ઘડિયાળ-ભકીટ ખડકાયાં હોય, અત્તર કુલેલ લગાવાયાં હોય એવી મૂર્તિને વીતરાજની મૂર્તિ ન કહી શકાય એવી શંકા મને થવા લાગી અને એવી મૂર્તિ વીતરાજની નથી જ એવો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો. નિર્ણય થતાની સાથે જ પ્રભુપૂજા મેં બંધ કરી અને મંદિરે જવાનું પણ મેં માંડી વાળ્યું.

‘આ ફેરફારથી અનેક જોનો મને નારિતક કહેવા લાગ્યા. સગાં-રનેહીઓને પણ મારું વલણ અકાચું લાગ્યું, પણ મારો કોયડો કોઇ ઉકેલી શક્યું નહિ. જૈન સાધુઓએ પણ પ્રભુપૂજા આદિ ક્રિયા કરવાં બેઠાં એમ સમજાવવા મહેનત કરી, પણ તેમની વાત મને ગળે ન જ ઊતરી. ભગવાન મહાવીરનાં અહિંસાદિ પ્રતોનો પૂજારી હું રહ્યો, પણ ભગવાનના નામે વેપાર ચલાવવાની ચાલુ પદ્ધતિ સામે મેં બળવો પોકાર્યો. નાનાં બાળકોને ચોરીદુપીથી ઉપાડી જઇ દીક્ષા આપવાનું નિંદ્ય કર્મ પણ કેટલાક સાધુઓ કરતા ને તેને અંગે ધર્મની નિંદા થવા લાગી હતી. બીજા પણ ઘણા સડા પેસી ગયા હતા. તે બધાની સામે સમય મળ્યે યુદ્ધ પોકારવાનો નિર્ણય મેં મન સાથે કરી લીધો.’

કોઇ પણ અન્યાય સહન નહિ કરી શકવાની એમની મૃદુ લાગણી-સંપત્તિ એમના રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉગમ પહેલાંના સમયના આ મનો-મંથનમાં દેખાય છે. એમના જાણીતા તેજ મિત્રજના મૂળમાં એમની આ મૃદુતા જ પડી દેખાય છે. એ મૃદુતા એમના જીવનમાં સૂતરૂપ બની ગઇ. કોઇ પણ અન્યાય ધાર્મિક-સામાજિક-રાજકીય, તેની સામે જાણે એમના અંતરના તારેતાર ઝલુઝલુ ઊઠતા. એ સહન ન કરી શકતા અને તરત જ એનો સામનો કરવાની તૈયારી કરતા; આ બધાં તેમની મૃદુ-લાગણી સંપત્તિનાં સહજ પરિણામ છે.

એમના આર્થિક મનોમંથનમાંથી બીજી વાત એ તરી વળે છે કે જે સાચું લાગ્યું તેને તરત જ, ગમે તેટલો વિરોધ છતાં અમલમાં મૂકવાની એમનામાં પ્રયત્ન ક્રિયાશક્તિ હતી. આ ક્રિયાશક્તિએ એમના ફૂલ સમ હૈયાને વજ્ર જેવી કાર્યસાધકતા અને કર્તવ્યશીલતા આપ્યાં અને એમના આખા જીવનને એક અખંડ ઝૂંઝવાટનો મહારથી બનાવી દીધું.

આદર્શ કેળવણીકાર

ફૂલચંદલાઇ અડગ સત્યાગ્રહી યોદ્ધા કે સમાજસુધારક કરતાં સૌથી પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર હતા, એમ કહી શકાય.

ગાંધીજી પાસે કોચરબ આશ્રમમાં તે ગયા એ પહેલાં તેઓ વઢવાણની હાઇસ્કૂલમાં દરબારી શિક્ષક હતા ત્યારથી જ વિદ્યાર્થીઓ સાથે

હળીમળીને, પ્રેમથી વાતચીત કરીને, તેમનાં જીવનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશસેવાના આદર્શ જાગે તેવા એ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. દારણુ કે તે માનતા કે યુવકો એ દેશનું પરમ ધન છે અને આવતી કાલના ધડનારા એ જ થવાના છે. કોચરબ આશ્રમમાં એ ગયા ત્યારે ત્યાં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ કરેલી તેમાં સૌથી પ્રથમ શિક્ષક તરીકે એ જ દાખલ થયેલા. કાકાસાહેબ, નરહરિભાઈ, કિશોરભાઈ વગેરે એમના પછી જ આવેલા. વિદ્યાર્થીઓનાં સુખદુઃખમાં પ્રેમાળપણે ઓતપ્રોત થતાં તેમને સરસ આવડતું, તેથી શિક્ષક તરીકે ત્યાં પણ તે સફળ થયેલા. આથી તો કાકાસાહેબે એમને અંગ્રેજી અપનાવતાં ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’માં (ઓક્ટોબર, ૧૯૪૧) તેમને ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આઘ અધ્યાપક’નું બિરુદ આપી લખ્યું છે કે .

‘જેમને હાથે ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિ ગાંધીજીએ શરૂ કરી, અને તેથી જોએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સર્વપ્રથમ અધ્યાપક થઈ શક્યા હતા, તેમના અવસાનના સમાચાર મેં તો મુંબઈમાં અચાનક એક છાપામાં વાંચ્યા. વાંચતાં વેંત આશ્રમની શાળાની સ્થાપના, અનેક કેળવણી-પરિષદો, વિદ્યાપીઠની સ્થાપના અને વિસ્તાર, અને દાંડીકથ તથા ધરસણામાં એ બધી પ્રવૃત્તિની થયેલી પ્રભુદૃતિ, અને ત્યારપછી એ જ અંગારમાંથી નીકળેલા વર્ધા-યોજનાની ચિનગારી-એ બધી વસ્તુ એક ક્ષણે, એકસામટી મારી નજર સામે થઈને પસાર થઈ...ગુજરાતના તમામ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પોતાના આ સર્વપ્રથમ અદ્વાભૂતિ શિક્ષણશાસ્ત્રીને અદ્વાપૂવક અંગ્રેજી અપણી કરવી જોઈએ.’

આશ્રમ છોડી એ વઢવાણ આવી વસ્તા ત્યારે પહેલી જ પ્રવૃત્તિ તેમણે બાળકોને શિક્ષણ આપવાની ઉપાડેલી. શાળામાં બાળકોને નવરાવવા ધોવરાવવાથી માંડીને તેમની શક્તિઓ અનુસાર તેમનો વિકાસ થઈ શકે એ રીતે શિક્ષણ એ આપતા હતા. એમણે કોઈ મોન્ટેસોરીના સિદ્ધાંતોનો કે શિક્ષણશાસ્ત્રના પુસ્તકનો અધ્યાસ કર્યો ન હતો, પણ સાહજિક રીતે જ એમણે સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના નિયમો અનુસાર શિક્ષણ આપવાની કાઠિયાવાડમાં પહેલ કરી.

ગિબુલાઇએ મોન્ટેસોરીના સિદ્ધાંતો અનુસાર લાવનગરમાં બાલમંદિર શરૂ કર્યા બાદ પૂલચંદલાઇની આ 'નાગડા-નિશાળ'ને જોઇને મોન્ટેસોરીનાં બાલમંદિરો માટે આદર્શ દાખલા તરીકે તેને રજૂ કરેલ.

ત્યાર બાદ એ 'નાગડા-નિશાળ'ને રાષ્ટ્રીયશાળાનું સ્વરૂપ મળ્યું. એ રીતે કાઠિયાવાડમાં સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો એમણે જ પાયો નાખ્યો અને આખા કાઠિયાવાડમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં આંદોલન વહેતાં મૂક્યાં. વઢવાણની આ રાષ્ટ્રીયશાળા તથા લાવનગર-રાજકોટની અન્ય રાષ્ટ્રીય શાળાઓના સફળ પ્રયાસોને લીધે જ ૧૯૨૨માં વઢવાણ કેમ્પ મુકામે મળેલી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની બેઠકમાં ઠરાવ કરીને 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમિતિ' નીમવામાં આવેલી અને કાઠિયાવાડમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચારની વિચારણા માટે એ સમિતિની અમુક બેઠકો પણ મળેલી.

વિદ્યાર્થીઓને સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસ્ફૂર્તિના સિદ્ધાંતો અનુસાર શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત પઠાવાળા માટે પણ ખાદીનો પોપાક મુકરર કરનાર આ જ રાષ્ટ્રીયશાળાએ સરસ્વતીને દ્વારેથી સમાજના કોઈ પણ બાલકને પાછા ન કાઢી શકાય એવો વિશાળ સિદ્ધાંત અપનાવવાની કાઠિયાવાડમાં પહેલ કરી અને હરિજનોને શાળામાં પ્રવેશ આપ્યો. એ વિષે કાકાસાહેબ લખે છે:

‘એ વખતે લોકોને ધર્મનો રસ્તો સમજાવવાની પૂલચંદલાઇએ પરાકાષ્ઠા કરી. સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણવ જેવા આદર્શ સેવકો એમના સાથી હોવાથી, ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ બંને સ્થિતિમાં આંતરિક સમાધાન મેળવવાની અને જાળવવાની કળા એ આખા મંડળે કેળવી હતી. એ વખતે એ મંડળની જે ધર્મસંકટની સ્થિતિ હતી તેનો અને તેમની નિષ્ઠાનો હું સાક્ષી છું. અમેરિકામાં ફ્રેન્સ કેન્ડેલ નામની ઝોરી ખ્રિસ્તી બાઈએ પોતાની શાળામાં કાળી હબસી છોકરીને દાખલ કરવાની જીદ રાખી, ભયંકર હાડમારી વહોરી લીધી અને પોતાની ધીક્કતી સંસ્થા બેદાનબેદાન થવા દઈ પોતાનું અને પોતાની શાળાનું નામ અમર કર્યું. એ બરાબર સો વરસ પહેલાંનો ખ્રિસ્તો મારા બ્યાનમાં આવ્યો અને એ એમનું અભિનંદન કર્યું. પૂલચંદલાઇએ

શાળાનું રૂપાંતર કરી ત્યાં જ આશ્રમ સ્થાપ્યો, અને હરિજનો માટે જ આખો સમય આપવા લાગ્યા.

ઇતિહાસના સમય લેતી વખતે રાષ્ટ્રીય શાળાના વિદ્યાર્થીઓને રસપાન કરાવતા ફૂલચંદલાઈ આશ્રમમાં હરિજન બાળકોને એ જ રસથી શીખવવા લાગ્યા અને ગુજરાતીના પાઠોથી માંડી ઇતિહાસની વાર્તાઓમાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને રસતરબોળ કરવા લાગ્યા.

એમની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ તો એક રીતે અંત સમય સુધી ચાલુ જ રહી. એમની આસપાસ યુવાનોનું એક જૂથ કાયમ રહ્યા જ કરતું. તેમને એક સહૃદયી મિત્રની અદ્વિતીય કેળવણી રહ્યા અને એ રીતે પોતાના કેળવણીકાર આત્માને અંત સુધી તે અર્થ આપતા રહ્યા.

સ્વાધ્યાય

‘તારી વિદ્યા તુંમહી ગોપવીને

જીવ્યો છે તું ધાવણા બાળ જીવો

એ મેઘાણીભાઈનું કથન તદ્દન સાચું છે. એમના કેટલાયે સહવાસીઓ ભાગ્યે જ જાણતા કે બોલવામાં કદીયે એક પણ અંગ્રેજી શબ્દ આવવા ન દેનાર ફૂલચંદલાઈ ટ્રેન્યુએટ થયા છે !

એથીયે વિશેષ, ફૂલચંદલાઈ કદી લાંબી ચર્ચાઓમાં ઊતરતા નહિ, અને મૂળ મુદ્દાની વાત કરીને પછી આનંદની હળવી વાતોમાં ઊતરી જતા. અનેક વાદોના અભ્યાસી અને વાતવાતમાં વાદોવાદના હવાલા દેનાર આજના યુવકોને કારણે ફૂલચંદલાઈમાં ઊંડાણ નથી એમ લાગતું, જગતના ચાલુ પ્રવાહોથી ફૂલચંદલાઈ પરિચિત નથી એમ તેઓ માનતા. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી હતી.

વાચનનો શોખ ફૂલચંદલાઈને નાનપણથી જ હતો. નાનપણમાં જૈન ધર્મનાં પુસ્તકો તેમણે સારી પેઠે વાંચેલાં. એ પછી આશ્રમમાંથી વઢવાણ આચાર્ય આદિ, ત્રગાનાર બાવીસ વર્ષ સુધી, ફૂલચંદલાઈ

હંમેશાં વહેલા ઊઠીને, સવારના દોઢ બે કલાક સ્વાધ્યાયમાં જ ગાળતા. આ સ્વાધ્યાય તો એમની માંદગી દરમ્યાન પણ ચાલુ રહેલો.

એ સ્વાધ્યાયમાં ૧૯૩૨-૩૪ દરમ્યાન રશિયન સાહિત્ય પણ આવી ગયેલું. લેનીનનાં તેમણે પુસ્તકો વાંચેલાં. સમાજવાદના પ્રમાણભૂત પુસ્તક કાર્લ માર્ક્સના 'કૃપીટલ'નો તો તેમણે ઊંડાણથી અભ્યાસ કરેલો. પણ એ અભ્યાસ બાદ એમને પ્રતીતિ થયેલી કે આના કરતાં તો ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો ઘણા આગળ છે. અને અહિંસા જ સાચો સમાજવાદ લાવી શકશે એવું એમને સ્પષ્ટ લાગ્યું, તે પછી જ એમણે સમાજવાદી સાહિત્યનું વાચન છોડ્યું. સમાજવાદ તરફ પ્રથમ ખેંચાયેલા ત્યારે એમણે 'સમાજવાદ વધાવો' એવાં ગીત પણ રચેલાં.

એમણે 'નવજીવન'નો અને ગાંધીજીનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરેલો છતાં તે પુસ્તકોને ફરીથી વાંચી ગયા. 'હરિજનબંધુ'ની ફાઇલો વારંવાર વાંચી. 'યંગ્-ડીઆ' પણ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચ્યું. મહાભારત અને રામાયણનો પણ અભ્યાસ કરેલો. આ રીતે એમનું વાચન કદાચ વિશાળ નહિ, તો સાપ્તિક તો હતું જ. એમણે પોતાના જે સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા હતા, તેને અનુરૂપ જ એમનું વાંચન ચાલ્યા કરતું. આ સિદ્ધાંતો એમના મનમાં એટલા સ્પષ્ટ અને આશંકા વગરના હતા કે એ માટે એમને વાદવિવાદ કરવાની જરૂર ન લાગતી.

સ્વાધ્યાય સાથે એ હંમેશાં પોતાને સારી લાગતી બાબતોની સાફ, સ્વચ્છ અક્ષરે નોંધ કરતા. આવી નોંધોની થોડકાબંધ નોટો આજેય પડી છે. એમાં સૌથી વિશેષ ગાંધીજીના લેખોનાં અવતરણો છે.

પણ કેવી એ નોંધ ને કેવા એ અક્ષરો ! અસલ મોતીના દાણા જેવા. કલમ ઉપાડે, ત્યાંથી કલમ પૂરી થાય ત્યાંસુધી એકધારા અક્ષરો, ચાલ્યા આવે; નહિ ડાઘડૂઘ, નહિ છેકભૂંસ. જાણે એમની સ્વચ્છ, સીધીદાર વિચારસરણીની આબેહૂબ આરસી.

લેખન તો એ જ્યારે માંદા પડ્યા અને હરીફરી શકતા ન હતા ત્યારે પણ એમનું સાથી બની ગયેલું. એક મોટો ચોપડો ખંધાવીને

એમનાં બધાં ગીતો સળંગ તેમણે લખવા માંડેલાં. ક્યારેક પોતાની જીવનકથા લખતા અને સમય મળ્યે Power of Non-violenceને અનુવાદ પણ કરતા. અનુવાદ કરવામાં પણ એમને ક્યાંયે છેકબૂંસ કરવી પડી નથી. જાણે એમના મનમાં ક્યાંયે ગોટાળો હતો જ નહિ.

એમના મોતીના દાણા જેવા અક્ષર તો ઘણાને ધર્ષાડપ બની જતા. વિસાપુર જેલમાં એ મરાઠી તથા બંગાળીનો અભ્યાસ કરતા હતા. ગુજરાતમાં કેટલાયે અભ્યાસીઓ બંગાળી ભાષા શીખે છે, પણ એમાંના કોઇક જ બંગાળી લખતાં શીખે છે, કેમકે એ લિપિ લખવી ઘણી અઘરી છે. પણ ફૂલચંદલાઇએ તો બંગાળી શીખવાની શરૂઆતમાં જ એ લિપિ લખવાનું શીખી લીધેલ અને એ લિપિ પણ એટલી ચોખ્ખી માંડતા, જાણે છાપેલા અક્ષર જ નેહ લેો.

એમણે ‘પુરુષાર્થ’ નામનું માસિક ચલાવેલું, નાગપુર જેલનાં સરમરણો લખેલાં, હોટલ-દુકાળનાં નાટક લખેલાં અને નાની નાની વાર્તાઓ પણ લખેલી. પણ એ બધાં તો એના સત્યમય સિદ્ધાંતોનું સાધ્ય મેળવવામાં સાધનરૂપ હતાં. એટલે જ એ બધાં પરિશુદ્ધ રૂપે જ વ્યક્ત થતાં. એમાં આડંબર ન આવતો કે શણગાર ન આવતો; દરેક વાતનું સીધેસીધું કથન જ તેમાં આવતું.

રાજકારણ

દેશી રજવાડામાં જન્મેલા અને ત્યાં જ કામ કરવું પડવાથી એમને દેશી રજવાડાના જીલ્લમ હાડ હાડ વ્યાપી ગયેલા. એમની દૃઢ માન્યતા બંધાઇ ગયેલી કે આ રાજવીઓનો કોઈ પણ રીતે હૃદયપલટો થવો શક્ય જ નથી. જવાહરના કથનને વારંવાર એ વ્યક્ત કરતા કે : ‘Princes and Priests must perish.’ રાજાઓ અને ધર્મગુરુઓનો નાશ થવો નેહાએ : આથી જ એમણે ખાખરેચીના રાજવીને સંભળાવેલું કે : ‘ખોઆ જેવડું ખાખરેચી શાના પર ફૂટકા મારી રહ્યું છે ? રશિયાના ઝાર જેવાનોયે નાશ થયો છે તો ખોઆ જેવડું ખાખરેચી શી ખિસાતમાં !’

આખા કાઠિયાવાડને તે એક અને અવિલાન્ય અંગ માનતા. કાઠ પણ રજવાડામાં થતો અન્યાય એમનો આત્મા સહન ન કરી શકતો, તેથી ત્યાં દોડી જતા. કારણ કે એ માનતા કે કાઠિયાવાડના કાઠ પણ એક રજવાડાની હમનનીતિ અન્ય રજવાડાને અસર કરે જ. આખા કાઠિયાવાડની દૃષ્ટિએ તેને અટકાવ્યા વિના છૂટકો જ નહિ. મોરબી રાજ્યે જ્યારે પ્રથમ વાર સુલેહ તોડેલી ત્યારે એ મુદ્દા પર વિચારણા કરતો સંગ્રામ-સમિતિએ જે ઠરાવ કરેલો એ એમની આ નીતિના દાખલા રૂપે છે.

કાઠિયાવાડના વતનીને કાઠ પણ રાજ્યમાં પ્રાથમિક શહેરી જેટલા જ હક્ક મળવા જોઈએ એમ તે માનતા. ૧૯૨૪માં જ્યારે ભાવનગરમાંથી એમને પરદેશી તરીકે હદપાર કરવામાં આવેલા ત્યારે એમણે પોતાની આ નીતિ અનુસાર જાહેરસભામાં સંભળાવેલું કે : ‘મોરબીના પટ્ટણી જે ભાવનગરના દીવાન થઈ શકે તો વઢવાણનો ફૂલચંદ ભાવનગરમાં આવીને પિકેટીંગ કરી શકે. પાડોશીઓને દુઃખ સમયે મદદ કરવાનો મનુષ્યનો અધિકાર અને ફરજ હોય તો ભાવનગરના વેપારીઓ ધર્મ ભૂલે તેને સાચે રાહ દોરવાની વઢવાણવાસીની ફરજ અને અધિકાર છે.’

કાઠિયાવાડના એકેએક સંગ્રામ પાછળ એમની આ ભાવના કામ કરતી હતી. પણ આ વિચારણામાં સ્થાનિક પ્રજાની બિનતૈયારીની વાત ગોણુ બની જતાં, શરૂઆતમાં વિજયી બનેલા એમના સંગ્રામો પછી રાજ્યોએ પ્રજાને એકલી પડતાં હમનથી દબાવી દીધી.

પણ ફૂલચંદલાઈની આ માન્યતા છેવટ સુધી અફર રહેલી. ૧૯૩૮માં એજન્સીનો વિરોધ કરવાની હિલચાલ રાજકીય પરિષદે ઉપાડી ત્યારે દેખરભાઈ એમને મળવા આવતાં એમણે હસતાં હસતાં કહેલું કે :

‘વકીલી રીતે જે લડાઈ લડવાની હોય તો મારી સલાહ ન ન પૂછે. એમાં મારું બેળું કામ નહિ કરે.’

સત્યાગ્રહના શાયર

ફૂલચંદ્રભાઈ રાષ્ટ્રીય કેળવણીકાર, હરિજનોના ભેરુ કે સત્યાગ્રહ સંગ્રામોના ઘડવૈયા તરીકે કદાચ ભૂલાઈ જાય, પણ જન-સમુદાયના ગીત-રચયિતા તરીકે પ્રજા કંઈથી કદી નહિ વિસરાય.

ફૂલચંદ્રભાઈ કવિ ન હતા, તેમનામાં ગંભીર અને સૌંદર્યકલાયુક્ત કાવ્યસંપત્તિ નહોતી. પણ જનસમુદાયને જાગૃત કરવાનું ગીતો એક અમોઘ સાધન છે એમ તેમને દેખાયું કે તેમણે ગીતો રચવાં શરૂ કર્યાં. ખરું જોતાં તો એ પ્રચારસૂત્રોનાં જોડકણાં (slogans) માત્ર હતાં છતાં ખીજા કોઈને પણ દુઃસાધ્ય થઈ પડે તેવી એક નમૂનેદાર લાક્ષણિકતા તો એ ગીતોમાં હતી જ. સમાજજીવન, ધાર્મિક જીવન અને રાજકીય જીવનમાં એમણે અનેક સડા જોયા. એ સડા સામેનો પોકાર એમણે પદ્યવાણીમાં વ્યક્ત કર્યો. એ વ્યક્ત કરવા માટે એમણે ભજનમંડળી રચી. એમનાં દોકડની થાપીએ, શિવાનંદજીની કડતાલોના ઝમઝમાટે અને શારદાબેનના મંજરાના રણકારે એ ગીતો જનસમુદાયની જીભે ચડી બેઠાં અને ફૂલચંદ્રભાઈના આત્માનો પોકાર સેંકડો કંઠો અને હજારો જીભો દ્વારા શતગુણિત સ્વરે ગાજી રહ્યો.

એમણે સદા અને જુગારનાં ગીતો રચ્યાં અને વઢવાણ આસપાસના મેળાઓમાંથી જુગારના પાટલા ઉઠાવી, રાજ્ય તરફથી પ્રતિબંધ મુકાયો. એમણે ચા અને હોટેલનાં ગીતો વહેતાં મૂક્યાં અને વઢવાણમાં હોટેલ-પ્રતિબંધ આવ્યો. એમણે આરડોલી સંગ્રામમાં જઈને

‘અમે રોપ્યા સત્યાગ્રહ માંડવો રે,
‘નથી ભરવું સરકારી મહેસૂલ...

અને

‘ભલે કાચાના કટકા થાય...
‘ભલે માથું ને ઘડ જુદાં થાય...

એવાં યુદ્ધગીતોથી ત્યાંની રાનીપરજ અને પાટીદાર કોમને ગાંડી

કરી મૂકી અને ત્યાંથી વિદાય થતી વખતે રાનીપરજી કહે તેમને
'કવિશ્રી ફૂલચંદલાઈ'ના નામે વિદાયપત્ર આપ્યું.

ગીતો પણ એ ત્વરિત રચતા. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં બહેનોને
રાસમાં ગાવા માટે કોઈ રાષ્ટ્રીય ગીત ન હતું. શ્રી. ભક્તિબા દેસાઈએ
તેમની પાસે એવા ગીતની માગણી કરી. ફૂલચંદલાઈએ તરતોતરત
'રાણીશ્રી'ને વાલોડના કારભારી દરજ્જેથી ત્રણ તાળીના રાસડામાં ગવાય
એવું એક ગીત રચી મોકલ્યું અને પાટીદાર ઐરાંઓએ તે સાંજે
રાસડામાં રમઝટ બોલાવી. બારડોલીના સત્યાગ્રહની પૂર્ણાહુતિની સભામાં
જુગતરામભાઈએ છેક છેલ્લી ધડીએ એક નવીન જ ગીત સંભળાવવા
'કવિબાબા'ને આદેશ કર્યો. પાંચ મિનિટમાં સભા સમક્ષ ફૂલચંદલાઈ
બિલા થયા અને--

કોણ કહે છે લોકો ડરશે, કોણ કહે છે લોકો ડરશે,
કહેનારા અહીંયાં આવો, તાલુકો નજરે ભાળો.....

એ જોડકાણું ગાઈ બતાવ્યું.

'ત્રીસનો મહા-સંગ્રામ આવ્યો અને

'કરો સાંઘા ઢીલા સરકારના રે...'

'ડંકો વાગ્યો લડવૈયા શૂરા ભગજે રે...'

વગેરે યુદ્ધગીતો એમણે આપ્યાં. જનસમુદાયને આવાં યુદ્ધગીતો પહેલાં
કદી મળ્યાં ન હતાં, હજી એવાં ગીત કોઈની પાસેથી મળ્યાં નથી.

એવાં તો એમણે અનેક ગીતો રચ્યાં અને લોકોએ ઝીલીને તે
ગજબ્યાં. લોકો જાણતાંયે નથી કે એ ગીત કેનાં છે એટલાં એ
લોકગીતોસમાં પ્રજાજીવન સાથે આત્મસાત થઈ ગયાં છે.

કાપડ પરદેશી હરામ, વસ્ત્રો વિદેશી હરામ,

ગુલામીને અમારાં છેલ્લાં રામ રામ રામ.

એવી રીતે પ્રજાપ્રિય થઈ પડેલી ધૂનના રચયિતા ફૂલચંદલાઈ છે એ
જાણીને ધણાને આશ્ચર્ય થશે.

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો સમય આવ્યો. એ માટે ગીતો જોઈએ.
તરત ફૂલચંદ્રભાઈ તૈયાર-

‘ નથી ઊંચાં-નીચાં કોઈ માનવી રે

‘ સૌ એક જ પ્રભુનાં બાળ...

• • •

‘ લાતો ને ગાળ હવે ખાવી નથી,

‘ નથી સહેવાં બૂરાં અપમાન રે

‘ હરિજન જગ્યા જગ્યા રે...

એવાં એમણે કેટલાંયે ગીતો રચી દીધાં અને ૧૯૩૩માં કાઠિયાવાડ ચીરીને હરિજન પરિવ્રાજક સંઘ નીકળેલો એણે એ ગીતો પ્રજના હૃદય પર ફૂલચંદ્રભાઈના સ્મરણ-ચિહ્ન તરીકે કાયમને માટે મૂકી દીધાં. પાછલા ગીતને તો કેટલાંયે નેતાઓએ હરિજનોની ‘કુઝેડ’નું-જેહાદનું-પોકારગીત તરીકે વર્ણવ્યું છે.

સ્ત્રીઓના રાસડા હવે જૂના થયા છે. એ કાઢવા જોઈએ એમ તેમણે જુએશ ઉઠાવી અને નવા રાસડા રચ્યા. એ રાસડા સ્વરાજ વર્ષ દરમિયાન ગાઈને વઢવાણુની નારીઓએ મોતીઓકને ગળવી મૂક્યો. એમણે જૂનાં લગ્નગીતોને નમાલાં ગણ્યાં અને એને સ્થાને એ જ હાળમાં ખાદી ને દેશસેવાના ભાવ આરોપીને નવાં ‘લક્ષ્મસરાનાં ગીતો’ પ્રકટ કર્યાં. પંજુસણુમાં ગવાતાં ધર્મનાં જૂની ધરેડનાં ગીતોને સ્થાને ધર્મનો સાચો આચાર કેવો હોઈ શકે તેનાં ગીતો રચી ‘પંજુસણુનાં ગીતો’ નામે તેમણે બહાર પાડ્યાં.

રાષ્ટ્રીય સમાહમાં ગાવાનાં ગીતો, ગાંધી-જયંતી પર ગાવાનાં ગીતો, ખાદી, સ્વદેશી, આમોઘોગ, દેશસેવા, હરિજનસેવા-બધા વિષયો પર એ ગીતો રચી નાખતા. આદર્શ નેતા, રાગ, પોલીસ વગેરે વિષયો પણ એમાં આવી જતા. જૈનધર્મના જનક મહાવીર અને મધને એમણે નવા સ્વરૂપે ગીતોમાં વણ્યા; બુદ્ધ અને કૃષ્ણને નવા સ્વરૂપે રજૂ કર્યા; ભીષ્મ, રામ અને પાંડવોને એમણે પોતપોતાનાં

ઠાર્યો સાથે પ્રજા પાસે ગીતોમાં મૂક્યા. પશ્ચિમના સંતો-ધર્મ અને સોફ્ટીસને પણ એમણે પોતાના ગીત-મંદિરે પ્રતિષ્ઠિત કર્યા.

ગીતો રચવામાં એમણે સાદામાં સાદા લોક-ઢાળ લીધા, રાસડાના ઢાળ વાપર્યા, પ્રચલિત નાટકોના ઢાળ લીધા, દુહા અને ભજનોના ઢાળ પણ લીધા. ‘સંત બહોતેરી’ અને ‘સદ્ગુણ છત્રીસી’ નામક ગીતની ચોપડી એમણે સળંગ દુહામાં જ રચી છે.

આખા બારડોલી-સંત્રામને મંદાકાંતા, શાદૂંલવિકીડિત, અનુષ્ટુપ, વસંતતિલકા-એવા છંદ-ઢાળમાં સળંગ ૩૦૧ કડીઓમાં એમણે રચી કાઢ્યો છે એ જાણીને કોઈને પણ આશ્ચર્ય થાય તેમ છે.

ઓછામાં ઓછાં તેમણે ૩૦૦ જેટલાં ગીતો રચ્યાં છે. લોક-હૃદયમાં સ્થાન પામી જનાર આ ગીતોને સંકલિત કરીને પ્રકટ કરવા જેવું છે.

સ્વમાની ને સ્પષ્ટવક્તા

સ્વમાની અને સ્પષ્ટવક્તા તો એમના જેવા કોઈ વિરલ જ હશે. ગમે તેવા અજાણ્યાને કે આત્મજનને ચોખ્ખે ચોખ્ખું તરત જ સંભળાવી દેવામાં એ કદી ખચકાતા નહિ. આશુમાત્ર પણ સ્વમાનભંગ એ સહન કરતા નહિ-એ માટે જે કંઈ સહન કરવું પડે તે માટે એ કાયમ તૈયાર જ હોય.

વઢવાણમાં ૧૯૩૦માં દારૂબંધી માટે યુવકોએ જબરું આદેશન મચાવેલું. દરબારગઢ સામે પિકેટિંગ તથા ઉપવાસ કરવાની યુવકોએ તૈયારી કરી. રાજ્ય સમાધાન કરવા તૈયાર થયું, પણ એ-ત્રણ શરતો મૂકેલી, એમાં એક શરત એ હતી કે, “ફૂલચંદલાઈ ‘યે શિર જાવે તો જાવે’ એ ગીત ન ગાય.”

આ ગીત ફૂલચંદલાઈને અત્યંત પ્રિય હતું અને એ દિવસોમાં તો એ ગીત એટલું બધું પ્રચલિત થઈ ગયેલું કે વઢવાણનાં નાનાં બાળકો પણ એની ગજળોનાઓ ગજવતાં, આથી રાજ્યે એવી માગણી કરેલી.

ફૂલચંદલાઈએ જવાબ આપેલો : ‘રાજ્યને ગમે તો ઘેર ઘેર ભલે પીઠાં ખોલી દે, અમારે એવી શરતો નથી જોઈતી. અમારી તાકાત હશે તો દારૂનાં પીઠાં બંધ કરાવશું, નહિ તો ઘેર બેઠાં બેઠાં આ ગીત તો ગાયા જ કરશું. દારૂબંધી લઈને ગાવાનો અધિકાર અમારે વેચી દેવો નથી.’

છેવટ રાજ્ય સમજ્યું અને દારૂબંધી ફરમાવી, જે હજી સુધી વઢવાણ રાજ્યમાં ચાલુ છે.

એક વખત દિવાળી-પ્રસંગે ફાળાની ઝોળી ફેરવવા યુવકો સાથે તે ગયેલા. જેને ત્યાં ગયેલા એ વ્યક્તિ સામે યુવકસંઘને થોડા સમય પહેલાં વિરોધ કરવો પડેલો. ફૂલચંદલાઈ દૂર બેઠા હતા ત્યાં પૈસા દેનાર વ્યક્તિ યુવકોને કહેતા હતા : ‘તમે અમારી પાસેથી વરસ દહાડે પૈસા લેવા આવી પહોંચ્યો છો અને પછી એ જ પૈસાનો ઉપયોગ અમારી જ સામે થવામાં કરો છો...’

ફૂલચંદલાઈએ આ સાંભળ્યું કે તરત યુવકોને બોલાવ્યા. એ વ્યક્તિએ જેટલા પૈસા આપ્યા હતા તે ઝોળીમાંથી કઢાવ્યા અને પાછા આપી દેવાનું કહી જણાવ્યું : ‘એ ભાઈ તો આપણને લાંચ દેવા માગે છે. મારા પૈસા લઈ જાઓ, પણ મારી સામે ન થતા ! આપણને એ ન પોસાય.’

પૈસા પાછા દઈ તરત જ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

ઝાલાવાડીઓ આખાખોલા કહેવાય છે. ફૂલચંદલાઈ એ રીતે અસલ ઝાલાવાડી હતા. તદ્દન નિરાડંબરી, નિખાલસ ભાષા-જેવું હૈયે તેવું જ હોડે, જરાયે દંભ નહિ, તેમ ચીડ નહિ. એમના પારદર્શક દેહ જેવી જ એમની સીધી, -સચોટ ભાષા, પણ એમનું સત્યવક્તૃત્વ એટલું તો દંશ કે દ્વેષથી રહિત હતું કે કદુ લાગવા કરતાં વધુ તો સામાના મનમાં એ સંક્ષોભ મચાવતું.

જાહેરજીવનની શરૂઆતમાં એમનાં એક બહેન ગુજરી ગયેલાં. ઝાલાવાડમાં મરણ પછી લોકિકે આવનારને લી-ભરેલ તપેલામાં

રોટલીઓ ઝબોળી ઝબોળીને ખવરાવવાનો રિવાજ હોય છે. ફૂલચંદલાઈએ ઘેર કાણે આવનારને કહી દીધું:

‘મારે ઘેર વિવાહ નથી માંડ્યો કે ઘીમાં ઝબોળી ઝબોળ રોટલીઓ પીરસું. મારી બેન મરી ગઈ હોય ત્યારે કયે મોંએ અંધિરસાય ? જેને જોઈએ એ પ્રમાણે લઈ લ્યો.’

ગયે વરસે એમનાં મા મરી ગયાં ત્યારે રોકકળ કે રામધૂન વગરની તદ્દન શાંત સ્મશાનયાત્રા કાઢેલી, સ્મશાનથી જ સૌ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયેલા. સગાંવહાલાંને બધાંને તેમણે લખી નાખ્યું કે, ‘કોઈ કાણે આવશે નહિ.’

એક વખત એ મોટો ફાળો કરવા એક સાથીદાર સાથે મુંબઈ ગયેલા. સાથીદારે ફાળો આપનાર શેઠને ધીમે ધીમે સમજાવવાની શરૂઆત કરી. એક એક મુદ્દા મૂકતા ગયા ને અમુક જ રકમનો ફાળો આપવા માટે માગણી કરી. ફૂલચંદલાઈ ત્યારે કાંઈ ન બોલ્યા અને શાંત બેસી રહ્યા. બહાર નીકળ્યા પછી સાથીદારને કહે: ‘નકામી આવી પડય શું કામ કરતા હશે ? એક પછી એક આમ ને તેમ સમજાવીને નકામો એની દાઢીમાં હાથ શા માટે નાખવો જોઈએ ? પૈસા ક્યાં આપણને આપે છે, કામને આપે છે ને ? જે કામ કરવાનું છે એ કહી દઈએ, પછી આપવું હોય તો આપે, નહિ તો રહેવા દે. આપણને તો જેટલા પૈસા મળશે એટલું કામ કરશું ને સંતોષ માનશું.’

ફળવણીમાંડળનું મકાન ચણાતું હતું, ત્યાં જ રાષ્ટ્રીય શાળામાં હરિજન-પ્રવેશ અંગે વિરોધ જીભો થયો. શાળા બંધ પડશે એમ જ લાગ્યું. કોઈ સંબંધીએ સૂચના કરી: ‘એ શાળા તો બંધ જ થાય એમ લાગે છે, તો આ ચણાતાં મકાન બંધ કરીને પૈસા સાચવી રાખો તો આગળ ઉપર કામ લાગે. પછી કોઈ પૈસા આપશે કે નહિ એ કોને ખબર છે !’

ફૂલચંદલાઈએ કહ્યું : ‘ ના રે ના. આપણી પ્રજાની પ્રજાને જરૂર લાગશે તો પૈસા આપશે. આપશે તો કામ કરશું, નહિ તો બેસી રહીશું. એમ માથે પડીને કામ કરવા માટે પૈસા સંઘરી રાખવાની જરૂર નથી.’

હરિજન-આશ્રમ કર્યા પછી થોડાક જ મદદ કરનાર રહેલા. એમાંના એક જણને તે વખતના દીવાન સાથે મતભેદ પડતાં એણે, દીવાન ખરાબર નથી માટે એનો વિરોધ કરીને ફેરવવા બેઠો, એમ ફૂલચંદલાઈને આડકતરી સૂચના કરી. ફૂલચંદલાઈએ એવી કાંઈ જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. ધીમે ધીમે પેલા ભાઈ પૈસા ઓછા આપવાનું કરતા ગયા. ફૂલચંદલાઈને પાછળથી એના કારણની ખબર પડેલી, ખૂણ કાંઈ બોલ્યા વગર યથાશક્તિ કામ કર્યું ગયા.

આટલા સ્વમાની છતાં ફૂલચંદલાઈ સમય પારખીને જ ચાલતા.

એમના જ પ્રયાસથી વઢવાણમાં હોટેલો બંધ થયેલી. એ બોલી નાખવા ૧૯૩૬-૩૭માં રાજ્ય વિચારતું હતું. ફૂલચંદલાઈએ બંધ કરાવેલ હોટેલો ખૂલી જાય એમાં એમનું અપમાન કહેવાય એમ જાણી યુવકોએ એનો વિરોધ કરવા માટે તૈયારી કરી અને ફૂલચંદલાઈને વાત જણાવી. પણ યુવકોમાં એમને એટલું બધું જોર ન લાગ્યું. એમણે બધાને ચકાસીને કહી દીધું કે, ‘ મારું માન સાચવવા માટે જ તમે આ પગલું ભરવા તૈયાર થાઓ છો, પણ તમારામાં તાકાત નથી માટે કાંઈ કરવું રહેવા દો. મેં હોટેલો બંધ કરાવેલ ત્યારે મારામાં જે તાકાત હતી તે પ્રજામાં જે તાકાત હતી. તમારામાં તે પ્રજામાં તાકાત આવશે, ત્યારે હોટેલો એની મેજે બંધ થઈ જશે.’

નિખાલસ ઉમતા

ફૂલચંદલાઈનો મિળજ ભારે તેજ ગણાતો. ક્યાંક આપણા પર કોપાઈ જશે એવી બીક હરકાઈને એમની પાસે જતાં લાગતી. એમની સાથે સતત ૩-૪ વર્ષ નિકટ રહેલ અને છેલ્લાં ૬-૧૦ વર્ષથી સતત

સંપર્કમાં રહેનાર એક કાર્યકરને પૂછતાં જવાબ આપેલ કે, 'ફૂલચંદલાઈ' કાંઈ કરતા ખરા, પણ માત્ર સૈદ્ધાન્તિક શિયલતાની જ ખાતરમાં. ૩-૪ વર્ષ અમે સાથે હતા ત્યારે અંગત બાબતમાં એ કોઈ દિવસ ચિડાયા હોય એવો પ્રસંગ મને યાદ નથી. ત્રણ વર્ષમાં એક જ વાર એ મારા પર ચિડાઈ ગયેલા.

મોટા સત્યાગ્રહના એ દિવસો. અમે સૌ સૈનિકો આશ્રમમાં પડ્યા રહીએ અને ગામમાંથી રોજ તેડાં આવે ત્યાં જમવા જઈએ. લોકો લાવપૂર્વક ભાતભાતની વાનીઓ જમાડે. જમવામાં ક્યારેક બાઈએ રાંધેલું બધું ખુટાડી દેવાની મીઠી હરીફાઈઓ પણ થાય. એ વિષે એક દિવસ અમે જમી આવીને તડાકા મારતા હતા ત્યાં ફૂલચંદલાઈ સાંભળી ગયા. એ તરત જ અંદર આવ્યા અને બોલ્યા:

“તમે કયે મોટે આ તડાકા મારો છો? એક બાઈ ખુમાડો સહન કરીને પંદર જણનું રાંધે, એ તમે પાંચ જણા બાઈખટોડીને નિરાંતે એની હાથે ઉડાવો છો, એની શરમ નથી આવતી? તમે સૈનિક થયા અને એક વાર જેલમાં જઈ આવ્યા એટલે શું એમ માનો છો કે દેશનું ભારે ઉગળી દીધું અને ગમે તેમ કરવાનો તમને હક્ક મળી ગયો?”

કહીને એ જતા રહ્યા. બીજા જ દિવસથી અમે આશ્રમમાં હાથે રાંધવાનું શરૂ કરી દીધું અને કાચાંપાકાં ભાખરી-શાક ખાવા મંડી પડ્યા. ફરીને કદી કયાંયે જમવા ન ગયા.

એવો જ એક પ્રસંગ વઢવાણ યુવકસંઘના કાર્યકરોને સાંપડેલો.

રાજકોટ-સત્યાગ્રહમાં વિજય મળેલો. જેલમાંથી છૂટેલા ફૂલચંદલાઈનું સ્વાગત કરવાનું યુવકસંઘે ઠરાવ્યું. ફૂલચંદલાઈએ સ્વાગતની ધમાલ કરવાની પ્રથમ ના પાડેલી, પણ છેવટે માંડ હા પાડી. વઢવાણ રોશન તે ભીતર્યા. જોયું ત્યાં ચાર ઘોડાની બગી શણગારેલી બિબી છે; માર્ગે માર્ગે ધ્વજા-પતાકા ફરકે છે, વચ્ચેવચ્ચે મંડપો ખડા થઈ ગયા છે, એન્ડ ગીત ગાઈ રહ્યાં છે. તરત જ એમની આંખ ફરી, પણ

એ વખતે એ કાંઈ ન બોલ્યા. સરખસ પૂરું થયું કે તરત જ યુવકસંઘના મંત્રીને બોલાવ્યા, પૂછ્યું, : 'કેટલું ખર્ચ આ બધામાં કર્યું ?'

મંત્રીએ બીતાં બીતાં જવાબ આપ્યો : '૪૦-૫૦ રૂપિયા.'

'વઢવાણની પ્રજાએ તમને રૂપિયો-એ રૂપિયા કરીને જે ફાળો આપ્યો છે તે ફૂલચંદનાં સામેયાં કરવામાં ઉડાડી દેવા, એમ ? રૂપિયા લેતી વખતે લોકોને કહ્યું હતું કે રૂપિયાનો આ ઉપયોગ થવાનો છે ?'

મંત્રી શું બોલે ?

'ધરમાં નાણાં ખર્ચકતાં હોય તો આ ખર્ચના પૈસા એમાંથી ભરી દેજો અને ફરીથી પ્રજાના પૈસા આમ કદી ન વાપરતા.'

રાજકોટમાં મળેલ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની મહાસમિતિની બેઠક ચાલતી હતી. ચમુક યુવાનોએ રાજ્યોનો 'સીધો સામનો' કરવાનો ઠરાવ પેશ કર્યો હતો અને એ ઠરાવ પસાર કરવા માટે ધગધગતાં ભાષણો આપી રહ્યા હતા. ઠરાવ ભારે ચર્ચારપદ થઈ ગયેલો. પરંતુ સીધો સામનો કરવાની હજી તાકાત નથી આવી એ ફૂલચંદભાઈ સમજતા હતા. માંડ માંડ ઊભી થયેલી પરિષદ આવા ઠરાવોથી ભાંગી પડે એમ તેમને લાગ્યું, એટલે સૌથી છેલ્લે એ ઊભા થયા અને બોલી બિઠ્યા : " 'સીધો સામનો, સીધો સામનો' કરો છો, પણ સીધો સામનો કરવાની તાકાત કોઈએ માપી છે ખરી ? માંડમાંડ પરિષદ ઊભી થાય છે એની પાસે આવો ઠરાવ કરાવવો એટલે તો માંદા માણસને દૂધપાક ખવરાવવા જેવી વાત થાય. આ મહાસમિતિના ૧૩૫ સભ્યોમાંથી કેટલા સીધો સામનો કરવા તૈયાર છે એ પૂછ્યું છે ? જો કોઈ સીધો સામનો કરવા તૈયાર ન હોય તો એવી પરિષદનું મંત્રીપદ મારાથી ન લેવાય." આમ કહેતાં કહેતાં એમનું આખું શરીર ધ્રૂજી બિઠ્યું અને લાલ લાલ થઈ ગયું. છેલ્લે છેલ્લે એમણે ઉમેર્યું : 'અલખત, મહાસમિતિના આ ૧૩૫ સભ્યો તૈયાર હોય તો સીધો સામનામાં પહેલું નામ મારું નોંધી

લેજો ! ' એમ કહી ટોપી પછાડીને એ બેસી ગયા. એમનો આ આવેશ અને ઉગ્રતા જોઈને કેટલાકને હસવું આવેલું, પણ ત્યાર બાદ સીધા સામનાનો એ ઠરાવ પડતો મુકાયો.

ખરે વખતે એ કોઈનું નહિ સાંખી લે એવા એમના તેજ મિગ્ગજથી સૌ વાકેફ ખરા જ. એ સભામાં હાજર હોય પછી સભામાં કોઈ ચૂં કે ચાં બોલે નહિ—નીરવ શાંતિ હોય. એ રાજકોટ—સત્યાગ્રહમાં જવાના હતા ત્યારે વિદાય આપવા વઢવાણમાં જંગી સભા ભરાયેલી. વધારેપડતી હાજરીને કારણે સભામાં હોહા થવા લાગી. સ્વયંસેવકોએ ધણો પ્રયાસ કર્યો પણ લોકો શાંત ન થયા. તુરત જ ફૂલચંદ્રભાઈ ઊભા થઈને ત્રાડી ઊઠ્યા:

‘ રાજકોટમાં તમારાં ભાઈએનો માથાં ફેડાવે છે, જેલમાં જાય છે, હેરાન થાય છે અને તમે આંહોં સભામાં આવી મોઢામાં જીભેય ધાલી શકતાં નથી ને શાંત બેસી શકતાં નથી? શરમાઓ, શરમાઓ ! ન બેસી શકતાં હો તો ચાલ્યાં જાઓ અહીંથી ! ’

જાણે સોપો પડી ગયો હોય તેમ લોકો શાંત થઈ ગયાં અને સભા ચાલી ત્યાં સુધી ન હલ્યાં કે ન ચલ્યાં.

એક ગાંધીજયંતીના પ્રસંગે એમના સાથીદાર શ્રી. ચુનીલાલ દાદભાવાલા તથા બીજાઓએ હરિજન બાળકોને પોતાને ત્યાં જમાડ્યાં. નાતમાં અનેક અફવાઓ ચાલી અને તેમને નાત બહાર મૂકવા અગ્રણીઓએ વિચારણા કરી. ફૂલચંદ્રભાઈ સિવાય એ ભાઈઓને ન્યાતની સભા પાસે બોલાવેલા. છેવટેનો નિર્ણય કરવાનું બીજા દિવસ પર રાખ્યું. બીજે દિવસે ફૂલચંદ્રભાઈ ૨૦૦ અગ્રણીઓની એ સભામાં પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ બધા ઉધાઈ ગયા. પાછલે બારણેથી એક પછી એક બધા સરકવા મંડ્યા. પાછળ માત્ર ગુમાસ્તાઓ જ રહ્યા ! બહાર સૌ દુકાને દુકાને દૂંચલો વળી ચર્ચા કરવા લાગ્યા. ફૂલચંદ્રભાઈ ઊભા થયા અને બોલ્યા, ‘ નાત બહાર મૂકવા હોય તો હરિજનોને અડનાર બધાને મૂકા ને ? શા માટે થોડાક ભાઈઓને જ

મૂકો છો ? અને છાનામાના ચર્ચાકરો મા. કુલડીમાં ગોળ નથી લાંગવો. જે હોય તે અહીં ચોખ્ખું ચટ કહી નાખો એટલે ખબર પડે.’

ધીમે ધીમે ગુમાસ્તાઓ પણ સરકી ગયા, સૌથી છેલ્લે સાથી-દારો સાથે ફૂલચંદલાઈ બાકી રહ્યા તે આવતા રહ્યા. તે પછી કદી કોઈને નાત બહાર મૂકવાનું નામ વઢવાણમાં ન લેવાયું.

ફૂલચંદલાઈ ‘૩૦ના રાષ્ટ્રીય સંગ્રામ વખતે લાવનગર પરદેશી કાપડનું પિકેટિંગ કરવા ગયેલા. લાવનગરના મહાજનને વાટાઘાટ કરવાની ઇચ્છા ખરી, પણ ફૂલચંદલાઈ સાથે કોઈ વાટાઘાટ કરવા આવવાની હિંમત કરી ન શકે. એમ ને એમ ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા. એથે દિવસે સ્વ. મણિલાલ કોઠારી આવ્યા ત્યારે એમની દ્વારા વાટાઘાટ ચલાવી અને કામ પતાવ્યું.

લાવનગર પિકેટિંગ વખતે એક સૈનિક થોડા દિવસની રજા લેવા ગયો. ફૂલચંદલાઈએ પૂછ્યું, ‘ક્યારે આવી પહોંચશો ?’

‘મંગળ અથવા બુધવારે, ઉવટ ગુરુવારે તો ખરો જ.’

ફૂલચંદલાઈએ કહ્યું: “સાંભળ, હું પણ એક દિવસ આગ્રમમાં હતો ત્યારે વઢવાણ જવા માટે મહાત્માજીની રજા લેવા ગયેલો. બાપુએ મને પૂછતાં મેં કહ્યું કે, ‘શનિવારે કે રવિવારે આવી જઈશ.’ બાપુએ કહ્યું, ‘એમ ન ચાલે.’ ચોક્કસ સમય માગતાં મેં શનિવારે અપોરે આવી જવા જણાવ્યું. બાપુ બોલેલા, ‘કાં તો ફૂલચંદ શનિવારે અપોરે બાર વાગે અહીં હાજર હોય, કાં એ માંદો છે એવો કાગળ હોય અથવા મરણ પામ્યો છે એવો તાર હોય—આ ત્રણ સિવાય એથી બાબત સંભવે નહિ.’ બોલ, તું શું કહે છે ?”

સૈનિક ચોક્કસ સમય આપ્યો અને એ જ વખતે હાજર થયો.

લોકશાસનવાદી

ફૂલચંદલાઈ સૈદ્ધાંતિક બાબતમાં ખૂબ આગ્રહી હોવા છતાં સંસ્થાઓ ચલાવવામાં એ બહુમતીને જ સ્વીકારતા. વઢવાણ યુવક-

સંજમાં મોટાઓના દળ સામે નાના યુવકોને વાંધી હતો. એમની કેટલી ફરિયાદ સાચી હતી, પણ ફૂલચંદ્રભાઈએ જણાવેલું : 'જ્યાં સુધી એમની બહુમતી છે ત્યાં સુધી આપણાથી એમની પાસેથી બચવું શક્ય ? તમને બહુ લાગતું હોય તો બહુમતી ઊભી કરો.'

યુવકોએ કહ્યું : 'બહુમતી તો અમે કરીએ, પણ અમને નાન જણોને કોઈ મદદ ન કરે તો એનું શું ?'

'તો હું બેઠો છું, હું તમારી સંસ્થાનો પ્રમુખ થઈશ, જાઓ.'

યુવકોની બહુમતી થઈ, ફૂલચંદ્રભાઈ પ્રમુખ થયા ને વર્ષો સુધી રહ્યા.

યુવકસંઘના એક સભ્ય યુનીલાલ યુગરે દ્રામ સામે ઉપવાસ શરૂ કરેલા. ગામનો પણ એમાં સાથ હતો અને યુવકસંઘના ઘણા કાર્યવાહકો એમાં હતા એટલે સહેજે યુવકસંઘની એ લડત બંન ગઈ. ફૂલચંદ્રભાઈ યુવકસંઘના પ્રમુખ હતા. એમનો આ ઉપવાસ સામે વિરોધ હતો. યુવકોને તેગણે આ વાત જણાવી. યુવકોએ કહ્યું : 'પણ કાર્યવાહકોની બહુમતી આમાં માને છે.'

ફૂલચંદ્રભાઈએ સામાન્ય સભા બોલાવવા કહ્યું. બોલાવાઈ. સામાન્ય સભાની બહુમતી પણ ઉપવાસની તરફેણમાં જણાઈ એટલે ફૂલચંદ્રભાઈએ માત્ર એટલું કહ્યું કે હું અંગત રીતે આનો વિરોધી છું એમ મારે પ્રજાને જણાવવું પડશે-પણ ત્યાં તો સમાધાન થઈ ગયું.

હરિજન-આશ્રમના ખર્ચ માટે ખૂબ મુશ્કેલી રહેતી. ફૂલચંદ્રભાઈ એ માટે દિવાળીના પડવાને દિવસે ઝોળી ફેરવી લાવતા ને ખર્ચ મેળવી લેતા. પણ નાના યુવકોએ સંઘ સંભાળતાં એમને ખર્ચની ખેંચ પડવા લાગી. તેઓએ પડવાને દિવસે ઝોળી ફેરવવાનો વિચાર ફૂલચંદ્રભાઈને જણાવ્યો. એમણે તરત જ હા પાડી અને તે દિવસે જ ઝોળી ન લટકાય માટે આશ્રમના ખર્ચ માટે શું થશે એની જરા યે ચિંતા કર્યા વગર પોતે ઝોળી ફેરવી બંધ કરી. એક-બે વર્ષ બાદ યુવકોએ એમની જ ઝોળીમાં અમુક સ્થળે આવવા જણાવ્યું તે પણ સહેજે તેમણે સ્વીકાર્યું અને ૪-૫ વર્ષ સુધી યુવકો સાથે ગયેલા.

એ મુક્ત હાસ્ય !

મીડી ખજરી સમુ સેંકડો માણસોમાં યે જુદું તરી વળે એવું એમનું ખડખડાટ મુક્ત હાસ્ય તો અજોડ હતું. ગમે એવા રોષે ભરાયા બાદ બીજી જ દાણે સામી વ્યક્તિના રોષ પર એમના ખડખડાટ હાસ્યથી અભીવર્ણ્ય કરાવીને એ હસાવી મૂકતા.

વઢવાણ રાજકીય પરિષદ વખતે એક કાર્યકરે કાંઈક દોષ કરેલા. ફૂલચંદભાઈ ખિન્નમનિને બોલી બહ્યા : ‘ગધેડો છો ગધેડો ! આમ કામ થાતાં હશે ?’

કોઈ આમજને હળવેકથી કહ્યું : ‘ફૂલચંદભાઈ, આપને મોઢે કોઈને માટે ‘ગધેડો’ એવો શબ્દ શોભે ?’

‘તો એ શબ્દ બોલનાર હું દોઢ-ગધેડો !’ કહેતાકને ફૂલચંદભાઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

એમની મજાકવૃત્તિ પણ એવી જ હતી. જીવનમાં પળે પળે જૂઝતાં જૂઝતાં પ્રાપ્ત થતી આપત્તિ પર જાણે એ મજાક અને હાસ્યનાં અસ્તર ઢાંકીને દુઃખને ડોકરે ઉડાવ્યે જતા હતા.

કાઠિયાવાડના સત્યાગ્રહોમાં અને જોલોમાં પોતાને પડેલી હાડ-મારીઓ એ પોતાની રમૂજભરી શૈલીએ વણુવી બતાવતા ત્યારે શ્રોતાજનો એ સાંભળીને પેટ પકડી હસી પડતા.

આ રમૂજવૃત્તિમાં એમની દર-અસ્સલ જાલાવાડી ભાષા અને લહેકો પૂરક બનતાં. કોઈ મિત્ર કે સૈનિક આવતાં જ દૂરથી પડકારો કરે : ‘કિયો સે ઈ ! ઓરો આવ્ય, ઓરો આવ્ય. આંઈ હેડો બેસ્ય હેડો. કાં, કેમ સો ?’

*

*

*

રાજકીય પરિષદ પુનર્જીવિત થયા બાદ એની કારોબારીની એક એક વઢવાણ આશ્રમમાં મળેલી. ઢેબરભાઈનો રાજકારણમાં તાજેતરનો પ્રવેશ. શંભુભાઈ અને જોરસંગ કવિ પોતાની વાતો સૌ વચ્ચે કરતા

હતા અને ફૂલચંદ્રભાઈ એમાંથી હાસ્યજનક મુદ્દાઓ ઉઠાવી સૌને હસાવતા હતા, પણ ગંભીર ઢેઘરભાઈ હસે નહિ-હસે તો પણ આહું આહું જ. ફૂલચંદ્રભાઈ ખોલી બોલ્યા, ‘એ ઢેઘરભાઈ! આમ તોળી તોળીને હસશે તો આ રાજકારણના ભાર નહિ ઉઠાવી શકાય હો? મોઢું ખોલીને મોકળે મને હસો તો ખમણું કામ થશે!’

આ હાસ્ય અને રમૂજવૃત્તિ તો એમનામાં છેવટ સુધી રહેલાં. મૃત્યુ પહેલાં એકાદ મહિને શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ એમને મળવા આવેલા. નાનાભાઈ એમની લાક્ષણિક ઢળે વિદાય થતાં હાથ જોડીને બોલ્યા : ‘કાંઈ આજ્ઞા?’

ફૂલચંદ્રભાઈ બોલ્યા : ‘હવે આજ્ઞા તમારી!’

‘કમ?’ નાનાભાઈએ પૂછ્યું.

‘હવે તો થોડા વખતમાં તમારી ખાલસેનામાં આવીને જોડાઈ જઈશ ત્યારે તમારે જ આજ્ઞા કરવાની રહેશે ને?’

નાનાભાઈ પણ ક્યાં હટે તેવા હતા? એ બોલ્યા : ‘પણ અમેય તમારી પછવાડે આવી લાગશું ને? ત્યાં તો તમે અમારા કરતાં મોટા થઈ ગયા હશે અને આજ્ઞા કરવાની તમારે જ રહેશે.’

મૃત્યુ પહેલાં ચાર દિવસે ઢેઘરભાઈનાં પત્ની મનુષ્યેન એમને મળવા આવેલાં. તે દિવસે સાંજે ફૂલચંદ્રભાઈએ ઢેઘરભાઈને કહેલું : ‘આજથી ચાર દિવસ પછી જીવતો હોઉં તો મારું નામ બીજું પાડજો! અને નામ પાડે મનુષ્યેન!’ બરાબર ચોથા જ દિવસે એ અવસાન પામ્યા.

આદર્શ પરિણીત બ્રહ્મચારી

કાકાસાહેબે ફૂલચંદ્રભાઈને અંજલિ અર્પતાં ‘સર્વોદય’ (ઓક્ટોબર, ૧૯૪૧)માં લખ્યું છે કે:

‘આદર્શ શિક્ષક, આદર્શ સૈનિક, આદર્શ સત્યાગ્રહી, યુદ્ધમાન જનતાના શાયર અને આદર્શ પરિણીત બ્રહ્મચારી—આઠઆઠલી વિવિધ વિભૂતિઓથી ફૂલચંદ્રભાઈનું જીવન શોભતું હતું.’

ફલચંદ્રભાઈ પરણ્યા હતા છતાં એટલી સ્વાભાવિકતાથી તેમણે બ્રહ્મચારી જીવન ગાળેલું કે એ તરફ ધ્યાન આપીને ધ્યાન ગયેલું છે. તેમણે બ્રહ્મચર્યની રીતસર બાધા નહિ લીધેલી, પણ ૧૯૨૪માં શારદાબેનને સુવાવડ-પ્રસંગે ભારે માંદગી શરૂ થયેલી અને આંચકી ખૂબ આવવા લાગેલી. એ સમયે ફલચંદ્રભાઈ બહારગામ ગયેલા ત્યાંથી તેમને તાર કરીને બોલાવવા પડેલા. આ વખતે તેમણે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિર્ણય કર્યો અને એને આદર્શ રીતે આખર સુધી પાળી બતાવ્યો. જાહેરજીવનથી અલગ ખાનગી જીવન જેવું એમને હતું જ નહિ. અખંડ કાર્યથી જ પોતાના જીવનને ભરચક ભરી દેનાર એ કર્મચોગીને બ્રહ્મચારી જીવન સાવ સ્વાભાવિક બની ગયેલું. એમના આ જીવનમાં શારદાબહેને પૂરેપૂરો સાથ આપ્યો અને એમણે પણ પોતાના જીવનને અખંડ કર્મશીલતા સાથે નાંગળી દીધું, અને દૈનિક સંતતિ કરતાં કાર્ય-સંતતિનો વારસો આ દંપતીએ પ્રજા પાસે ધર્યો.

અખંડ કર્મવીર

૧૯૧૯માં ફલચંદ્રભાઈ આશ્રમ છોડીને વઢવાણ આવી વસ્યા ત્યારથી જીવનના અંત સુધી એમણે એકએક વર્ષ પાસેથી જાણે નિચોવી નિચોવીને જ કામ લીધું છે. એમણે સમાજ, રાજકારણ, ધર્મ વગેરેમાં અનેક સગા જોયા; પ્રજાજીવનનાં મૂળને એથી સડતાં જોયાં અને એ બધાના નાશ માટે એ કટિબદ્ધ થયા. એમણે જાંચા આદર્શ સામે નજર રાખીને ધરતીની સપાટી પર સ્વચ્છતાનું કામ આરંભી દીધું. એકલું ખંડનાત્મક જ નહિ, મંડનાત્મક કામ પણ તેમણે સાથે ઉપાડ્યું. સરકારી કેળવણી સામે રાષ્ટ્રીય કેળવણી; અસ્પૃશ્યતા સામે હરિજન-સીકાર, હરિજનશાળા, આશ્રમ; પર-દેશી વસ્તુઓ સામે સ્વદેશીને ખાદીનો પ્રચાર; જૂનાં લક્ષગીતો અને પંજુસણનાં ગીતો સામે નવાં રાષ્ટ્રીય ગીતો. મ્યુનિસિપાલિટીની સુધારણાની પ્રવૃત્તિ આદરી એ સાથે જ પોતે મિત્રો સહિત પાવડા, સાવરણા, કોદાણી વગેરે લઈ શરીરો સાફ કરવા ગિપડ્યા.

તે કલકત્તા ફંડ કરવા ગયેલા. મોટા શહેરમાં ફંડ તો ફેન મારફત ચાલે એટલે ઘણો સમય નવરાશ રહે. એમણે નવરાશના વખતમાં 'સંત બહોંતેરી' નામક ગીત-પુસ્તક લખી નાખ્યું.

બારડોલી-યુદ્ધ પૂરું થયું હતું. થોડો સમય ત્યાં રોકાવાનું હતું. તરત જ એમણે બારડોલીનો સત્યાગ્રહ કાબરૂપે રચી કાઢ્યો. રાત્રીપરજમાં બદીરૂપે પેસી ગયેલા દારૂના નિષેધનાં ગીતો રચી કાઢ્યાં અને દારૂનિષેધનો પ્રચાર ત્યાં આદરી દીધો.

માંદા થયા પછી યુવકો પાસે 'હરિજનબંધુ'ની ફાઈલોનું વાચન શરૂ કર્યું. એમને પોતાને ગાંધીજીના સારા સારા લેખો પોતાને હાથે લખી રાખવાનો ઘણો શોખ હતો. એ ફાઈલો યુવકો પાસે વાંચતા. એમનો ઇસ્ટ્રિક્સિતનું જીવન ખૂબ ગમતું. વધસ્થંભ સાથે જડેલ ઇસ્ટ્રિક્સિતનું ચિત્ર એમને ઘણું બળપ્રદ લાગતું. આ બધાં લખાણો યુવકોને એ વાંચી સંભળાવતા. જરા શરીરને ડીક થયેલું કે તરત જ યુવકોને રેટિયો શીખવવા બેસી ગયેલા !

કોઈ કહેતું : 'માંદા માંદા કાં આટલો બધો પરિશ્રમ ઉઠાવો ?'

એ જવાબ દેતા : 'આટલા યુવાનોમાંથી એકદો ય જો નીકળી આવશે તો મારો પરિશ્રમ લેખે લાગી જશે—એ આશાએ.'

ખૂબ માંદા પડ્યા એટલે વાચન વધાર્યું; હરીફરી શકાય તેમ ન હતું તેથી આત્મકથા લખવી શરૂ કરી; પોતાનાં ગીતો સુંદર અક્ષરે એક મોટા ચોપડામાં પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં લખવા લાગ્યા; શ્રી. રિચાર્ડ એમના પુસ્તક Power of Non-violence નો અનુવાદ શરૂ કર્યો.

આમ લગાતાર બાવીસ બાવીસ વર્ષ સુધી એમણે અખંડ કર્મ-યોગીનું જીવન વિતાવ્યું. જીવનમાં એમને આરામ નહોતો, વિરામ નહોતો, માત્ર મૃત્યુ જ પૂર્ણવિરામ બન્યું.

વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં જો એકધારિતા જોવી હોય તો જુઓ કૃષ્ણદાસનું જીવન એમ કહી શકાય. જેવું વિચારે તેવું જ બોલે.

માને કાંઈક અને બોલે બીજું એવું એમના જીવનમાં બન્યું નથી. માને તેવું જ આચરી બતાવે—આથી જ તો ગજગજ ભરવાનો ડોળ કરનારા અને ખરે દાણે તમુકે નહિ વેતરનાર લાંબાંલચ ભાષણ-કર્તાઓ કરતાં, બોલ્યા પ્રમાણે આચરી બતાવનાર આ કમંવીરથી કાઠિયાવાડનાં રજવાડાં ડરતાં.

એમના જીવનમાં સૂત્રવાક્ય હતું : ‘કિરમત ક્યાંથી ભારત-હિત કાયા દળે રે.’ જીવનપર્યંત આ સૂત્રને તે ઊપાસતા રહ્યા. છેલ્લા દિવસોમાં યે એ વાતનું જ એમને રટણ હતું. સ્વપ્નાં પણ એનાં જ આવતાં. છેલ્લું સ્વપ્ન એવું આવેલું—જાણે પોતે ગાંધીજીના આશ્રમમાં બાળવેશે અન્ય બાળકો સાથે દોડી રહ્યા છે. ગાંધીજી આવે છે, તેમને ન ઓળખી શકવાથી પૂછે છે : ‘કાણુ એ?’ નાનો બાળક કહે છે : ‘ભૂલી ગયા મને ? એ તો હું ફૂલચંદ !’

છેલ્લી સતત અને દુઃખકારક માંદગીને એ તદ્દન શાંતિથી સહન કર્યું જતા હતા. આખા જીવન દરમિયાન હરપળે ખૂઝી રહેલા એ લડવૈયાના મોઢામાં આવી સખત માંદગી દરમિયાન પણ આ જ શબ્દો નીકળતા કે : ‘જીવવાનો મોહ હવે રહ્યો નથી, મોક્ષની પણ અબળખા નથી, એક માત્ર ઇચ્છા છે કે મૃત્યુ બાદ એવે સ્થળે અવતરું, જ્યાંથી દલિતોની સેવામાં વહેલામાં વહેલો જોડાઈ જાઉં.’

ફૂલચંદભાઈ આ રીતે આવતા મૃત્યુ માટે બરાબર તૈયારી કરીને બેઠા હતા. તેમણે પોતાના મૃત્યુ બાદ રડવાકૂટવાની ના પાડી, માત્ર પ્રભુપ્રાર્થના કરવાનું કહેલ. પોતાના મૃતદેહ પાસે રાષ્ટ્રધ્વજ, ગાંધીજીની છબી અને ધૂપ રાખવાનું કહી રાખેલ. વર્ષો સુધી પોતાની સાથીદાર બની ગયેલ કેસરિયા શાલ પોતાને ઓઢાડવાની સૂચના આપેલ. અવસાન થયું અને એ જ કેસરિયા શાલ ઓઢીને, પોતાની જ કમંભૂમિ સમા આશ્રમના ચોકમાં, જ્યાં હરકોઈ સંગ્રામમાં જતાં પહેલાં વિદાયસભા ભરાતી તે જ ચોકમાં, તેમણે અનંત સમાધિ લીધી.

ભોગાવાની રેતના હે તપસ્વી!

વીરા ! તારી આ છબીને મથાળે
માંડેલા છે શબ્દ કે 'ભોત સાથે
તું ખેડે છે જીવવાનું ધિંગાણું' !

જૂઠું ! જૂઠું ! હું કદાપિ ન માનું,
એવાં જુદે નો'ય ટંકાર તારાં
આયુધોના : તું સિપાહી અનોખો;
સકેલ્યા તેં કયારના સૈન્યવેશ.

ને આ જૂની ગોઢડી જિંદગીની,
ગંધાતી ને ત્રાગ-ત્રાગે જળેલી,
એને કાળે વિક્રમે કાગ ખાધો !
તારા એવા નો'ય કંગાલવેડા.

ને મૃત્યુની એવડી શી મજલ,
કે તું જેવા વીર સું બાથ ભીડે !
મૃત્યુ તો છે ગીધડાંનું કુટુંબી,
લોચા તોડે ફક્ત એ તો શબોના.

ભોગાવાની રેતના હે તપસ્વી !
રા'ની રાણી દેવડીની ચિતાને
ખેડે છે તું તાપતો હે જતિ શા !
વર્ષોથી ?—ના, ના, યુગોથી અકેલો.

એ ધૂણીનો દેવતા ખેર કેરો
શાતા દેતો સોરઠી કેતરોનાં

શીતે થીન્યાં ખેચરો-ભૂચરોને,
એ માહેલું કોહલું એક મૃત્યુ.

ભેગી!—એવો ખોલ હું વાપરું છું,
માની લેતો ના અલંકાર કાળે;
તારા મોંના દર્શને દર્શને મેં
ભેયો ભણે બાણુડો ગોપીચંદ.

આત્મારૂપી ઇશ્વરી સુંદરીને
પૃથ્વી-પાટે ધૂમવા કોડ ભણે
છૂપા વેશે, એટલા કાળ ઓઢી
આછી તારી દેહડી—ચૂંદડી શી.

સ્વર્ગગાના સોરઠી શુભ ઘાટે
તાજે સ્નાને નીતરન્તી પ્રશીતા
વેણી ભણે સૂકવે ભેગમાયા,
એવી તારી પાવની હેમ—કાયા.

મિથ્યાગર્વી, દંભી દર્પી જનોનાં
ડંકાસુ વાતોડિયાં ટોળલાંને
કાને મીઠી બાજતી ખંજરી સું
શે ભૂલું એ મોકળું હાસ્ય તારું!

તારી વિદ્યા તુંમહીં ગોપવીને
જીવ્યો છે તું ધાવણા બાળ જેવો;
જ્ઞાનિ કેરા હોજ ને હોજ ભાઈ!
પીં જને તેં કે' કહે કયા શમાવ્યા!

ગોલ્લતો તું તે છતાં મૌનમગ્ન,
ભર્યો ભાઈ ! ત્યાગમાં રાગલગ્ન,
ભર્યો છાયા લેખને ભીતરેથી
લે'રાતી શી લોગ કેરી ગુલાબી !

‘ચૂરા નળો !’ એહ માંગલ્ય—ગીતો
ગાતો દીઠો ગલ્લીએ રાજમાર્ગે,
દીઠો બંદી ત્રીથના ધોમ તાપે
રસ્સી કેરાં ફીડલાં કાંતતો તું.

દીઠો મુંગા ગોલ્લકા સોરઠીડા
કેરી બાંજે ગાજતી મેઢિલોમાં,
ન્યાં દીઠો ત્યાં એકરંગી જ દીઠો,
દોરંગાં ને ચે સદા વંદનીય.

તારી હાંસી—હામ કેની, ઉડાવે !

તારી ભક્તિ શત્રુઓનેય ભાવે;
ધોડાપંથી ! એમ કે'નાર કેક
તારે માથે ખીજ લાવી શકે ના.

કંથાધારી ! ક્યાંક તું કાન માંડે ?

પારે બેઠી માવડીની શું હક ?

પૃથ્વીપથે વાટ-બૂલેલ વીરા !

મા બોલાવે, ઘેર નવા અધીરો ?

રોડાવાહું કોણને કોણ કે'શે ?

આંહી આજ્ઞા રાતવાસા જ કેરી.

મોડાં-વે'લાં બિડીને પ્રાતવેળા

પથે નહેવું—આપણે સર્વ યાત્રી.

ફૂલચંદલાઈને અંગલિ

આપણે એક સૌથી બહાદુર અને ઉત્તમ કાર્યકર્તા ગુમાવ્યો છે. જોકે તે યુવાન હતા, છતાં પણ તેણે મરી જાયું. તેનાં નજીકનાં છે તેમણે ફૂલચંદલાઈના કામને આગળ ધપાવવાનું છે.

ગાંધીજી

●   ●   ●

ત્યાં સુધી શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી એમણે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની સેવા કરી. પયારીવશ થયા ત્યારે પણ કાઠિયાવાડનાં દુઃખે દુઃખી હતા અને એના જ વિચાર કર્યા કરતા હતા. એમણે તો જીવન સાર્થક કયું એટલે એ તો અમર થઈ ગયા, પણ મારા જીવનના સાર્થકોમાંનો એક પ્રખર સાર્થક મને છોડીને ચાલ્યો ગયો.

સરદાર વલ્લભભાઈ

●   ●   ●

ફૂલચંદલાઈના દેહાંતનો તાર જાણી શોક થયો. મારા જૂના સાર્થક ગયા. હું સાબરમતી આશ્રમમાં જોડાયો તે પહેલાં તે ત્યાં હતા અને એમની જોડે એક જ તંબૂમાં કેટલાક મહિના રહેવાનો લાલ મને મળ્યો હતો. બાળકોનાં પર્યટણોમાં તેમની સાથે હું ગયો છું; તેમની રમૂજ વાર્તાઓ સાંભળી છે—તે બધું યાદ આવે છે. એમની તીવ્ર નિષ્ઠાઓ અને શ્રદ્ધાઓ ઉંમરે નાના છતાં પૂજનીય બનાવતી.

જીવનની હાડમારીઓ પણ એમણે ઘણી વાર ભોગવી. તેમનું જવું સર્વેમ્ જોટરૂપ થયું છે. અને એમના જેવા તરફ જોઈએ ત્યારે શરીરની દુર્બળતા એ દેશને માટે કેટલી મોટી હાનિ છે એનો વિચાર આવ્યા વિના નથી રહેતો.

વઢવાણની શાળાએ ચમનભાઈ અને ફૂલચંદલાઈરૂપી એ રત્નો સંઘરી જગતને અર્પણ કર્યાં, પણ બંને જલદી ખોવાઈ ગયાં.

શ્રી. કિશોરભાઈ મશાફવાળા

સાધક ચમનભાઈ

૪૦૩

વૈશાખ, વદ ૩, ૧૯૫૩

૧૬, મે, ૧૯૬૦

મૃત્યુ

વૈશાખ, વદ ૧૧, ૧૯૬૧

૧, જૂન, ૧૯૪૦

વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ, મૃદુનિ કુસુમાદિપિ ।

[૩]

સાધક ચમનભાઈ

(૧) ધાર્મિક વારસો

ચમનભાઈનો જન્મ વઢવાણ શહેરમાં પિતા માધવરાય વૈષ્ણવને ત્યાં સંવત ૧૯૫૩ ના વૈશાખ વદ ત્રીજને દિવસે થયો હતો. એમની જ્ઞાતિ નાગર હતી અને કુટુંબ ભક્તાકવિ નરસિંહ મહેતાના વંશમાં ભિતરી આવેલું, એટલે એ કુટુંબની અટક વૈષ્ણવ પડેલી. ચમનભાઈના પિતા કાઠિયાવાડમાં જુદી જુદી જગ્યાએ જમીંખાતામાં નોકરી કરતા હતા. ચમનભાઈને અન્ય ચાર ભાઈ અને પાંચ બહેનો હતાં. ૨૫-૩૦ રૂપિયાના પગારદાર પિતાની ટૂંકી આવકમાં ઘરનાં ૧૨-૧૩ માણસોનું પૂરું કરવાનું, તેથી ગરીબાઈ સારી પેઠે હતી. પણ આર્થિક બાબતમાં કંગાળ માતાપિતા હૃદયના ગુણોમાં સમૃદ્ધ હતાં. એાછી આવકના દુઃખ કરતાં, મળે તેટલામાંથી સંતોષી અને સાદું જીવન તે જીવ્યે જતાં હતાં. સદાચાર અને ધાર્મિક વૃત્તિ એમને મન ધન કરતાં વધારે કીમતી મૂડી હતી. નિર્ધન અવસ્થામાંયે આડોશીપાડોશીને કે દીન-દુઃખીને પોતાથી થાય તેટલી જાતમદદ કર્યા કરતાં. આવાં સદાચારી માતાપિતાએ બાળકોને નાનપણથી જ ધાર્મિકતાનો તથા સાદાઈનો વારસો આપ્યો.

અર્ધાં બાળકોમાં બાળક ચમનલાલ પર માતાને ઘણો ભાવ હતો. ચમનભાઈ પણ માતાની આજ્ઞા જરાય ન લોપે અને માતાની આમન્યા બરાબર પાળે. ચમનભાઈને માતાપિતાની ગરીબાઈ જરાયે

દુઃખકર્તા ન લાગી, પણ ગરીબાઈ ને કારણે પોતે આનંદપૂર્વક સાદાઈ સ્વીકારી લીધી. સાથે સાથે ધરકામમાં પણ તે મદદ કર્યા કરે. દિવસનો મોટો ભાગ તે ધરમાં જ ગાળે. આ ઉપરાંત માતાપિતાને પ્રજુ-પ્રાર્થના કરતાં જોઈને પોતે પણ તે કરવા લાગ્યા.

૬-૭ વર્ષના થતાં ચમનભાઈ શાળાએ જવા લાગ્યા. નાનપણથી જ એમનો સ્વભાવ એકલસૂરો હતો. ઘેરથી નીકળીને આડાઅવળા રોકાયા વિના તે સીધા શાળાએ જાય અને શાળાએથી છૂટતાં સીધા ઘેર ચાલ્યા આવે. એકલસૂરો સ્વભાવ છતાં એમનો ચહેરો સોગિયો ન લાગે. આછું આછું રિમત તો અહોનિશ એમના મોઢા પર ફરકતું જ હોય. ભણવામાં પણ ઘણા હોશિયાર એટલે એમને પાઠ તૈયાર કરવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી ન લાગે. પણ માતાપિતાના વારસા અનુસાર, પરગણુ સ્વભાવને કારણે, બાઈના સમયમાં એ અન્ય વિદ્યાર્થીઓને પાઠ ભણાવે. નખળા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર તેડતા આવે અને એના કાયા પાઠ પાકા કરાવે. પોતાની જ ઉંમરના હોવા છતાં ચમનભાઈ સહાધ્યાયીને એવી રીતે ભણાવે કે ભણનારાને જરાયે કંટાળો ન આવે અને તરતમાં પાઠ યાદ રહી જાય.

શાળાએ જાય ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓને પાણી પાવું, બીજાં કામમાં મદદ કરવી, શાળા સાફ ન હોય તો હાથેથી જ વાળીઓળીને સ્વચ્છ કરવી-આવાં કામ ચમનભાઈ કર્યા કરતા અને પોતાનો સમય જરાયે બગડવા ન દેતા. એમના આવા શાંત સેવાભાવ અને પરગણુપણથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ તેમના પ્રત્યે માન રાખવા માંડ્યા. એમનો સેવાભાવ અને સાદાઈ અન્યને ઉદાહરણરૂપ બની ગયાં.

આ રીતે માત્ર શાળા અને ઘર વચ્ચે એમનું જીવન સમાઈ ગયું હતું. શેરીમાં એ બાળકો સાથે રમવા પણ ન જાય કે તેમની સાથે ઝાઝા ભણે પણ નહિ. વખત મળે ત્યારે જોરાવરનગરના નિર્જન રસ્તે તે એકલા ફરવા ચાલ્યા જાય.

વહેલાં બઠવાની ટેવ તો તેમને નાનપણથી હતી. એમને તરવાનો

શોખ બહુ હતો, તેથી તે વહેલા જીઠીને ધર્મતળાવ ચાલ્યા આવે અને કલાકો સુધી સતત ત્યાં કરે. ધરનાં કામકાજ તથા તરવાના શોખને લીધે એમનું શરીર એકવડિયું છતાં મજબૂત રહેલું.

(૨) આજીવન બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા

આવું સાદું, સતત ઉદ્યોગમય અને સેવાપરાયણ જીવન ગાળતાં ગાળતાં ચમનભાઈ હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરવા આવ્યા ત્યારે વઢવાણના સેવાભાવી દરજી મોતીભાઈના સહવાસમાં એ આવ્યા. પોતાની રીતે એ સેવા કર્યે જ જતા હતા, તેમાં મોતીભાઈની સરદારી મળતાં તેમનું સેવાભાવી જીવન વધારે ખીલી જઈયું. મોતીભાઈની સાથે એ પણ સ્વદેશીના આગ્રહી અને રાષ્ટ્રીય વિચારવાળા થતા ચાલ્યા.

મોતીભાઈની કોઈ પણ નવી પ્રવૃત્તિમાં ચમનભાઈ મોખરે જ હોય. મોતીભાઈએ ધર્મપુસ્તકાલય શરૂ કર્યું કે ચમનભાઈ એને સંભાળવા લાગ્યા. કલાકોના કલાકો ધર્મપુસ્તકાલયને તે આપે. પુસ્તકો લેવા આવનારને પુસ્તક આપતાં પહેલાં એનું રહસ્ય શાંતિથી તે સમજાવે અને પછી જ પુસ્તક આપે. લેવા આવનાર પણ એમની શાંતિભરી સમજાવટથી પુસ્તક આનંદથી વિચારપૂર્વક વાંચીને પાછું આપી જાય. વળી તે સમયે ચમનભાઈ પુસ્તકનું રહસ્ય વગેરે પૂછે અને વાચકને વધારે રહસ્ય બતાવે. પુસ્તકાલયમાં બાકીનો સમય બેઠાં બેઠાં પુસ્તકોની નોંધ બનાવે, પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ કરે, તૂટી ગયેલાં પુસ્તકો સાંધેસૂંધે, અને પૂઠાં ચડાવ્યા કરે. ધર્મપુસ્તકાલય પાસે મૂડી તો શાની હોય? તેથી હાથે જ વાળેચોળે અને ગાર જીખડી જાય ત્યારે ચમનભાઈ મોતીભાઈની જોડે હાથે જ ગારગોરમટી કરે. મેટ્રિકમાં બહુવા છતાં માથે સૂંડેલો મૂકીને માટી કે જાણ્યું લઈ આવવામાં એમને શરમ ન લાગતી.

ચમનભાઈના આવા શાંત અને સેવાભાવી જીવનમાં ધીમે ધીમે વાચન વધવા લાગ્યું. વાચન ઉપર તે શાંત ચિત્તે ચિંતન કરવા લાગ્યા.

ચિંતનને પરિણામે પોતાના હરેક કાર્યને એ તોણીતોણીને જેવા લાગ્યા, અને જે સિદ્ધાંતો જીવનમાં અપનાવવા જેવા લાગે તેને એક સાધકની અડગતાથી જીવનમાં અવિરતપૂર્વક ઉતારવા લાગ્યા. સેવાભાષી જીવનમાં ચિંતનપૂર્વકની વિચારણા ભળતાં એમના હરેક કાર્યમાં સાત્ત્વિકતા વધવા લાગી. કોઈ દુભાય એવું વચન તો એ નાનપણથી જ બોલ્યા ન હતા, પણ હવે એમને મૌનનો મહિમા સમજતાં મોટે ભાગે પોતે મૌન જ રહેવા લાગ્યા—વિના જરૂરનું એક વાક્ય પણ ન બોલે. કલાકો સુધી કામ કરતા બેઠા હોય છતાં કોઈનું ધ્યાન ન જાય કે ચમનભાઈ અહીં બેઠા હશે.

આ દિવસોમાં વઢવાણ કેમ્પમાં અનાથાશ્રમ ભંધડેલ. ચમનભાઈએ અનાથાશ્રમમાં પોતાથી શક્ય મદદ કરવાની ઇચ્છાથી ગામમાં ઘેર ઘેર ફરીને ગોઠડાં ઉધરાવ્યાં, અને કેટલાયે ફેરા ખભે નાખી નાખીને કેમ્પમાં ચાલીને પહોંચાડ્યાં.

એમનું શરીર એકવડિયું છતાં મજબૂત તો હતું જ, એટલે મોતીભાઈની સાથે પોતે પણ ખરે ઉનાળે વીરડા અને વાવ-ફૂવા સમારવા અચૂકપણે જતા. યુવકટોણી સાથે ચમનભાઈ એકલા એકલા શાંતિથી ચાલ્યા આવે. આખા રસ્તા દરમિયાન અન્ય યુવકો લહેર ઉડાવતા આવતા હોય પણ ચમનભાઈ તો જે શાંતિથી ગયેલા હોય તે જ શાંતિથી પાછા ચાલ્યા આવતા હોય. યુવકો એમને બોલાવવા જણા પ્રયત્નો કરે પણ નિષ્ફળ જાય. એ બધા યુવકોમાં ચમનભાઈ જ વધારે ચિંતનશીલ હતા, તેથી કાંઈક નવો માર્ગ વિચારતાં જરૂર પડે ત્યારે નવીન રીતે જ એ પ્રશ્નને ચમનભાઈ જણી બતાવે. એમની જણાવટથી સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય અને લગભગ એમની સચનાઓનો જ સ્વીકાર થાય. યુવકો કહે : ‘ચમનભાઈ, આવું આવું વિચારો છો, છતાં બોલતા કેમ નથી?’ ચમનભાઈ માત્ર આટલો જ જવાબ વાળે : ‘વગર બોલાવ્યું બોલે, એ તણખલાને તોલે.’

મોતીભાઈ સાદાઈ અને સેવા સાથે યુવકોને આજીવન સેવક થવું

હોય તો અહ્મચર્ચ પાળવું જોઈએ એમ સમજાવતા, કોઈ યુવક સમજે તો પ્રતિજ્ઞા પણ લેવરાવતા. ચમનભાઈના મનમાં આ વખતે આજીવન સેવક થવાના વિચારો ઘોળાતા હતા. છેવટે તેમણે પોતાનું જીવન દેશસેવામાં અર્પણ કરવાનું નક્કી કર્યું અને બહુ વિચારને અંતે તેમણે મોતીભાઈ પાસે અહ્મચર્ચની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કોઈ પણ નિર્ણય કરવો એટલે ગમે તે ભોગે એનો અમલ કરવો એવો એમનો સ્વભાવ નાનપણથી જ હતો, એટલે અહ્મચર્ચની પ્રતિજ્ઞા લીધા બાદ એને પાળવા તનતોડ પ્રયાસો તેમણે આદર્યા અને એમાં સફળ પણ થયેલા. પછી તો અહ્મચારી-જીવન એમને એટલું બધું સ્વાભાવિક થઈ ગયેલું કે કોઈને ખબર પણ ન પડે કે એ પરણ્યા છે કે નહિ. વઢવાણ રાષ્ટ્રીયશાળામાં જોડાયેલા ત્યારે એ રોજ ઘેર જઈને તરત પાછા વળી આવતા તેથી તેમના નિકટના વિદ્યાર્થીઓએ પૂછેલું : ‘ચમનભાઈ ! તમે આટલા વહેલા ઘેરથી ચાલ્યા આવો છો તે તમારાં પત્ની તમને રોકતાં નથી ?’

ચમનભાઈ હસીને માત્ર આટલું જ બોલ્યા : ‘હું પરણ્યો નથી.’

‘કેમ પરણ્યા નથી ?’

‘મન ન થયું માટે.’

‘શાથી મન ન થયું ?’

‘દેશની સેવા કરવામાં વધારે આનંદ માન્યો તેથી.’

‘હવે કોઈ દી મન નહિ થાય ?’

‘એ તો લગવાનને ખબર.’

એ પછી પાંચ-સાત વર્ષે ફરીથી એ જ પ્રશ્ન એ વિદ્યાર્થીઓએ પૂછેલ : ‘તમને લગ્નસુખ માણવાની ઇચ્છા જ નથી થઈ ?’

‘સ્થૂળ વિષયભોગ ખાતર પરણવાની ઇચ્છા નથી થઈ. આદર્શ દંપતીજીવન દ્વારા સેવા કરવા યોગ્ય પત્ની મળે તો પરણવાનો વિચાર હતો-આજે તો એ પણ નથી.’

વર્ષો સુધીની બ્રહ્મચર્ય-સાધના બાદ એ કહેતા : ‘અખંડ બ્રહ્મચર્ય’ એ કુદરતી નિયમપાલનનું કૃણ છે.’ પણ એમનો બ્રહ્મચર્યનો અર્થ ઘણો વિશાળ હતો. તેમણે લખ્યું છે : ‘બ્રહ્મને મેળવવા માટે જે પ્રકારનો આચાર આવશ્યક છે તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય. બ્રહ્મચર્યના આ વ્યાપક અર્થને સમજ્યા વિના સામાન્ય અર્થનું (દૈહિક) બ્રહ્મચર્ય સાધ્ય કરવા પ્રયત્ન કરવો તે આખા હાથીને જોયા-જાણ્યા વિના માત્ર તેના એક અંગને કાપૂમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે.’

(‘તેત્રીસ પત્રો.’ પાનું : ૨૨)

અને બ્રહ્મચારીના મનને કામની ધુરામાં સાંકળીને સતત પ્રવૃત્તિ-શીલ રાખવા માટે તે કહેતા કે, ‘જેને શિરે લગ્નની ધૂંસરી નથી તેણે પોતાની કાંધે સમાજસેવાની ધૂંસરી લેવી જોઈએ.’

બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેતી વખતે આજીવન સમાજસેવક થવાનો તેમના મનમાં ખ્યાલ હતો જ, એટલે હાઈસ્કૂલના અભ્યાસ દરમિયાન જ એમણે પોતાના સમગ્ર સ્વભાવને વ્યાપક બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ અર્થે કુળવવો શરૂ કર્યો.

જેને માટે આખી જિંદગી સુધી બ્રૂજ્યા એ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા ચમનભાઈએ લેતાં માતાને એમના વિષે ચિંતા થવા લાગી. એમની ઉંમરના અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પરણે છે એ જોઈને એમનાં માને પણ થયું કે મારો ચમન પરણે તો સારું.

આવા સાદા, સેવાભાવી છતાં તેજસ્વી નાગર વિદ્યાર્થીને કન્યા મળવામાં વાંધો આવે એમ તો ક્યાં જ હતું ? તરત જ વપાસ ચાલી, પણ ચમનભાઈએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. ચારે પાસથી એમના પર ઘણું ઘણું દબાણ થયું, પણ ચમનભાઈ ન માન્યા.

આ બધી ધ્રુવાલ પતી ગયા બાદ ચમનભાઈએ એમની માને પૂછ્યું : ‘માડી, મને પરણાવવા આટલો બધો આગ્રહ તમે કેમ રાખો છો ?’

માએ જવાબ દીધો : ‘દીકરા ! હું હવે વૃદ્ધ થઈ, શરીર હવે

ખખળતું જાય છે. હવે ફેટલાંક વધે' આ દેહથી કામ દસડી શકારે ? તારી વહુ આવે તો ધરકામ કરે ને મને આરામ આપે તે સારું.'

‘અસ, આટલું જ ને ?’ એમ કહીને ચમનભાઈ ત્યારે ચાલ્યા ગયા.

ખીજ સવારે વહેલા ઊઠીને ચમનભાઈ માને મદદ કરવા ઘંટીએ લાગી ગયા. રોજ દળાવવા માંડ્યા. ધર વાળવું—ચોળવું, પાણી ભરી આવવું, રાંધવું—ચીંધવું વગેરેમાં માને નવી વહુની જેમ જ મદદ કરવા તે લાગી ગયા અને વૃદ્ધ માતાને આરામ આપવા લાગ્યા.

મેટ્રિક પાસ કર્યા બાદ આવી સાદાર્થ અને સેવાપરાયણતામાં પરિપકવ થઈને એ ભાવનગર સામળદાસ કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે ગયા. ધરની સ્થિતિ તો કોલેજનું ખર્ચ ઉપાડી શકે તેમ ન હતી, તેથી એક સ્થળેથી લોન લીધી. મોતીભાઈના સહવાસે સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા લીધેલ ચમનભાઈ જાડા વેળની ટૂંકી ધોતલી, સાદું પહેરણ, ઉપરણ ઉપર કસવાળું કેડિયું અને માથે નાનો સફેદ ફેટો બાંધીને સામળદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે તો સૌને માટે એક અજ્ઞ-યય મૂર્તિ અને જોણાસ્વરૂપ તે બની ગયા. પણ થોડો સમય પસાર થતાં જ એમના સેવાભાવી સ્વભાવે જે કાર્ક તેમના સંસર્ગમાં આવ્યા તેમનાં મન હરી લીધાં. બધા પર ચમનભાઈની સાધુતાની છાપ પડી અને બધા એમની આમન્યા જાળવવા લાગ્યા.

તે કાળે કોલેજના રસોડામાં માસિક ૧૨-૧૫ રૂપિયા તો એકલું ભોજનખર્ચ જ આવતું. ચમનભાઈને એ કેમ પોસાય ? એમને પોતાને હોસ્ટેલમાં એક સ્વતંત્ર ઓરડી મળી હતી, એના એક ખૂણામાં એમણે રસોડું શરૂ કર્યું અને હાથે રાંધીને ખાવા માંડ્યું.

કામ પતી ગયે, ઓસરીની કારે આધું આધું હસતા એ બેઠા હોય અને કલાકો સુધી ચિંતન કર્યા કરતા હોય. એમની સાધુતા અને સેવાભાવ સાથે એમના રાષ્ટ્રીય વિચારો પણ અન્યને આકર્ષતા. અણિશુદ્ધ સ્વદેશી અને રાષ્ટ્રભાવી ચમનભાઈ કોલેજના ફેટલાયે યુવકના

માર્ગદર્શક બની ગયા. આ દિવસોમાં મિસિસ એની ખિસેન્ટ ભાવનગર આવેલાં. તેમનું એમણે અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સંગઠિત કરીને સ્વાગત કર્યું.

કોલેજમાં વેકેશન પડતાં એ વઢવાણ આવતા અને મોતીભાઈની સાથે સેવાપ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેતા: તેમાંની એક પ્રવૃત્તિ રેલવે-મુસાફરોને મદદ કરવાની હતી. એ વખતે રેલવેમાં મુસાફરોને ઘણી હાડમારી હતી. આ સમય દરમિયાન ‘કર્મવીર ગાંધી’ આફ્રિકાથી તાજા જ પાછા ફરેલ અને તેમને આ દેશની રેલવેના કપરા અનુભવ થયેલ. ટ્રેનમાં મદદ કરવાની હિંદીઓની ટેવ વગેરે પણ એમણે જોયેલાં. એ પરથી એમણે રેલવે-મુસાફરો જોગ સૂચનાની પ્રતિકાઓ પ્રગટ કરેલી. ચમનભાઈ એ નિયમાવલિ લઈને વઢવાણ જંકશન પહોંચી જાય અને ડાયામાં બેઠેલ મુસાફરોને રેલવેના નિયમો સમજાવે; સાથે સાથે દરેક મુસાફરે પાળવાની ફરજો પણ રજૂ કરે. એ દિવસોમાં પાલીતાણાના મેળાને કારણે વઢવાણ જંકશન પર ખૂબ ગિરદીને કારણે મુસાફરોને હાડમારી રહેતી. ચમનભાઈ પોતાના મિત્રો સાથે મુસાફરોને મદદ કરવા જંકશને પહોંચી જતા.

વેકેશનમાં વઢવાણ આવતાંવેંત ચમનભાઈ ધર્મપુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા ઉપાડી લે અને પોતાની ગેરહાજરીમાં ફાટીતૂટી ગયેલ પુસ્તકો સાંધી નાખે તેમ જ પૂઠાં ચડાવી દે. અન્ય કોલેજોમાંથી વેકેશન ગાળવા આવી પહોંચેલ સહપાઠીઓ સાથે પણ સેવાની તથા જ્ઞાન-પ્રચારની યોજનાઓ વિષે ચર્ચાઓ કરે.

ધર્મપુસ્તકાલય એક વખારમાં હતું. એના મેડા પર રોજ ચમનભાઈ તથા મિત્રો રાત્રે સૂતા આવતા. એ મેડા પર મકાન-ઘણીની શિંગની ગૂણો પડેલી. એક વખત મિત્રો એ ગૂણમાંથી થોડી થોડી શિંગ ઉઠાવતા હતા ત્યાં ચમનભાઈ આવી પહોંચ્યા. ચમનભાઈએ કહ્યું: ‘આપણાથી એ પારકી શિંગ વગર પૂછ્યે ન ખવાય, એ તો ચોરી ચઈ.’

મિત્રોએ હસતાં જવાબ દીધો : ‘ચમનભાઈ, તમે તો સાવ વેદિયા રહ્યા । એ પાઠની શિંગ ખાધી એમાં વળી ચોરી કહેવાતી હશે ?’

ચમનભાઈ કાંઈ જ ન બોલ્યા—શાંતિથી ચાલ્યા ગયા. સાંજ પડી, બીજા દિવસની સવાર પડી, પણ ચમનભાઈએ ખાધું નથી એમ મિત્રોને ખબર પડી. એમણે કારણ પૂછ્યું. ચમનભાઈએ કહ્યું : ‘તમે પાસડી શિંગ ખાધી એનું મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ ને ?’

‘પણ શિંગ તો અમે ખાધી હતી, એમાં તમે ક્યાં પાપ કયું છે ?’ મિત્રોએ જવાબ દીધો.

‘એ વાત ખરી, પણ મારામાં જ કાંઈક દોષ હોવો જોઈએ, એટલે તમને એ ચોરી ન સમજાઈ. એ દોષની શિક્ષા અથે’ આ ઉપવાસ.’

આમ ત્રણ દિવસ તેમણે ઉપવાસ કર્યા અને મિત્રોએ ચોરીની આવી શિથિલતામાં ફરીથી ન પડવા નિર્ણય કર્યો.

ચમનભાઈના આ સમયના સૌથી નિકટના મિત્ર શિવાનંદજી ગણાતા. ચમનભાઈ અને શિવાનંદજીની જોડી ગણાતી. ૧૯૭૪માં મોતીભાઈના મૃત્યુ બાદ શિવાનંદજીએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ખોલેલો અને એવી એવી યુવકપ્રવૃત્તિઓ તે કર્યા કરતા. ચમનભાઈ એમને બધી પ્રવૃત્તિઓમાં માર્ગદર્શન અને સાથ બંને આપતા.

આમ કરતાં કરતાં એ બી. એ.માં પહોંચ્યા અને પરીક્ષા પસાર કરી. બી. એ. ના પરિણામનો દિવસ હતો. એમના અન્ય સહાધ્યાયી બંધુઓ પરિણામ જાણુવા માટે તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. કોઈ ટપાલની તો કોઈ તારની રાહ જોતાં ઊંચાનીચા થતા હતા; કોઈ તો વળી પોસ્ટઓફિસે પણ જઈ પહોંચ્યા હતા—ત્યારે ચમનભાઈ તો હમેશના નિયમ અનુસાર રાંધી, ખાઈ-પરવારીને ઓસરીમાં બેઠા બેઠા રેડિયો કાંત્યા કરે છે અને મિત્રોની ઉત્સુકતાને હર્યા કરે છે. થોડી વાર પછી બી. એ. માં પસાર થવાના સમાચાર આવે છે, પણ એમના મોઢાની તો રેખાએ ફરતી નથી.

કોલેજનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું. તે પછી સેવાકાર્યમાં પડવાની એમની ઇચ્છા હતી. પણ એમણે કોલેજના અભ્યાસ અથો લોન લીધી હતી તે તો પાઈએ પાઈ ભરી દેવાનો એમનો નિર્ણય હતો. આથી લોન ભરી દેવાય ત્યાં સુધી નોકરી કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને સાન્તાક્રુઝ ગુરુકુળમાં શિક્ષક તરીકે એ જોડાયા.

શિક્ષકનો તો એમનો સ્વભાવ જ હતો, અને અહીં તો અક્ષયારી-એને કેળવવાનું મળ્યું, એટલે એમણે આનંદથી એ પ્રવૃત્તિને ઉપાડી લીધી. થોડા સમયમાં તો એ ગુરુકુળના અક્ષયારીઓના નિકટના મિત્ર-સમા માર્ગદર્શક બની ગયા. ગુરુકુળના અન્ય કાર્યવાહકો પર સારી છાપ પડી અને તેમના તરફ તેઓ પણ માન રાખવા લાગ્યા.

નોકરી કરતાં ધીમે ધીમે લોન ભરાઈ જવા આવી. ચમન-ભાઈને સેવાકાર્ય ઉપાડવાનો વિચાર તો મૂળથી જ હતો. અહીં એમને લાગ્યું કે આર્થિક બાબતમાં પરાવલંબી રહ્યા વગર નિશ્ચિંત મને સેવા કરવી હોય તો માણસે પોતાના અર્થજોગી વ્યવસ્થા કરી લેવી જોઈએ, જેથી એને પારકી ગુલામી કરવાનો વખત ન આવે. સેવાકાર્ય કરતી વખતે પોતાના માસિક અર્થના રૂ. ૮ આઠ ગણીને એમણે બેંકમાં પૈસા મૂકીને ભંડોળ કરવાની શરૂઆત કરી, પણ બેંકમાં પૈસા મૂક્યા પછી એમને આત્મમંથન ચાલ્યું. એમને થયું કે શું પ્રભુ પાળવાવાળો નથી બેઠો કે ભવિષ્યની સલામતી હું મારે હાથે કરવા બેઠો છું? પ્રભુ પ્રત્યેની આવી અશ્રદ્ધા તેમને ખૂબ સાલી અને પરિગ્રહ કરવા માટે ખૂબ ખેદ થયો. તરત જ એમણે બેંકમાંથી પૈસા પાછા લઈ લીધા અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એ પૈસા સારા કામમાં વાપરી નાખ્યા. એ વખતે જ એમણે જિંદગીભર અપરિગ્રહ-વ્રત પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મચી ગઈ. શિક્ષકો પણ માયાં ઊંચકવા નવરા ન થાય એટલી પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીયશાળામાં ગાજવા લાગી.

એમની શિક્ષણવિષયક આવી સુંદર શક્તિ જોઈને કે પછી રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી ખેંચી લેવા માટે, ગમે તે કારણે, વઢવાણના દીવાન ભીમજી ભાઈએ એમને વઢવાણ રાજ્યના વિદ્યાધિકારી બનાવવાનું કહેણું મોકલ્યું. એક વખત તો એ પદ માટે વઢવાણ રાજ્યને ન પોષાય એટલો રૂ. ૨૫૦૦ સુધીનો પગાર આપવા ઇચ્છા દર્શાવેલી, પણ ચમનભાઈએ અને વખત એ કહેણુંનો અસ્વીકાર કરેલો.

ચમનભાઈ પોતે અચ્છા શિક્ષક હતા જ. એમની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અનોખી હતી. વિદ્યાર્થીને ઝટઝટ ભણાવી દેવા કરતાં વિદ્યાર્થીને જ પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી તે અર્થ કઢાવતા અને એ રીતે વિદ્યાર્થીને ગમે તે વિષયમાં રસ લેતા કરી દેતા. શિક્ષકનું કામ તો માત્ર ક્યારેક નજીક સલાહ આપવા પૂરતું છે એમ તે માનતા.

એક વિદ્યાર્થી નાગપુર ઝંડા-મત્યાગ્રહમાં ગયેલ એટલે એમનું વર્ષ ભણ્યા વગર પસાર થયેલું, છતાં ચમનભાઈએ તેમને પોતાની રસમય પદ્ધતિથી માત્ર ત્રણ જ માસમાં વિનીત માટે તૈયાર કરી દીધેલા અને દક્ષિણામૂર્તિની પરીક્ષામાં એ પાસ થયેલા.

એમને પોતાને ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને રાજ્યબંધારણનો ભારે શોખ હતો. એમના ઇતિહાસના વર્ગો શરૂ થાય ત્યારે ચાર-પાંચ બ્રેણિના વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે તેમના વર્ગમાં આવી બેસતા.

ભૂગોળ માટે તે જાતજાતના નકશા તૈયાર કરતા અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તૈયાર કરાવતા. એ સમયે ભૂગોળ તો શુષ્ક વિષય કહેવાતો, એને તે રસમય બનાવી દેતા. હજી એમના હાથના બનાવેલા જાતજાતના ભૂગોળવિષયક નકશા વઢવાણ હરિજન આશ્રમમાં પડ્યા છે.

કોઈ પણ વિષય શીખવવા માટે ચાલુ પાઠ્યપુસ્તક એ ભાગ્યે જ વાપરતા. પોતાને હાથે જ પાઠ્યપુસ્તક તે તૈયાર કરતા. રાજ્યબંધારણ

શીખવવા માટે એમણે એક પુસ્તક તૈયાર કરેલું. કાર્ષ્ણ્ય પશુ વિદ્યાર્થીને રાજ્યધારણમાં સમય રીતે પ્રવેશ કરાવી દેતા. એ પુસ્તકને તો તે પ્રકટ કરવાના હતા, પણ એ દરમિયાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી રાજ્યધારણનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં પોતે પોતાનું પ્રસિદ્ધ ન કર્યું.

એ જ રીતે એમને શરીરશાસ્ત્ર વિષે ઊંડા અભ્યાસ હતો. શરીર-શાસ્ત્ર શીખવવા માટે એમણે હાથે જ ચિત્રો દોરીને સચિત્ર પુસ્તક તૈયાર કરેલું, જે હજી પણ અપ્રકટ પડ્યું છે.

ઘેર ખાવા જવા સિવાય ચોપીસે કલાક એ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે જ ગાળતા. સાથે જ ફરવા જાય. તરવાનો એમને જખરો શોખ હતો એટલે વિદ્યાર્થીઓને પણ સાથે તરવા લઈ જાય અને ધર્મતળાવમાં તરવાની હરીફાઈ ગોઠવે. પ્રવાસમાં પણ સાથે જ જાય અને અર્યાઓ તથા વાર્તાલાપ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે માર્ગદર્શન આપતા જાય. એમની સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચારસરણીઓને લીધે કેટલાયે મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓના તે માર્ગદર્શક બની ગયા. વિદ્યાર્થીઓને માતા સરખા વહાલથી જ સાચવે અને ભાવ રાખે, એટલે વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે બાળકની જેમ જ રહે.

શાળામાં સૂવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓ તેમને સવારમાં વહેલાં ઉઠાડવાનું કહે એટલે ચમનભાઈ વહેલા ઊઠીને વિદ્યાર્થીઓ પાસે રામાયણની ચોપાઈ-દુહા લલકારતા બગીચામાં ફર્યા કરે. વિદ્યાર્થીઓ તો એમનો સુંદર કંઠ સાંભળીને વધારે સૂતા રહે. મોડા ઊઠીને ઊભટા ફરિયાદ કરે : 'ચમનભાઈ તમારાં ભજન સાંભળવા સારુ અમે તો જાગતાં છતાં પડ્યા રહીએ છીએ.'

'તો કાલથી મારું ગળું અતરડાથી જરા જાડું કરાવી નાખીશ !' એમ કહીને હસતા હસતા ચમનભાઈ નાહવા ચાલ્યા જાય.

ચમનભાઈ રાત્રિ સૂવા જાય ત્યારે પણ પાસે કામના પથારી પડ્યા હોય. કામ કરીને મોડા સૂએ છતાં વહેલા જાગી જાય અને કામે લાગી જાય. વિદ્યાર્થીઓ તો સૂતી વખતે અને જાગતી

(૩) આજીવન કેળવણીકાર

ચમનભાઈ સાન્તાક્રુઝ ગુરુકુળમાં એ વરસ રહ્યા ત્યાં લેાન ભરાઈ ગઈ હતી. ધરની આથિંક ચિંતા રહી ન હતી, કારણકે તેમના મોટાભાઈ ઉમેદલાલ ભણીને સારા હોદ્દા પર ચડી ગયા હતા (એમને પાછળથી ‘રાવ બહાદુર’નો ઇલકાબ મળેલો અને મામલતદાર થયેલા), એટલે હવે કયા સેવાકાર્યમાં પડવું એ વિષે તે વિચાર કરતા હતા. એ સમયે વઢવાણમાં ફૂલચંદભાઈએ રાષ્ટ્રીયશાળા શરૂ કરી હતી. ધીમે ધીમે શાળા વિકસી હતી અને તેમાં સારા શિક્ષકની ખૂબ જરૂર હતી. મિત્રોએ ચમનભાઈને આ શાળામાં જોડાવા આગ્રહ કર્યો. ચમનભાઈ ગુરુકુળની નોકરી છોડીને પોતાના વતનમાં જ ખીલેલી આ સંસ્થામાં જોડાયા. એમની મૌલિક શિક્ષણશક્તિનો સૌને ખ્યાલ હતો તેથી શાળાનું આચાર્યપદ તેમને જ આપવામાં આવ્યું.

ચમનભાઈએ પોતાની મૌલિક પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું અને રાષ્ટ્રીયશાળા વિશેષ વિકસવા માંડી. ચાર ગુજરાતી સુધીની એ શાળામાં ત્રણ અંગ્રેજી વર્ગો ઉમેરાયા અને પછી તો વિનીત સુધી ભણાવવા માટે શાળામાં વર્ગો ખોલવા પડ્યા. ૨૫૦-૩૦૦ વિદ્યાર્થી-ઓથી શાળા ધમધમવા લાગી. રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા ૧૮-૨૦ શિક્ષકો શાળામાં થઈ ગયા.

આ વખતે રાષ્ટ્રીયશાળાનું વઢવાણ કેળવણીમંડળને સ્વરૂપે બંધારણ ધડવામાં આવ્યું. ચમનભાઈ એ સંસ્થાના આજીવન સેવક નોંધાયા. આજીવન સેવક એટલે આખી જિંદગી સુધી એ જ સંસ્થામાં કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર. હરિજનપ્રશ્નને અંગે રાષ્ટ્રીયશાળા અને કેળવણીમંડળે અનેક તડકા-છાંચા જોયા અને સ્વરૂપ ભોગવ્યાં છતાં ચમનભાઈ પ્રતિજ્ઞાને અણિશુદ્ધ વળગી રહ્યા. પણ આવી સ્થિતિમાં અન્ય સાથીદારોને આજીવનસભ્યપદ છોડીને સંસ્થામાંથી છૂટા થતા જોઈને તેમણે છેવટ કહેલું કે : ‘કોઈએ આજીવન સેવક તરીકે જોડાવાની પ્રતિજ્ઞા

લેવી નહિ જોઈએ. આપણા સામાન્ય જન માટે એ પ્રતિજ્ઞા પાળવી ધણી આકરી છે. એ કરતાં અમુક વર્ષ માટે બંધાવું ઠીક છે. વધારે માં વધારે વીસ વર્ષ તો બસ કહેવાય.’

ચમનભાઈએ આચાર્ય તરીકે એ શાળાની પહેલેથી છેલ્લે સુધીની નીતિ ઘડી. શિક્ષકોના વિકાસ અર્થે એમણે શિક્ષકમંડળ સ્થાપ્યું અને દર અઠવાડિયે ભેગા થઈને શિક્ષકો વિચારણા કરવા લાગ્યા. કઈ પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપીએ તો વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ થાય એ માટે શિક્ષણના નવા પ્રયોગોની રોજ ચર્ચાઓ થવા લાગી અને અમલમાં મુકાવા લાગી.

વિનીત સુધી પહોંચવા માટે સાત વર્ગને બદલે એમણે દસ વર્ગ પાડ્યા અને દરેક વર્ગમાં ગણવાનો સમય ટૂંકાવી નાખ્યો. સ્વભાવ અને શક્તિ અનુસાર વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વિષય ભણી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી. કોઈ વિદ્યાર્થી ગણિતમાં ત્રીજી શ્રેણિમાં હોય તો અંગ્રેજીમાં પાંચમી શ્રેણિમાં હોય. વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શ્રેણિના વર્ગો ભરી શકે એ માટે દસેય વર્ગમાં સંસ્કૃતના સમય વખતે સંસ્કૃત શિખવાતું હોય અને ગુજરાતીના સમય વખતે ગુજરાતી શિખવાતું હોય તેવી તેમણે જોઠવણી કરી.

કેટલીયે રાષ્ટ્રીયશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીને ગમે તે વિષય લેવાની છૂટ હોય છે અને એની શક્તિ અનુસાર ગમે તે શ્રેણિમાં તે ભેસી શકે છે, પણ આવી જોઠવણીને અભાવે, સામસામા સમય કપાવાયા, ઘણા વર્ગોમાં એ હાજર રહી શકતો નથી. ચમનભાઈ ૧૮-૨૦ શિક્ષકોના વર્ગો આવી રીતે એકસરખા ચાલે તેવું કડાકટિયું સમય-પત્રક માત્ર એક જ રાતમાં તૈયાર કરી નાખતા.

તેમણે વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકીને એમની શક્તિ-ઓને વિકાસનો માર્ગ આપ્યો. ચર્ચામંડળ, પ્રવાસ, શરદ-ઉત્સવ, દેશનેતાઓની જયંતીઓ, વ્યાયામ, રમત, હરીફાઈ વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓનાં મનને તેમણે જોતરી દીધાં. શાળામાં પ્રવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ

આંતરિક સાધના માટે હમેશાં વહેલાં ઊઠીને પ્રાર્થના ને ચિંતન કર્યા કરતા અને વૃત્તિઓના તારતારને સમજીને તેના પર કાબૂ મેળવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. જેમ જેમ તે સાધનામાં આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ મૌન પણ વધતું જુ ગયું. કર્મ કરવા છતાં કર્મફળથી અલિપ્ત રહેવું એવા નિરપૂર્ણ ગીતા-આદેશને જીવનની ક્ષણેક્ષણમાં અને વર્તનના અણુએ અણુમાં ઉતારવા તે મંડી પડ્યા હતા. આ ચિંતન અને સાધનાથી એમનો આત્મા તત્ત્વજ્ઞતા પંથે પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો.

શાળાના કર્તાહર્તા એ જ હતા, છતાં શરદ-ઉત્સવ જેવા સંસ્થાના જન્મરા વાર્ષિક ઉત્સવમાં પણ એ ભાગ્યે જ ભાગ લેતા. જાહેરમાં આવવાનું તો એમને ગમતું જ નહિ. આખી સંસ્થાનાં ૨૫૦-૩૦૦ માણસ જ્યારે ધામધૂમથી ઉત્સવ ઊજવી રહ્યાં હોય ત્યારે એ પોતે તો છેવાડાની એકાદી ઓરડીમાં કોઈ કાર્ય કરતા જ બેઠા હોય.

આ સમયે તે ફૂલચંદ્રભાઈ સાથે પંજાબમાં ફાળો કરવા ગયેલા. પાછા ફરતાં રસ્તામાં આગ્રા બાર આનાની ટિકિટ લેવી પડે તેટલું છેટું હતું, છતાં ત્યાં ન જતાં ચમનભાઈ સીધા વઢવાણ આવતા રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું : ‘તાજમહાલ આટલે નજીક હતો છતાં તમે જેવા ન ગયા !’

ચમનભાઈએ કહ્યું : ‘હું ક્યાં તાજમહાલ જેવા ગયો હતો ! હું તો ફાળો કરવા ગયો હતો. મહાત્માજી પાસેથી આપણે એ જ શીખવાનું છે કે જે કામ કરીએ તેમાં જ ધ્યાન પરાવવું, મનને આડે રસ્તે જવા દેવું નહિ.’

૧૯૨૧માં ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે હળવદના એક ખાદીસેવકને ખાદી વિષે ગીતા ગાવા માટે ભારીને તગડી મૂકેલો એ માટે ફૂલચંદ્રભાઈ એક ટુકડી લઈને હળવદ ગયેલા તેમાં ચમનભાઈ પણ સાથે ગયેલા.

૧૯૨૩માં નાગપુર ઝંડા-સત્યાગ્રહ થયો તેમાં ફૂલચંદ્રભાઈની ટુકડીમાં ચમનભાઈ પણ જોડાયેલા. એમની સાથે એમનો પ્રિય

વિદ્યાર્થી રામનારાયણ પાઠક પંદર વર્ષની ઉંમર છતાં સાથે જવા તૈયાર થયેલા. ચમનભાઈ સિદ્ધાંતપાલનમાં પોતાને માટે જગ જોવા કઠોર હતા છતાં એમનું હૈયું માના જેવું મૃદુ હતું. આ નાના વિદ્યાર્થીને જોલનાં સંકટો સહન કરવા તૈયાર થયેલો જોઈને તે વિદ્યાર્થીઓમાં ગદ્ગદ મંઈ થયેલા.

છતાં વિદ્યાર્થીનું સત્યાગ્રહમાં જવું તેમને સિદ્ધાંતની રીતે સાચું લાગતું હતું તેથી રોકાઈ જવાની કે એવી કોઈ ટીક્ષી સલાહ તેમણે આપી ન હતી. વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ નિયમપાલન તો એ કડક થઈને જ પળાવતા છતાં, એમનું અહિંસક માનું હૈયું વિદ્યાર્થીને દુઃખમાં જોઈને આંસુથી ઊભરાઈ ઊઠતું. વિદ્યાર્થીઓ તો શું પણ લીલા ઝાડનાં પાનને કાઢી તોડે તે પણ એ સહન કરી શકતા નહિ.

થોડાં વર્ષ બાદ એક વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં માદો પડેલો. બચે એવી આશા રહી ન હતી. વિદ્યાર્થીનાં માબાપ આવી પહોંચ્યાં. એમને જોઈને ચમનભાઈનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને માબાપે પોતાના પુત્રના સમાચાર પૂછ્યા ત્યાં તો ચમનભાઈ રડી પડ્યા.

એમનું હૃદય તો ભકતનું હતું. ધારેલો નિયમ ન પળાય તો તેને માટે એકાંતમાં ગદ્ગદ કંઠે પ્રભુને તે પ્રાર્થના કરતા.

ચમનભાઈ નાગપુર સત્યાગ્રહમાં ગયા, પકડાયા અને તેમને સજા મળી. નાગપુર જેલમાં એમને અનેક કષ્ટ વેઠવાં પડેલાં, પણ એ વિષે એમણે કદી હરફ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હતો. સુખ અને દુઃખને જાણે એમણે સરખાં જ ગણી લીધાં હતાં. સુખમાં કદી આનંદ ન માનનાર ચમનભાઈ દુઃખને દુઃખ માનીને વણવવા શાના બેસે? જેવા હસતા મોઢે છતાં મૂકવદને ગયેલા એવા જ હસતા મોઢે અને મૂકવદને એ પાછા ફર્યા અને શાળાના કામકાજમાં લાગી ગયા.

રાષ્ટ્રીયશાળા ફૂલીફાલી રહી હતી. શાળાને વિશેષ વિકસાવવા માટે ગામ બહાર જમીન લેવાઈ હતી અને ત્યાં નવાં મકાન પણ ચણાઈ રહ્યાં હતાં. એ સમયે સંસ્થામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓના

વખતે તેમને કામ જ કરતા જોઈને પૂછે : ‘ચમનભાઈ, તમે તે જિંદગી છો કે આખી રાત જાગ્યા જ કરો છો ?’

ચમનભાઈ જવાબ આપે : ‘જિંદગી આવે ત્યારે સર્ક જઈ છું ને જાગું છું ત્યારે જીંદગીને કામ કરવા માંડું છું. પાછલી રાતે જાગી ગયા પછી સુવું સારું નહિ. આજસુ થઈને પડ્યા રહેવાય તો કોઈ વાર ખરાબ સ્વપ્નાં આવે. એટલા માટે બાપુજીએ ચાર વાગે પ્રાર્થનાનો સમય રાખ્યો છે. સારામાં સારો વખત ચારથી છતાં છે. લાખે રૂપિયા દેતાં ન જડે એવું કીમતી ને કાયમી સુખ એ સમયનો સદુપયોગ કરનારને મળે છે.’

વહેલાં ગિઠવાની એમની આ ટેવ તો છેવટ સુધી ટકી રહી હતી. પંચગનીમાં માંદગીને બિજાને હતા છતાં પાછલી રાતે લાખે જ જિંદગી. કોઈ પૂછે : ‘ચમનભાઈ, તબિયત ઠીક નથી છતાં વહેલા કેમ જીંદગી છો ?’ તો કહેતા : ‘પંખીઓનાં ગીત સાંભળવાની મજા જિંદગી કરતાં વધારે આરામ અને આનંદ આપે છે. જીંદગીને કરવા તો જવાતું નથી, એટલે પડ્યો પડ્યો સાંભળું છું.’

ચાલુ વર્ગોમાં પણ ચમનભાઈ વિદ્યાર્થીઓના ધડતરને માટે જરૂરી એવી વાર્તાઓ કહે અને કવિતાઓ લલકાર્યા કરે. કવિ મૈથિલીશરણ ગુપ્તા ‘ભારત-ભારતી’માંથી ફકરાના ફકરા તે વિદ્યાર્થીઓ પાસે આવપૂવંક મીઠી હલકથી લલકારતા :

હમ કૌન થે, કયા હૈ જયે હૈ,
આર કયા હોંગે અલી ?
આઓ વિચારે આજ મિલકર
યે સમસ્યાયે સલી.

વહ ભીષ્મ કા હૈદ્રિયદમન,
હન કી ધરા સી ધીરતા,
હન કી સસ્લતા આર
હન કી વીરતા—ગંબીરતા,

થે એક જન કે અનુકરણ મેં
સખ ગુણો કી એકતા.

યમનભાઈ શાળાના વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ હતા. ૧૯૨૨-૨૩માં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો જીવાળ હતો. વિદ્યાર્થીઓએ એમના પ્રમુખપદે એકઠા થઈને એક માસમાં ખાદીની ટોપી ને પહેરણુ પહેરવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ એ ઠરાવ અચાનક પળાતો નથી એમ જોતાં યમનભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ પાસે જાહેર કયું : ‘ઠરાવ કર્યાને સવા મહિનો થયો છતાં હજી ઘણા મિલનાં પહેરણુ પહેરે છે. આપણે જ ઠરાવ કરીએ ને ન ચાળીએ એ કેમ ચાલે ? હું વિદ્યાર્થીમંડળનો પ્રમુખ છું એટલે જ્યાં સુધી ઠરાવ મુજબ સૌ ખાદીની ટોપી ને પહેરણુ ન પહેરે ત્યાં સુધી એક ટંક જમવાનું મેં નક્કી કયું છે.’

આ જાહેરાતની વિદ્યાર્થીઓ પર તાત્કાલિક અસર થઈ. કેટલાક મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ એમની સાથે આ એકટાણામાં જોડાયા. યમનભાઈએ લગભગ એ માસ એકટાણાં કર્યાં ને ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ ખાદીનાં પહેરણુ ને ટોપી પહેરતા થઈ ગયા.

એ જ રીતે શાળાના અન્ય નિયમો પોતે કડકાઈથી પાળતા અને અન્ય પાસે પળાવતા. એમણે એક વાર નિર્ણય કર્યો એટલે પછી અમે તે ભોગે પાળતા. એમાં જરાયે છૂટછાટ મૂકે નહિ. એ કહેતા : ‘જે ભાવના તત્ક્ષણે જ કાર્યમાં નથી પરિણમતી તે ભાવના ભાવના નથી, પણ અધઃપતન માટે તૈયાર કરેલ મનની નિર્બંધતાનો ફાંસો છે.’

શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિ સાથે એમની સાધના ચાલુ જ હતી. શરીરનું કમન પણ ચાલુ જ હતું. ટાઢ, તડકો, ભૂખ ધરાદાપૂર્વક તે સહન કરતા અને એ રીતે સહનશક્તિ વધારતા. જરૂરપૂરતું જ ઓઢતા. ક્યારેક તો કડકડતી ઠંડીમાં માત્ર કાગળ પાથરીને અને કાગળ જ ઓઢીને સ્થિર રહેતા. જોડા કે ચંપલ પહેરતા જ નહિ. એ નિયમ તો એમણે વર્ષો સુધી પાળેલો. કપડાં ધોવાથી માંડીને બધાં કામ પોતાને હાથે જ કરતા.

ભાવનગર ગયા. એમના જેવા મૌલિક શિક્ષણકારને ત્યાં નવા સિદ્ધાંતો શું શીખવાના હોય? ત્યાં પણ ક્યારેક જ તે ખોલે, પણ જ્યારે ખોલે ત્યારે તો એમના મૌલિક વિચારોથી બધા છક થઈ જાય. એક વખત એમને ગિજુભાઈએ કહેલું : ‘તમારામાં આટલું બધું જ્ઞાન ભરેલું છે છતાં ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ ત્રૈમાસિક’માં કેમ કંઈ લખતા નથી? બહિરાક્ષસ થશો, બહિરાક્ષસ !’

ચમનભાઈએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો : ‘લખ્યે શો દી વળે! કાંઈક કરી બતાવીએ પછી લખવું કામનું.’

તે છતાં એમણે ‘સ્મરણશક્તિ’વિષયક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો ચર્ચાતો એક લેખ ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ ત્રૈમાસિક’માં લખેલો. એ લેખે તો ભારે ચર્ચાઓ જગાવેલી. શ્રી. મશરૂવાળાએ પણ એના અનુસંધાનમાં એક લેખ લખેલો. એ બધા લેખોનો જવાબ આપવા ગિજુભાઈએ ચમનભાઈને કહેતાં એમણે જવાબ વાળેલો : ‘લેખ લખતી વખતે મેં ક્યાં કંઈ હતું કે બધાનો જવાબ આપીશ. ભલે ને બધા ચર્ચા કરે !’

ઘણી વાર એમના મિત્રો એમને કહેતા : ‘આટલું સુંદર વિચારો છો છતાં કેમ કંઈ લખતા નથી ?’

ચમનભાઈ જવાબ આપતા : ‘આમાં એકેય વિચાર નવો નથી. મહાત્માજીએ દરેક બાબત પર પ્રકાશ પાડેલો છે. એ પોતે જ્યાં સુધી વિચારો રજૂ કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી આપણે શા માટે ડહાપણુ ડહોળવું ! શંકરાચાર્યના જમાનામાં આજના જેટલાં પ્રચારનાં સાધન ન હતાં, છતાં તેમનો મત હિંદને ચારે ખૂણે પ્રસરી ગયો હતો; અને આજે આટલાં સાધન છતાં મહાત્માજીની વાત લોકોને ગળે ઊતરતી નથી—એમાં મને તો એ જ મુખ્ય કારણુ લાગે છે કે સૌને પોતાનું ડહાપણુ ડહોળવાનું મન થઈ આવે છે. નિઃસ્વાર્થપણે સર્વસ્વ હોમીને મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરનાર ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓ શરૂઆતમાં એવા જ ત્યાગી અને બોકકલ્યાણુ અર્થે જીવનારા હતા.’

દક્ષિણામૂર્તિમાં ગિલ્ડુભાઈ પાસે રહ્યા એ દરમિયાન ડૉ. મોન્ટે-સોરીનું 'પેડેમોગીકલ એન્થ્રોપોલોજી' વાંચેલું અને 'માનવ્યશાસ્ત્ર'ને નામે તેનું લાપાંતર પણ તેમણે કરેલું. દક્ષિણામૂર્તિ તરફથી એ પ્રકટ થવાનું હતું, પણ દક્ષિણામૂર્તિ બંધ થતાં એ અપ્રકટ રહી ગયું.

એમણે પોતે વધારે પુસ્તકો વાંચેલાં નહિ. શિક્ષણ કે એવા અન્ય વિષયોનાં પુસ્તક પણ એમણે ખાસ વાંચેલાં નહિ. પણ એમનું તાત્ત્વિક ચિંતન જ એમને બધા વિષયોનાં મૂળતત્ત્વો સુધી સહેજે પહોંચાડી દેતું.

પુસ્તકવાચન વિષે એમણે લખ્યું છે કે, 'માત્ર પુસ્તકવાચનથી માણસનું પરિવર્તન થતું નથી. ચોપડીઓ હજારોની સંખ્યામાં ખપે છે અને તેને વાંચનારાની સંખ્યા લાખોની થતી હશે, પણ લાખો માણસો કાંઈ સુધરતા નથી. વાચનથી વર્તન સુધર્યું હોય તેવાની સંખ્યા કાઢો તો તો દશકામાં જ આવે.....માણસની ગેરહાજરીમાં તેની છત્રી જેટલું કામ કરી શકે તેટલું કામ પણ પુસ્તકો કરી શકતાં નથી. આજે પુસ્તકોનો જેટલો મહિમા ગવાય છે તેટલો ખરેખર તેનો મહિમા નથી.' ('તેન્નીસ પત્રો' : પાનું ૭૨)

એ કહેતા કે, 'કાંઈ વિચાર વાંચીને કે સાંભળીને ગમ્યો તેથી આપણો થયો ન કહેવાય. તેને અનુભવથી કર્સાને આચરી જોઈએ તો જ આપણો કહેવાય.'

કાંઈ પણ વસ્તુ વિષે ઊંડાણથી વિચાર કરવો, એના સારાસારને ઠેઠ તળિયેથી ખેંચી કાઢવો એ એમની ખાસિયત હતી. આ ખાસિયત એમના સ્વાધ્યાયપ્રિય સ્વભાવમાંથી આવેલી. હમેશાં વહેલાં ચાર વાગે ઊઠીને એ ચિંતન કરવા બેસી જતા અને કલાક-બે કલાક સુધી સ્થિરતાથી સ્વાધ્યાય કરતા. સ્વાધ્યાય એટલે ચાલુ અર્થમાં પુસ્તક-વાચન નહિ, પણ આખા દિવસના કામકાજ, મનોવિચાર વગેરે વિષે ઊંડું ચિંતન. સ્વાધ્યાય વિષે એ કહેતા : 'જેમ હજમત કરતાં પહેલાં અસ્ત્રો સલા પર ચડાવવાથી તેજ રહે છે અને હજમત સુંદર

પ્રવેશનો મુદ્દો આવ્યો. આ મુદ્દો પર આખા કાઠિયાવાડમાં આદર્શ જેવી બની ગયેલ આ રાષ્ટ્રીયશાળા ભાંગી જશે એમ ધારીને સંસ્થાના કેટલાયે સંબંધીઓ, મિત્રો અને શાળાના શિક્ષકો સુધ્ધાં એ મુદ્દામાં વિરુદ્ધ પડ્યા હતા. પણ સરસ્વતીને દ્વારેથી કોઈ શિક્ષણવાંછુ બાળકને બકારો ન મળવો જોઈએ એવા ફૂલચંદલાઈની નિશ્ચયમાં ચમનભાઈનો સબળ ટેકો હતો. કેટલાક શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓએ તેમને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ ન ડગ્યા. છેલ્લો માર્ગ કાઢવા વિદ્યાર્થીઓએ અને શિક્ષકોએ એમને સૂચના કરી: ‘ચમનભાઈ, હરિજનોનાં બાળકોને ભણાવવાં હોય તો અમે પોતે વાસમાં ભણાવવા જશું, પણ તમે આ રીતે શાળા કાં તોડી નાખો? તમને એનું કાંઈ દુઃખ નથી થતું?’

ચમનભાઈએ તદ્દન શાંતિથી જવાબ આપેલો: ‘ના, ના, મને તો બિલટો આનંદ થાય છે. અનંતકાળના ગર્ભમાં કેટલાયે મોટી મોટી સંસ્થાઓ અને સામ્રાજ્યો ક્યાંય ચાલ્યાં ગયાં છે. પણ નબળાને મદદ કરવાનો સબળાનો ધર્મ અને અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપવાની ભણેલાની ફરજ—એ સિદ્ધાંત અફર ટકી રહ્યો છે. આપણી શાળા એ સિદ્ધાંત ખાતર તૂટી જશે તો અમર બની જશે.’

છેવટે રાષ્ટ્રીયશાળામાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓ દાખલ પણ થયા અને ગામના લોકોએ પોતાનાં બાળકોને શાળામાંથી ખેંચી લીધાં. રાષ્ટ્રીયશાળાને હરિજન-આશ્રમનું સ્વરૂપ મળ્યું અને નવાં મકાનમાં હરિજન બાળકોથી શ્રીગણેશ થયા. હતાશ થઈને અન્ય શિક્ષકો ચાલ્યા ગયા અને સંસ્થાના આજીવન સભ્યો પણ છૂટા થયા. પણ ચમનભાઈ તો ફૂલચંદલાઈની પડખોપડખ સિદ્ધાંતપાલનમાં અડગ ઊભા રહ્યા. ગઈ કાલે જેમની નીચે ૨૫૦-૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા એમની પાસે ૫૦-૭૫ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ રહ્યા—પણ જે આનંદ અને ઉત્સાહથી તેઓ ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓવાળી રાષ્ટ્રીય-શાળામાં કામ કરતા એ જ ઉત્સાહ અને આનંદથી હરિજન વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા તે ખેસી ગયા.

(૪) સિદ્ધાંતની સરાણું

હરિજન-આશ્રમમાં ચમનભાઈએ હરિજન બાળકો ઉપરાંત એક નવો શિષ્ય-સમૂહ ઊભો કર્યો : લીલાંકુળર વૃક્ષોનો. એમને ઝાડનો લણો શોખ હતો. હરિજન-આશ્રમમાં ડેર ડેર એમણે જાતે ખાડા ખોદીને લોખંડા, સરગવા, આંખલી, ખૂચ, પીપર, ગૂંદાં, ખોરડી, ગુલમોર વગેરે રોપ્યાં અને બાળકોને ઉછેરે એટલી જ માવજતથી તે ઝાડને ઉછેરવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત કરેણ, મેંદા, વેલ વગેરે પણ વાવ્યાં. આજે વઢવાણ હરિજન-આશ્રમમાં ૧૫૦-૨૦૦ મોટાં ઝાડ ભોગાવાના આસપાસના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં શીતળ ઝુંડ રચીને ઊભાં છે તેનાં મૂળમાં ચમનભાઈનાં અંગમહેનત અને માવજત સીંચાયાં છે.

વઢવાણમાં મ્યુનિસિપાલિટી લણાં વર્ષોથી પ્રગ્નકીય છે. મ્યુનિસિપાલિટીમાં સુધારો કરવા અર્થે ફૂલચંદ્રભાઈએ હિલચાલ કરેલી. બહારની હિલચાલ ઉપરાંત મ્યુ.માં દાખલ થઈને અંદરથી સુધારો કરવાના વિચારથી ચમનભાઈ મ્યુ. સભ્ય તરીકેની ચૂંટણીમાં પોતાના લત્તામાં ઊભા રહ્યા અને ચૂંટાઈ આવ્યા. મ્યુ. ના સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા કે બીજે જ દિવસે વહેલી સવારે તે હાથમાં પાવડો ને સાવરણો લઈ પોતાના લત્તો સાફ કરવા લાગ્યા. એ લત્તાને હરિજન એમને સાફસૂફી કરતા જોઈને દોડયો આવ્યો. મ્યુ.ના સભ્ય એટલે તો એક મોટા અધિકારી! એને હાથમાં પાવડો લઈને લત્તો સાફ કરતા દેખી હરિજન બોલી ઊઠ્યો : ‘પણ શાખ્ય, હું વાળું છું, આપ પાવડો-સાવરણો મૂકી દો.’

ચમનભાઈ કહે : ‘તુંયે વાળ્ય અને હુંયે વાળું છું.’

આ રીતે, મ્યુ.ના સભ્ય એટલે અધિકારી નહિ, પણ પ્રગ્નના સેવક છે એમ તેમણે જાતે જ કામ કરીને દાખલો પાડેલો.

હરિજન-આશ્રમમાં બાળમંદિર શરૂ કરવાનું નક્કી થયું એટલે ચમનભાઈ ગિજુભાઈ પાસે એ વિષયનું શિક્ષણ લેવા એકાદ માસ માટે

સખવો એ અહંકાર છે. પોતાના સમયની મિનિટ મિનિટનો સદ્-પયોગ કરવામાં જ જગતનું કલ્યાણ રહેલું છે.’

૧૯૨૮માં વઢવાણ રાજ્યે ‘સૌરાષ્ટ્રમિત્ર’ નામના છાપા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો. પ્રજાના પ્રાથમિક અધિકાર પર તરાપ પડતી જોઈને એની સામે વઢવાણમાં એક વિરોધસભા મળી. ચમનભાઈ કદી જાહેરમાં ન બોલતા, પણ પોતાના વતનમાં થતા આવા અન્યાય સામે બોલવું એ આપણી ફરજ છે એમ ચમનભાઈને લાગ્યું એટલે એ વિરોધ-સભામાં બોલવા માટે તૈયાર થયા. આટલાં વર્ષે પહેલી જ વાર જાહેરમાં બોલવા માટે ચમનભાઈ તૈયાર થયા એટલે મુખ્ય વક્તા તરીકે એમને જ નક્કી કરવામાં આવ્યા. ચમનભાઈ બોલવા ઊઠ્યા અને પોલીસે લાડીમાર ચલાવ્યો. ચમનભાઈ બોલતા રહ્યા ને પોલીસ લાડી મારતી રહી. પોતાની જગ્યાએથી ન એ ડગ્યા કે ન એમણે ચુંકાર કર્યો. એ પછી તેમને બધાને પકડીને પોલીસ-કસ્ટડીમાં લઈ ગયા. ફૂલચંદભાઈએ એમને પૂછ્યું : ‘કેવુંક વાગ્યું, ચમનભાઈ?’

મુખ પર એટલી જ પ્રસન્નતા સાથે એમણે જવાબ દીધો : ‘ના, ખાસ કંઈ નહિ.’

‘જોઈએ?’ કહીને ફૂલચંદભાઈએ એમનું પહેરણ ઊંચકતાં તો વાંસા પર સોટીઓના મોટા મોળા ઊડેલા જોયા !

‘આને ‘કંઈ નથી વાગ્યું, એમ કહો છો?’ ફૂલચંદભાઈએ પૂછ્યું.

ચમનભાઈના મુખ પર એ જ હાસ્યના ફરકાટ સિવાય અન્ય જવાબ ન હતો.

ચમનભાઈ જેવા સંતને પણ માર પડ્યો છે જાણીને વઢવાણની જનતા રોળે ભરાઈ. ચમનભાઈ-ફૂલચંદભાઈ બધાને તરત જ છોડી દેવા રાજ્ય પાસે પ્રજાએ માગણી કરી. રાજ્યે તેમને છોડી મૂક્યા અને મારનાર અમલદારો વતી રાજ્યે દિલગીરી દર્શાવી.

ચમનભાઈ તો પાછા આ જાહેર પ્રસંગ પછી પોતાના મૂક સેવા-કાર્યમાં લાગી ગયા.

(૫) સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં

૧૯૩૦માં સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ આવ્યો. ચમનભાઈ વઢવાણ ક્ષેત્ર-વણી મંડળના આજીવન સભ્ય તરીકે જોડાયા હતા અને ઘણા આજીવન સભ્યો ચાલ્યા ગયા હતા છતાં પોતે એ પ્રતિજ્ઞા પાળી રહ્યા હતા. છતાં આવો રાષ્ટ્ર-વ્યાપી સંગ્રામ શરૂ થાય તેમાં જોડાવાની પોતાની ફરજ છે એમ તેમને લાગ્યું. એટલે સંગ્રામમાં જોડાવા પૂરતું આજીવન સભ્ય તરીકેનું રાજીનામું આપીને તે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. એમની ન્હુકડીના નાયકને પકડી લઈને અન્ય સૈન્ય છોડી મૂકવામાં આવ્યા. ચમનભાઈ વિરમગામ ગયા. વિરમગામમાં ચાલતી બેઠે ઊવણી તેમને સોંપવામાં આવી. તેમને પકડાવાની ના પાડવામાં આવી હતી. ઊવણીમાં લગભગ ૨૦૦-૩૦૦ સૈનિકો હતા, પણ નવીન જ લડાઈ અને અણપલોટ સૈનિકો ! ચમનભાઈ કાંઈને જીએ સાહે કહી શકે નહિ. પરિણામે ઊવણીમાં તોફાન ચલ્યા કરે. ઘણા સૈનિક ચીંધ્યું કામ પણ ન કરે. ચમનભાઈ તેમના પર કડક થવાને બદલે પોતાને હાથે કામ કરી નાખે.

એક વાર ચમનભાઈ ઊવણીમાં સૂતેલાને સૈનિકો તોફાને ચડ્યા. સામસામા ચંપલતા ધા શરૂ થયા. એક ચંપલ ઊડ્યું અને એક ખૂણામાં ચમનભાઈ સૂતેલા તેમને વાગ્યું-છતાં ચમનભાઈ કાંઈ ન બોલ્યા. સૈનિકો શરમાઈ ગયા અને પછી તેઓ તોફાન ભૂલ્યા.

ઊવણીમાં પણ ચમનભાઈ રાત-દિવસ કામ કરતા અને કોથળા પર સૂઈ રહેતા. વિરમગામ ઊવણી ધણી સાદી ગણાતી. જેલને અનુરૂપ ત્યાંનું ખર્ચ ગોઠવવામાં આવેલું. જેલવાસીઓ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા એ ઊવણીમાં લાખરી, શાક, દૂધનો સાદો ખોરાક નિયત થયેલો. પણ પાસેના પ્રદેશ નળકાંઠાનાં બ્રિટિશ હકૂમતનાં ગામડાંમાં ચમનભાઈને જવાનું થતું તેથી તે લોકોની ગરીબાઈ જોઈને ચમનભાઈ તો માત્ર લાખરી ને બીજા જ ખાતા. સૈનિકોને ચઢી-બાંડ-

થાય છે, તેમ દિનચર્યા શરૂ કરતાં પહેલાં સ્વાધ્યાયથી મનને અંતર્મુખ કરી લેવાથી કાર્યમાં રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થતા નથી.’

એક મહિનો દક્ષિણામૂર્તિમાં રહી આવ્યા બાદ ચમનભાઈએ વઢવાણ આવીને બાળમંદિર શરૂ કર્યું.

ચમનભાઈ જેવા ગંભીર માણસ બાળકોને કેવી રીતે બણાવી શકશે એમ ધણાએ આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું, પણ બાળમંદિર ચલાવવા બેસતાં ચમનભાઈએ જાણે આખો સ્વભાવ જ બદલી નાખ્યો. અન્ય પાસે ગંભીર દેખાતા ચમનભાઈ બાળકો પાસે બાળક જેવા જ ખુશમિજાજી અને આનંદી થઈ ગયા. બાળકોની વચ્ચે નાચી-ફૂટીને ગીતો પણ ગાવા લાગ્યા અને બાળમંદિરમાં ૭૫-૧૦૦ બાળકોની સંખ્યા થઈ ગઈ.

ચમનભાઈ બાળકોને મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવા લાગ્યા, પણ ચમનભાઈને તો એ સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકતાં ધણા સુધારાવધારા કરવા જેવું લાગ્યું. પોતે એ રીતે સુધારો-વધારો કરતા ગયા અને શિક્ષણ આપતા ગયા. નવા સુધારાને વધારે કસ્યા પછી બહાર પાડ્યા એમને ઇચ્છા હતી પણ તે પાર ન પડી.

બાળમંદિરમાં જે સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે છે એથી બાળકોનો સાચો વિકાસ થાય છે કે નહિ એ ફરી ફરીને તપાસવાનો એમનો આગ્રહ હતો. સ્વાતંત્ર્યને નામે આપણે બીજી જ કોઈ વસ્તુ નથી આપી દેતા ને, એ પ્રત્યે ધ્યાન આપવાનું તે ખાસ કહેતા.

બાળકોને સાચું શિક્ષણ આપવા માટે માતાપિતા માટે, અને ખાસ કરીને તો માતાઓ માટે, તાલીમ-વર્ગો હોવા જોઈએ એમ તે કહેતા હતા. બાળશિક્ષણનો સાચો ફેલાવો માતાઓ દ્વારા જ થઈ શકશે એવું તેમનું મતભવ હતું.

એ સમયે મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં બાળમંદિરનાં સાધનોનું ખર્ચ આશરે ૨૫૦-૩૦૦ રૂપિયા આવતું હતું. હિંદ જેવા ગરીબ દેશને બાળ-કેળવણી માટે આટલું બધું ખર્ચ પોષાઈ ન શકે એમ

ચમનભાઈને લાગ્યું એટલે એમણે પોતે પોતાના જ ખર્ચે વઢવાણના એક મિસ્ત્રી પાસે પોતાની દેખરેખ નીચે સંચાલનાઓ આપીને મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં શાસ્ત્રીય સાધનો બનાવરાવ્યાં અને છ-સાત મહિને એમાં સફળ થયા. એની કિંમત માત્ર રૂ. ૭૫ થઈ જે પરદેશી સાધનોના રૂ.૫૦-૩૦૦ બેસતા તેના અત્યારે માત્ર ૭૫-૭૬ રૂ. બેસે છે. આજે ગુજરાતમાં ઘણું સ્થળે મોન્ટેસોરીનાં સાધનો આટલી સસ્તી કિંમતે બનાવાય છે તેનો યશ ચમનભાઈને ઘટે છે.

ધીમે ધીમે બાળમંદિરની સહાય ઘટવા લાગી એટલે ખર્ચ ઘટાડવા વિના છૂટકો ન હતો. એ વખતે વઢવાણ શહેરમાંથી બાળકોને બાળમંદિરે લાવવા માટે ખટારો ચાલતો. ખટારાના ડ્રાઈવરને માસિક રૂ.૫-૩૦ રૂપિયા આપવા પડતા. ચમનભાઈએ તરત જ ડ્રાઈવિંગનું સંપૂર્ણ કામ શીખી લીધું અને ખટારા-ડ્રાઈવરનું ખર્ચ કાઢી નાખ્યું.

પણ ધીમે ધીમે બાળમંદિર પણ તૂટ્યું, આશ્રમમાં માત્ર ૯-૧૦ બાળકો જ રહ્યાં, છતાં પણ ચમનભાઈ તો તેમને એકધારા આનંદ તેમ જ એકસરખા ઉત્સાહથી ભણાવતા.

‘અહીં વાઘરણુ રે તારા વાડામાં ચીલડાં વાળ્યાં,

‘વાળ્યાં, માળાપ વાળ્યાં...’

એવાં ગીતો નાચી-કૂદીને બાળકોને સંભળાવતા તેમ જ સમજાવતા.

એમને આ સ્થિતિમાં જોઈને એક જૂના વિદ્યાર્થીએ એમને પૂછેલું : ‘તમને આ પાંચ-સાત છોકરાં લઈને બેસી રહેતાં કંટાળા નથી આવતો ? ક્યાં રાષ્ટ્રીયશાળા વખતની બહોળલાલી અને ક્યાં આજની દીન દશા ?’

ચમનભાઈએ હમેશની શાંતિથી જવાબ દીધેલો : ‘કેટલા વિદ્યાર્થીઓને આપણે ભણાવ્યા તે જોવાનું નથી. આપણા સમયનો લોકહિતાર્થ કેટલો સદુપયોગ કર્યો તે જોવાનું છે. એમ તો મહાત્માજીએ કેટલાકને સુધારી દીધા હશે ? ઘણાને સુધારવાનો લોભ

માનો જ પોશાક મળતો તેથી પોતે પણ ચઢી-ખાંડિયું પહેરવાં શક્ય-પણ લોકો તેમને ‘છોટા મહાત્મા’ કહેવા લાગ્યા એટલે તેમણે એ પહેરવાં છોડી દીધાં.

છાવણીમાં સૈનિકો સાથે ઘણી વખત તાસ્તિક ચર્ચાઓ થતી ચમનભાઈ સૈનિકોને માર્ગદર્શન આપતા. સૈનિકો ક્યારેક આવા આવ સવાલ પૂછતા: ‘બિનડ્રેસી પોલીસ માર મારે તો તેનો માર શા માં સાંખી લેવો? કેસ કેમ ન કરવો? તેને બાંધીને કેમ ન લાવવો?’

ચમનભાઈ કહેતા: ‘આ યુદ્ધ સત અને અસત વચ્ચેનું છે. તેમ મારનાર, જુલમ કરનાર, આસુરી પક્ષ છે અને સહન કરનાર સતન પક્ષે છે. તેમાં પહેરવેશ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.’

કાંઈ સગવડિયો માર્ગ કાઢવા નિખાલસતાથી પૂછતા ‘ધારાસભામાં મીઠું લેવા જતાં માથે તાંસળી બાંધીને જઈએ તે મીઠું ઉપાડી લાવી શકાય, કેમકે લાડી ઝીડી શકાય. આ રસ્તે લેવામાં કાંઈ હરકત ખરી?’

ચમનભાઈ જવાબ દેતા : ‘આપણો હેતુ મીઠું લૂંટવાનો નથી મીઠું આપણું છે તે હક્ક સાબિત કરવા વધારેમાં વધારે બલિદા આપવાનો અને તેમ કરીને અન્યાયને ઉધાડો પાડવાનો આપણો હેતુ છે

વિરમગામના મુખ્ય દાર્યકર તરીકે એમને અચારનવાર ગામડાંગ લાપણુ આપવા જવાનું થતું. તે રીતે તેમને માંડલ લાપણુ આપવાનું આમંત્રણ મળેલું. વિરમગામથી માંડલ પંદરેક ગાઉ દૂર થા એ દિવસોમાં તે સામાન્ય કામમાં પણ મોટર વપરાતી ચમનભાઈ તો વહેલા બિડીને ચાલી નીકળ્યા. માંડલતું મહાજન આ મોટરમાં નહિ તો જ્યેવ ભાડૂતી ખટારામાં ચમનભાઈ આવશે એ ધારીને ખટારાના સ્ટેન્ડ પર બાટ જોતું બિભેલું. ત્યાં તો દૂં પાનિયું, પહેરણુ, માથે ટાપી, નિકલનાં ચશ્માં અને પાતળી સો જેવા પગ ઘૂંટણુ સુધી ધૂળે ભરાયેલા-એવા વેશે ચમનભાઈ બિ માર્ગે આઠ્યા આવે છે!

મહાજને સ્વાગત કરી પૂછ્યું: ‘કમ પગે ચાલતા આવ્યા?’

‘મનમાં થયું કે નકામો પૈસા શા માટે ખર્ચવા? ચાર વાગ્યે વહેલો ઊઠીને ચાલી નીકળ્યો. હજી મોટરને તો વાર છે ને?’

મહાજન તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયું! ચમનભાઈની સાધુતાની એમના પર સારી અસર થઈ અને એમનો બોલ માથે ચડાવીને પરદેશી કાપડ પર સીલ કરી દીધાં.

તહફૂખી વખતે પણ એ વિરમગામમાં જ રોકાયેલા. કચ્છરખાપાને વિરમગામ તાલુકામાં દરિજનોના કેટલા કૂવા છે તેની તાત્કાલિક પાકી નોંધ જોઈતી હતી. તાલુકાનાં ૧૦૫ ગામ એ પગે ચાલીને ફરી વળ્યા. અપોરે માત્ર એક જ કલાક જમવા પૂરતા રોકાતા. બાકીના સમયમાં સવાર, સાંજ કે ખરો અપોર જોયા વગર ફરી ફરીને ૧૦૫ ગામનો એમણે તરત જ સંપૂર્ણ નકશો બનાવીને મોકલી દીધાં.

ગામડાંમાં ફરતાં ફરતાં એમને લાગ્યું કે ચાલવાની ઝડપ વધારવી જોઈએ. એટલે રેલના સલેપાટ પર ચાલીને, લાંબાં ડગલાં ભરવાની તથા ઉતાવળે ચાલવાની એમણે ટેવ પાડી દીધી.

લોકોમાં કામ કરતાં એમને લાગ્યું કે મિલનસાર સ્વભાવની જરૂર છે, એટલે એમણે પોતાના અતડા સ્વભાવને ફેરવીને મિલનસાર બનાવવા પ્રયાસ આદર્યો. થોડા વખતમાં જ લોકો માથે હસીને હળવા-મળવાની ટેવ તેમણે પાડી દીધી. તે પછી ક્યારેક ક્યારેક ચમનભાઈ મિત્રાની ટાળ-મગ્ગડ પણ કરી લેતા. વિરમગામ તાલુકાનાં ગામડાંમાં એ નાટકો ભજવતા. એમાં પોતે ભરવાડ થતા અને પોતાનો પાઠ ભજવતાં ભજવતાં નવા તુક્કા ઉઠાવી સામા પાત્રને કહંતા: ‘તે હું સગન કાકા, આ પરશોતમ પટલ એકલા દહ જોડ બેડા રાખે સે તે એને વીલ પગ દશે?’

આ રીતે ગુબીર અને અતડા રહેનાર ચમનભાઈ થોડા વખતમાં જ લોકો સાથે ભળી ગયા.

એકાંતપ્રેમી સ્વભાવને કારણે કે ચાહીને કેળવેલા મૌનને કારણે— ચમનભાઈ જાહેર ભાષણ કરી શકતા નહિ. થોડુંક ભાષણ કરતાં એ બેલવામાં ફગી જતા અથવા લાગણીમાં ખેંચાઈ જતા. લોકોમાં કામ કરવા માટે ભાષણની શક્તિ હોવી જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું એટલે એ પણ તે કેળવવા લાગ્યા.

આટલા સમયના ગામડાંના પ્રત્યક્ષ સંસર્ગથી એમને જણાયેલું કે આપણી પ્રજા પૂરી તૈયાર નથી, અને રચનાત્મક કાર્ય બરાબર કરવામાં આવે તો સહેજે રાજ્યસત્તા લોકોના હાથમાં આવી જાય. આ માટે તેમણે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ પૂરો થયા બાદ વિરમગામ તાલુકાનાં ગામડાંમાં બેસીને રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય પણ કરેલો.

તદ્દૂખીના દિવસો દરમિયાન ફૂલચંદભાઈ કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંમાં એક પછી એક લડતો લડી રહેલા હતા, પણ ચમનભાઈ તેમાં સમજપૂર્વક જોડાયા ન હતા. તે માનતા કે દેશી રજવાડાંની આ લડતોમાં તાત્કાલિક વિજય મળવા છતાં પ્રજાની બિનતૈયારીને કારણે સર્વાંશે એ સત્યાગ્રહો સફળ થવાના નથી.

તદ્દૂખી બાદ ફરીથી સત્યાગ્રહ બિપડયો. ગયે વખતે પાછળ રહીને કામ કરનાર આ શાંત માણસની શક્તિ વિશે સરકારી અમલદારોને ખ્યાલ આવી ગયો હતો એટલે પહેલે જ કપાટે એમને પકડી લીધા. સજા ફરમાવ્યા બાદ તેમને માટે ‘બી’ ક્લાસની ભલામણ કરીને ન્યાયાધીશ પૂછ્યું: ‘તમારે કાંઈ કહેવું છે?’

ચમનભાઈએ માત્ર આટલું જ કહ્યું: ‘મને ‘સી’ ક્લાસ આપજો.’

પ્રથમ સાબરમતી જેલમાં તેમને રાખ્યા. ત્યાંથી તેમને યરવડા લઈ ગયા, પણ અહીં તેમનું શરીર લથડ્યું. જાવણીમાં એ વરસ સુધી રાત-દિવસ જોયા વગર કામ કરેલું, ચોમાસામાં પણ કોથળા-ભર સૂતેલા, નળકાંડાની ભયંકર ગરીબી જોઈને માત્ર છાશ-લાખરી જ પીધેલાં, તેથી તેમનું શરીર નિર્બળ તો બની ગયું હતું. તે નિર્બળ

શરીર જેલની હાડમારીને કારણે લાંબી પડ્યું. થૂંકમાં લોહી પડવા માંડ્યું અને એક દિવસ લોહીની ઊલટી પણ થઈ. ક્ષયનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. એમના કુટુંબમાં કોઈ કોઈને ક્ષય પણ થયેલ હતો. ચિક્કો જેઈને નક્કી થયું કે ક્ષય જ થયેલ છે. જેલ-સત્તાવાળાઓએ એમના દદેને ક્ષય તરીકે ન ગણાવ્યું અને તે દદે માટે જેઈતી સગવડ કે દવા ન આપ્યાં. પોતાની મેળે તો કાંઈ જ ન માગવાનો ચમનભાઈનો સ્વભાવ હતો. અન્ય મિત્રો એમને માટે સત્તાવાળા પાસે કાંઈ ખાસ માગણી કરે તે પણ એમને ગમતું નહિ.

એક વખત તપાસ વખતે જેલ-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એમનું શરીર જેઈને પૂછેલું: 'તમારે દૂધ જેઈએ છે?'

ચમનભાઈએ જવાબ આપ્યો: 'ના.'

પણ ફૂલચંદ્રભાઈને ચમનભાઈની આ સ્થિતિની વિસાપુર જેલમાં ખખર પડતાં તેમણે ગાંધીજી પર સંદેશો મોકલ્યો. ગાંધીજી યરવડા જેલમાં બીમાર દર્દીઓની સંભાળ રાખતા એટલે તેમણે જેલ-સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ચમનભાઈને માટે ખાસ ભલામણ કરેલી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ફરી વખત તપાસ માટે આવ્યા ત્યારે તેમણે ચમનભાઈને પૂછ્યું: 'તમારે દૂધ જેઈએ છે?' ચમનભાઈએ કહ્યું: 'ના.' ફરીથી એ જ જવાબ મળેલો. જેઈને સુપ્રિ.એ પૂછ્યું: 'તમારે કેમ દૂધ નથી જેઈતું?'

ચમનભાઈએ કહ્યું: 'કેદી તરીકે મારા શરીરને ક્યા ખોરાકની જરૂર છે તે આપને નક્કી કરવાનું છે, મારે નહિ.'

પાછળથી ચમનભાઈને દૂધ અને ઘઉંની રોટલી જેલ-સત્તાવાળાઓએ આપવી શરૂ કરી. પણ શરીર ઘણું જ લથડી ગયું હતું. છતાં શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી પોતાનાં કપડાં ચમનભાઈ હાથે જ ધોતા અને વાસણ પણ માંજતા. થોડા વખત બાદ આપોઆપ દૂધ બંધ થઈ ગયું. તેમણે ફરીથી માગણી ન કરી. અન્ય મિત્રોએ દૂધ માટે હિલ-

આલ કરી, પણ તેમણે બધાને ના પાડી દીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે ક્ષય વધારે સ્થાન જમાવી બેઠો. એમના શરીરની સ્થિતિ જોઈને મિત્રોએ વળી એમને છોડાવવા માટે પ્રયત્નો આદર્યા. ખજર પડતાં ચમનભાઈએ તરત જ બધાને ના સંભળાવી દીધી. એવી જ સ્થિતિમાં એમણે સગ્ન પૂરી કરી. છૂટયા ત્યારે તો બચી શકશે કે કેમ તેવી કોઈને આશા રહી ન હતી.

(૬) વિદેહાવસ્થા

જેલમાંથી છૂટયા બાદ આટલી બધી માંદગી છતાં કાંઈ દવાદાડ કરાવ્યા વગર ચમનભાઈ તો પાછા વડવાણુ આવતા રહ્યા. પણ ફૂલચંદભાઈ છૂટીને આવ્યા કે તરત તેમણે તબિયત સુધારવા ચમનભાઈને પંચગની મોકલ્યા. તેમની સારવારમાં એક પછી એક મિત્રો પોતાની મેળે આવીને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં તે ડોક્ટરની દવા વગેરે લેતા અને દૂધ-માખણ ખૂબ ખાતા. ઘણો વખત આ રીતે પ્રયાસ કર્યો, છતાં તાવ ઊતર્યો નહિ. પંચગનીમાં તેમની પાસે મુંબઈના શ્રી. નાનુભાઈ ભટ્ટ નામના એક ડોક્ટર રહેતા હતા, તેમની સાથે તેમને પરિચય થયો. ડોક્ટરનું લક્ષ્ય આ સાધુ-શ્રુતિ તરફ ગયું. ડોક્ટરને એમનું શરીર સુધારવાની સહેજે ઇચ્છા થઈ. ડોક્ટર કુદરતી ઉપચારમાં માનનારા હતા. તેમણે ચમનભાઈ પાસે કુદરતી ઉપચારનાં પુસ્તકો મૂક્યાં. ચમનભાઈએ તે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા મિત્રોને મુખેથી જિંડા રસથી સાંભળ્યાં. ચમનભાઈને એમાં શ્રદ્ધા બેઠી એટલે ડોક્ટરે તેમને તમામ દવા, ઈન્જેક્શન, અનાજ વગેરે છોડી દઈ કુદરતી ઉપચાર કરવા સલાહ આપી. ચમનભાઈને ધીમે ધીમે દેહ પરથી વિશ્વાસ ઊઠતો જતો હતો અને દેહનું મમત્વ પણ ઘટતું જતું હતું. આથી તેમણે એ અખતરા શરૂ કરતાં ‘આ નવા અખતરાથી દેહ પડી જાય તોયે મને તો હર્ષશોક નથી’ કહી ડોક્ટરની સલાહ અનુસાર કુદરતી ઉપચાર આદર્યા.

સૂર્યસ્નાન, કટિસ્નાન, માટી ને ઠંડા પાણીના ઉપચાર, ખુલ્લામાં ચોવીસે કલાક સૂઈ રહેવું-વગેરે તેમણે શરૂ કર્યું અને કાચાં શાક-ભાજી, ફળફળાદિ તેમ જ દૂધ ઉપર રહેવા લાગ્યા.

અખતરા શરૂ કરતાં તો એકદમ તાવ વધ્યો અને ઝોખો પણ આવી ગયો. મિત્રોને ચિંતા થવા લાગી. પણ ચમનભાઈએ કુદરતી ઉપચાર ન છોડ્યા. ધીમે ધીમે તાવ ઘટવા માંડ્યો અને થોડા સમયમાં તાવે રજા લીધી તેમ જ શરીરમાં લાલાશ પણ આવી ગઈ. ધીમે ધીમે આંખનાં ચક્ષમાં પણ તેમણે આ ઉપચારોથી દૂર કર્યાં. મુંબઈના એક મોટા ડોક્ટરે ‘એક્સ-રે’થી ફોટો લઈને કહેલું કે ‘આ માણસ ચાર માસમાં મરી જશે.’ એને જાહેરે તેમનું અધમણ વજન વધ્યું. આટલું વજન તો ચમનભાઈ યુવાનીમાં સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત હતા ત્યારે પણ ન હતું. આવા તંદુરસ્ત દેહે પંચગનીથી વઢવાણ ૧૬૩૬માં તે પાછા આવ્યા ત્યારે જૂના મિત્રો પણ ન ઝોળખી શકે તેવું તેમનું શરીર થઈ ગયું હતું.

પંચગની તે દોઢ-બે વરસ રહ્યા એ દરમિયાન થયેલું હજાર-દોઢ હજાર રૂપિયાનું ખર્ચ મિત્રોએ રાજીખુશીથી સામે ચાલીને આપેલું. ચમનભાઈએ બધા ખર્ચનો પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખેલો અને એ દોઢ હજાર રૂ.માં પાંચ, દસ કે પંદર રૂપિયા આપનારને પણ પાઈએ પાઈનો હિસાબ પહોંચાડેલો. કાઈએ કહેલું : ‘પણ આ તો અમે તંમને અંગત રીતે આપ્યા હતા, એનો હિસાબ હોય ?’

ચમનભાઈ બોલ્યા : ‘પણ મેં તો સમાજના એક માણસ પાસેથી પૈસા લીધા છે ને ? એ લેવાનો મારો શો અધિકાર હતો ? પૈસા તો પાછા આપી શકું તેમ નથી, ત્યારે એનો હિસાબ તો ચોખ્ખો આપવો જોઈએ ને ?’

વઢવાણ પાછા આવીને ચમનભાઈએ તરત આશ્રમમાં હરિજન-શાળા શરૂ કરી દીધી. એ તો સંસ્થાના આજીવન સભ્ય હતા, અને

છૂટા તો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પૂરતા જ થયા હતા. આ સમયે ફૂલચંદભાઈ માંદા હતા તેથી શાળાનાં ચારે ધોરણ પોતે એકલા જ ચલાવવા લાગ્યા.

એમાં પણ તે શિક્ષણવિષયક નવા નવા અખતરા કરતા. ચાર ધોરણને એકલે હાથે કેમ પહોંચી શકાય ? એમણે નવો પ્રયોગ આદર્યો. પોતે એથા ધોરણવાળાને લખાવે. એ પછી એથા ધોરણવાળા ત્રીજા ધોરણને, ત્રીજા ધોરણવાળા બીજાને—એમ એકઠિયા મુઠ્ઠી ગોઠવણ એમણે કરેલી. ક્યારેક શિક્ષણ કેમ અપાય તેની સૂચનાઓ વિદ્યાર્થીઓને આપ્યે જતા. આ અખતરાને અંતે તે કહેતા : મોટા માણસ કરતાં બાળકમાં શીખવવાની વિશેષ સ્વાભાવિકતા અને કુશળતા હોય છે, કારણકે ‘અને સમવયસ્ક હોવાથી એકબીજાની મુશ્કેલીને તરત જ કળી જાય છે ને તેનો સાહજિક રીતે નિકાલ દાવી શકે છે.’

અહીં પણ એમના કુદરતવિષયક અખતરા ચાલતા. એક માત્ર નાનો ટુવાલ લપેટી રોજના પાંચ-છ માઈલ ચાલવું, જમીનમાં દટારી રહેવું, વગેરે પ્રયોગો તે કર્યા કરતા.

વઢવાણ જેવા સુકકા પ્રદેશમાં અન્ય મોંઘાં ફળો ખાવાને બદલે દૂધ અને ખજૂર ખાતા. લીલીતરીમાં દૂધી, મૂળા, મેથી જેવી તદ્દન સોંઘી વસ્તુઓ જ લેતા.

એ કહેતા કે પોતાના વતનમાં થતાં ફળો પર જ નભવું એ કુદરતી ઉપચારનો પ્રથમ પાયો છે.

આ દિવસોમાં તેમણે કુદરતી ઉપચારોના જનક એડોલ્ફ જુસ્ટના પુસ્તક ‘રીટર્ન ટુ નેચર’નો ‘કુદરતમય જીવન’ નામે આપણા દેશને માફક આવે એ રીતે અનુવાદ કર્યો અને પોરબંદરની લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા દ્વારા એ પુસ્તક પ્રકટ થયું. એ પુસ્તક એમના મૌલિક વિચાર અને અખતરાઓથી ખૂબ વખણાયું અને એની બીજી આવૃત્તિ પણ નીકળી. એ પછી ‘મોરાક’ નામે બીજું પુસ્તક તેમણે લખ્યું અને તે પણ એ જ સંસ્થા દ્વારા પ્રકટ થયું. આ પછી ‘દવાને બદલે દૈહશુદ્ધિ’ પુસ્તક લખતા હતા પણ તે અધૂરું રહી ગયું.

કુદરતી ઉપચારોથી શરીર સારું થયેલું, પણ દર્દ તો ક્ષયનું હતું. બીજી બાજુ ચમનભાઈએ તો રાતદિવસ જોયા વગર શ્રમ શરૂ રી દીધો. આ દિવસોમાં ફૂલચંદભાઈ વધારે માંદા પડતાં તેમને ઈંતે શિયાનંદજી પંચગતી ગયા, એટલે આશ્રમનું કામ પણ તેમણે પાડી લીધું. આશ્રમમાંથી રાંધનારી બાઈચાલી જતાં તે વિદ્યાર્થીઓને ધી બચવાવવા પણ લાગ્યા. સાંજે માણસ પણ ન કરે એટલું કામ. દિનરાત જોયા વગર ખેંચવા લાગ્યા. તાવ શરૂ થયો. ખોટી ગરમી ધી ગઈ. પેશાબ બંધ થઈ ગયો અને વઢવાણુ કેમ્પની ઇસ્પતાલનો માસરો લેવો પડ્યો. ધીમે ધીમે શરીર સારું થયું કે વળી પાછા પાશ્રમમાં આવીને પૂર્વવત્ કામે ચડી ગયા.

આટઆટલા કુદરતી ઉપચાર કરવા છતાં ક્ષય બીચલો મારી શક્યો ને જોઈને તેમને દેહ પરથી મોહ બીટી ગયો. ઉપચારોથી શરીર સારું નાથ, પણ એની પાસેથી ધાયું કામ તો ન જ લઈ શકાય એમ ઈમને લાગી ગયું. આથી એમને થયું કે કુદરતી ઉપચારો વડે દેહને કાવી રાખીને થૂંકને સાંધે ક્યાં સુધી જીવવું!

આત્મા અમર છે અને દેહ તો વસ્ત્ર જેવો છે. જૂનું વસ્ત્ર દલાવીને નવું પહેરીએ તેમ જીવું દેહ છોડવાં એટલે નવો દેહ પ્રાપ્ત કરવો—એ તત્ત્વજ્ઞાન એમને મન ઔપચારિક વાત ન હતી, પણ માંતરિક શ્રદ્ધાની વાત હતી. એટલે ધીમે ધીમે તે દેહ પ્રત્યે વિશેષ વિશેષ ઉદાસીન ને નિર્મોહ થતા ચાલ્યા. આ દેહ પાસેથી જેટલું ઈશકાય તેટલું કામ લઈ લેવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો અને શરીર પાસેથી શત્રુની જેમ કામ લેવા લાગ્યા.

ઉનાળો આવતાં ફરીથી શરીર લથડયું. એમને થયું કે હવે શરીર કશે નહિ એટલે તેમણે ઋષિકેશ ચાલ્યા જવાનું નક્કી કર્યું.

મિત્રોએ કારણ પૂછતાં તેમણે જવાબ આપ્યો : ‘અહીં રહીશ તો મારા શરીરની સ્થિતિ જોઈ મા દુઃખી થશે, બહેન હંરન થશે અને તમને બધાંને પણ તકલીફ પડશે. બધાંને મારે માટે તકલીફ

વહોરતાં જોઈને મને પણ દુઃખ થશે. એ કરતાં ઋષિકેશમાં મારું મૃત્યુ શાંતિથી થશે.’

એમનો જવાનો નિર્ણય અફર હતો એટલે નજીક મિત્રોએ હા પાડી. ઋષિકેશની ટિકિટ કઢાવી આપીને સાથે રૂપિયા પંદર આપ્યા. ચમનલાલએ પૂછ્યું: ‘આ પૈસા શા માટે?’

‘કાંઈ જરૂર પડે તો તે માટે.’

‘આવતીકાલનો વિચાર કરવો એ પાપ છે.’ કહીને એમાંથી માત્ર એ આના જ લીધા અને તે ઋષિકેશ ચાલ્યા ગયા.

તદન લથડતી તબિયતે તે ઋષિકેશ પહોંચ્યા. પણ ત્યાં કાંઈ સેવાભાવી સંન્યાસીએ તેમની સેવા કરી. ચમનલાલએ તો ત્યાં જઈને, રાંધેલો ખોરાક ન ખવાય અને કાચો ખોરાક તથા ફળફળાદિ જ ખવાય એવા કુદરતી ઉપચાર છોડી દીધા અને જે મળે તે ખાવાનું શરૂ કર્યું. છલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી તે ફળો પર જ રહેલા હતા. રાંધેલો ખોરાક તેમણે શરૂ કર્યો છતાં શરીર પર કાંઈ વિપરિત અસર ન થઈ-ઊલટું શરીર પાછું ધણું સારું થઈ ગયું. કદાચ ત્યાંની હવા અને ગંગાસ્નાને શરીર-સુધારામાં ઘણી મદદ કરી હશે.

શ્રેણી માસ બાદ સુંદર શરીર લઈને ચમનલાલ પાછા વઢવાણ આવી પહોંચ્યા. ગયા તે વખતની એમના શરીરની સ્થિતિ જોઈને મિત્રોએ તેમના પાછા ફરવાની આશા રાખી ન હતી. તેમને જોઈને બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. ચમનલાલનું શરીર સારું થઈ ગયું હતું પણ ગળામાં કાંઈક થઈ જવાને કારણે તે સ્પષ્ટ બોલી શકતા ન હતા. એટલે ચમનલાલ હવે ભણાવી શકે તેમ ન હતું. ઘણા મિત્રોએ મદદ આપવા કહ્યું પણ મદદ લેવાની તેમણે ચોખ્ખી ના પાડી. છતાંયે કાંઈ સામે ચાલીને એમને મદદ દઈ જતા તો તે પૈસામાંથી પોતાને માટે એક પાર્સી પણ ન લેતા અને કાંઈ બોલ્યા વગર તે પૈસા આશ્રમમાં ભેટખાતે જમા કરી દેતા. આ બાબત વિશે મદદ કરનારાને તો હરિજન-આશ્રમનો અહેવાલ બહાર પડ્યો.

ત્યારે એમાં પોતાના ખાતે રૂપિયા જમા થયેલા છે એ જોયું ત્યારે જ ખબર પડેલી !

કેટલાયે મિત્રો જીવનમાં કાંઈ પણ ગંભીર પગલું ભરતાં પહેલાં એમની પાસેથી પત્ર મારફત માર્ગદર્શન માગતા. ચમનભાઈ એક શિક્ષકની પેઠે એમના પ્રશ્નને ઝીણવટથી જણીને, સ્પષ્ટ મુદ્દા તારવીને માર્ગદર્શન આપતા. એમની આસપાસ માર્ગદર્શન માગનાર કાર્યકરો, યુવકો ને વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ રચાઈ ગયેલું. એક મિત્ર પર ચમનભાઈએ લખેલો કાગળ આખા મંડળમાં વાચન અથે કર્યો હતો.

ચમનભાઈ લખવા ખાતર તો ભાગ્યે જ લખતા, તેથી તેમના મૌલિક વિચાર માત્ર આ પત્રોમાં જ કાંઈક જળવાઈ શક્યા છે. આથી તેમના આવા કેટલાક સુંદર પત્રો બેગા કરીને પ્રકટ કરવાની મિત્રોએ ચમનભાઈ પાસે ઇચ્છા દર્શાવી. ચમનભાઈએ હા પાડી. મિત્રોએ પુસ્તક પર એમનું નામ રાખવા દેવા રજા માગી. ચમનભાઈએ ના પાડતાં કહ્યું : ‘જો મિત્રોને આ કાગળ લખ્યા છે તેમને મારા નામની અસર નથી થઈ તો પછી જાહેરમાં મારું નામ ચૂકવાથી શો ફાયદો થવાનો છે ? નામ વગર છાપવા હોય તો છાપો.’

‘લોકોપયોગી સરતી ગ્રંથમાળા’ તરફથી ‘તેન્નીસ પત્રો’ : લેખક : ‘અજ્ઞાત’ને નામે જ એ પુસ્તક પ્રગટ થયું. અજ્ઞાત રહેવાની એમની ઇચ્છા તો આદર્શરૂપ હતી. ‘તેન્નીસ પત્રો’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. ડિજેરભાઈએ લખ્યું છે : ‘લેખકે પોતાનું નામ કોઈ પણ રીતે બહાર ન આવે એ શરતે આ પત્રોને પ્રકટ કરવાની પ્રકાશકોને પરવાનગી આપી છે, અને મારેય તેને માન આપ્યું જ છૂટકો છે ! અનેક વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો અને જનતાની કીમતી સેવા કર્યા છતાં છાપખાનાંઓના આ જમાનામાં પ્રસિદ્ધિને ટાળવાનું સદ્ભાગ્ય સહેજે પ્રાપ્ત થતું નથી. મૂળે તો એ ઇચ્છા જ, અલોકે નિર્વાસના ક્યાંક જ હોય છે.....નામનાને ઠોકર મારનાર તરીકે શ્રી ‘અજ્ઞાત’ એક અસ્સ હિદાયરણુ રજૂ કરી રહ્યા છે.’

કેળવણી, સહશિક્ષણ, લગ્ન, બ્રહ્મચર્ય, પ્રાર્થના, ગ્રામસેવા વગેરે વિવિધ પ્રશ્નો ચર્ચાતા એ પત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરેખર એનમૂન નીવડ્યા છે. તદ્દન ધરગથ્ય દૃષ્ટાંતોથી ગમે તેવી ગંભીર બાબતો પણ ચમનભાઈ સાદી ભાષામાં જ સમજાવી દેતા.

એ પત્રોને 'સ્વ. ભાઈ વૈષ્ણવનો અક્ષરદેહ' તરીકે રજૂ કરીને 'શિક્ષણ-સાહિત્ય'માં (જુલાઈ, ૧૯૪૦) લખવામાં આવેલું કે :

‘ભાઈ વૈષ્ણવની નિર્મળ પારદર્શક તત્ત્વનિષ્ઠા, અહિંસા અને એક સાચા શિક્ષકને છાત્રો તેવું જાંટાણ અને માનવપ્રેમ આ પત્રોમાંથી વાચક અચૂક જોઈ શકશે. જે ગુણો વડે ભાઈ વૈષ્ણવ એમના સાથીઓ અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમપાત્ર, આદરપાત્ર અને પૂજ્ય બન્યા હતા તે ગુણોની ભૂમિકા પરથી લખાયેલા આ પત્રો લોકોપયોગી છે એમાં જરાયે શંકા નથી...આ બધા ઉપરાંત છેવટ આ પત્રો પરથી જે છાપ મન પર રહે છે તે ભાઈ વૈષ્ણવ એક જાગ્રત સાધક હતા, તે છે.’

આ ‘તેત્રીસ પત્રો’નું નામ ‘એક વિચારકના પત્રો’ રાખવાનું હતું, પણ ચમનભાઈએ જ આગ્રહ રાખીને સંખ્યાવાચક નામ રખાવેલું. તે કહેતાં : ‘સૌએ વિચારક થવું જોઈએ, અને વિચારકોએ વિચાર કરવાનો ઇજ્જત ન રાખતાં વિચાર કરતાં શીખવવું જોઈએ.’

વિચાર કરવાની અશક્તિનું મૂળ કારણ તે આજના શિક્ષણને ગણતા ને કહેતા :

‘શિક્ષક બાળકને રાખેલા અર્થ કદી દઈને એની હૈયાઉક્તિ મારી નાખે છે. શીખવી દેવું એ મોટામાં મોટો ગુના છે. પોતાની મેળે જ માણસ ધારે તો દરેક વસ્તુના ઉકેલ માઠી શકે, પણ બાળુતર જ એવું જાંધું અપાય છે કે એ પાંચ અને છ અને ઉકેલ માંડે હૃદયમાં ન શોધતાં આપણીમાં અને બીજા પર આધાર રાખે છે. જે દેશમાં વિચારક ચોટા હોય, વિચારકની મહત્તા વધારે અંકની હોય, એ દેશની હૈયાઉક્તિ આખી સમજાવી. પાંચે બેટાં ભરવાઈની પાછળ ચાલ્યાં જાય એવું પાય, બીજાં શું ?’

ચમનભાઈને હવે દેહ પરથી ભરોસા બીડી ગયા હતાં. સ્વાશ્રયી બનવાની પ્રવૃત્તિ તેમના મનમાં વર્ષોથી ધોળાતી હતી તેને

તેમણે અમલમાં મૂકવા નિર્ણય કર્યો. પ્રથમ તો પ્રૂફ-રીડીંગમાંથી પૈસા મેળવવા નક્કી કર્યું, પછી કાંતવામાંથી આજીવિકા મેળવી લેવાનું તેમણે ઠરાવ્યું અને રોજના આઠ આઠ કલાક કાંતી ચાર આના મેળવી લેવા લાગ્યા. ચાર આનાની અંદર તેમણે પોતાનું ખરચ ગોઠવ્યું. પણ ત્રણ-ત્રણ વખતના ક્ષયના જિથલાથી ખજાણી ગયેલું શરીર આઠ-આઠ કલાકનું સ્થિર આસન અને અખંડ મજૂરી શે ખમી શકે ? થોડાક વખતમાં જ ફરી પાછો ક્ષયે જિથલો માર્યો. ઘણા મિત્રોએ કહ્યું : ‘ચમનભાઈ, પંચગની જાઓ. ત્યાં તમે તરત સારા થઈ જશો.’

ચમનભાઈએ જવાબ વાળ્યો : ‘જ્યાં આપણે જન્મ્યા ત્યાં જ માંદગીમાંથી સાજા થવું જોઈએ. વારંવાર હવા ખાવાને સ્થળે જઈને રહેવું આપણા જેવાને કેમ પોસાય ? એવું જીવ્યું પણ શા કામનું ? સૌનું માન રાખવા એક વાર જઈ આવ્યા, હવે ભગવાને ધાયું હશે તેમ થશે.’

આ દિવસોમાં આશ્રમમાંથી ઘણી વાર તેમને ઘેર જવાનું થતું ત્યારે રસ્તામાં કદી થૂંકતા નહિ. જ્યાં ત્યાં થૂંકે તો તો ક્ષયનાં જંતુ ફેલાય અને કાઈને વળી એપ લાગે. તે અટકાવવા માટે થૂંકવા સારુ સાથે તે થૂંકવાની લઈ જતા.

ઘણા મિત્રોએ પોતાને ત્યાં આવીને રહેવા જણાવ્યું, પણ તેમણે કહ્યું કે, ‘માણસે પોતાનાં સગાં સિવાય અન્ય માણસો પર પોતાનો ભાર નાખવો ન જોઈએ.’ અને તે વઢવાણ શહેરમાં પોતાનાં મા તથા બહેન પાસે આવતા રહ્યા. ઘેર ૭૦ વર્ષનાં અંધ માતા હતાં. ૭૨ વર્ષના વૃદ્ધ પિતા હતા. એમના જેવાં જ સત્યનિષ્ઠ અને ભગવતી વિધવા બેન હતાં. તેમણે ચમનભાઈની સેવાચાકરી આદરી.

ઘેર આવ્યા પછી પથારીમાંથી જિલા થવાનીયે શક્તિ ન રહી. સગાંસંબંધીઓ કે મિત્રો એમનું શરીર જોઈ ખૂબ દુઃખ પામતાં. પણ શરીરને ગમે તેટલું કષ્ટ પડવા છતાં ચમનભાઈ તો હસ્યા જ

કરતા. એમના મોઢા પર આનંદની ઝલક પ્રસરી જોઈને કાઈને પણ લાગે કે જાણે દેહ અને દેહી બંને જુદાં છે. દેહીને આ દેહનાં કષ્ટની કાંઈ જાણે પડી જ નથી. છેલ્લા ત્રણ માસ તો તેમણે જાણે તદ્દન વિદેહ-અવસ્થામાં જ ગાળ્યા. શરીરનો જરાયે તેમને મોહ રહ્યો ન હતો. આમજનોને સારું લાગે એટલા ખાતર તે દવા લેતા હતા. પણ મિત્રાએ ડોક્ટરને ઘેર બોલાવીને શરીર બતાવવા કહ્યું તો તેમણે જવાબ આપેલો : ‘હજી ૭ માસ ખાટલામાં સૂઈ રહેવું સારું કે વહેલાં આ દેહથી છૂટીને બાળક સ્વરૂપે પારણે જૂલવું સારું?’

એમની છેલ્લી માંદગી સાંભળી મિત્રાના થોડાક પત્રો આવ્યા કરતા, પણ ચમનભાઈ ત્રિતિએને સંકેલી રહ્યા હતા અને વિશેષ ને વિશેષ આત્માભિમુખ થઈ રહ્યા હતા. મૃત્યુને આડે એક દિવસ હતો ત્યારે ચમનભાઈએ એમની બહેનને બોલાવીને કહી દીધું : ‘બહેન, હવે મારી ટપાલ ન સંભળાવતાં-કાઠી નાખજો.’ પોતાના મૃત્યુ બાદ ખાદી સિવાય બીજું કશું ન વાપરવાની સૂચના પણ દઈ દીધી અને એમના શરીર માટે ચિંતા કરતા એક મિત્રને દાગળ લખાવ્યો કે :

‘આયુષ્ય અનંત છે. જરૂરિયાત બોળિયું જઈને નવું આવશે. એમાં શંકા થવાનું હોય કે સોફ કરવાનો ? તારા પુરુષો દેહની ચિંતા કરતા નથી. આત્મા અમર છે.’

અને વૈશાખ વદ ૧૧ ને તા. ૧લી જૂન ૧૯૪૦ના દિવસે ૪૨ વર્ષની વયે ચમનભાઈએ આ નશ્વર દેહ છોડી દીધો. ‘આત્મા અમર છે’ એ શબ્દોની પ્રતીતિ કરાવતાં એમના મુખ પર અખંડ શાંતિ પ્રસરી રહી. અજ્ઞાત રીતે આણું જીવન ગાળેલ એ ‘અજ્ઞાત’ આત્માની સ્મરણયાત્રા પણ જગતનાં જનોયો અજ્ઞાત નીકળી અને ભરમમાં ભળી ગઈ.

પાછળથી એમનું સ્મારક કરવા માટે મિત્રાએ હિલચાલ કરી ત્યારે શ્રી. કિશોરભાઈ મશરૂવાળાએ કહેલું :

‘આખી જાંદગી જે આત્માએ અજ્ઞાત રહેવામાં જ પોતાનું શ્રેય માન્યું એને અજ્ઞાત રહેવા દેવામાં જ એનું સાચું સ્મારક છે.’

ચમનભાઈને અંજલિ

ભાઈ ફલચંદ,

તમે ખુબ ખેતકારક ખખર આપ્યા. ચમનભાઈ નૈસર્ગિક ઉપચાર કરીને સારા થઈ ગયા સાંભળ્યું હતું અને પુસ્તક પણ લખ્યું હતું. હવે તે જ ચાલ્યા ગયા એ કુદરતી કળા. એ ગયા, એનું કામ શોણ જ જવાનું છે ? કાને આશ્વાસન આપું ?

આપુના આશીર્વાદ

ભાઈ ચમનભાઈ વૈષ્ણવ ગયાના સમાચાર જાણી દુઃખ થયું. એ તો જીવનનું સાર્થક કરી ગયા. પણ જૂના સૈનિકા જાય છે તેની જગ્યા લેનાર કોઈ નીકળતા નથી તેથી દુઃખ થાય છે. આટી તો નેત્રોમાં જીવનભર પોતાની ફરજ બજાવતા ચાલ્યા જાય એના જવાનો શોક શો હોઈ શકે ? એ તો છૂટી ગયા.

સરદાર વલ્લભભાઈ

ચમનભાઈના દેહાંતના સમાચાર સાંભળી ઘણો દિલગીર થયો છું. એ તો સાધક હતા અને મરણ સુધી પોતાની સાધના અડગપણે ચાલુ રાખી કૃતાર્થ થઈ ગયા. પણ સૌને ખોટમાં નાખી ગયા. તેમનાં માતાપિતાને શું આશ્વાસન આપી શકાય !

કિશોરભાઈ મશરૂવાળા

